

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 4 · SEPTEMBER 2014 · PRIS 79 SEK

TEMA

EUROPAS URKATASTROF

Synen på första världskrigets utbrott håller på att förändras

RESPONS NR 4/2014

Första världskriget var Europas urkatastrof

Av Kay Glans

DIPLOMATEN OCH FÖRFATTAREN George F. Kennan kallade första världskriget för det tjugonde seklets "seminal catastrophe". När det var slut var Europa ödelagt och USA hade intagit positionen som den dominerande makten i världen. Som Adam Tooze visar i *The Deluge* (2014) fick USA genom kriget en ekonomisk makt över Europa som saknar motstycke.

Utvecklingsoptimismen i meningen att världen skulle bli mer civiliserad var borta, men samtidigt hade kriget klargjort att ville man hävda sig i den globala maktkampen måste man hänga med i den ekonomiska och tekniska utvecklingen. USA hade gjort ett djupt intryck på tyska konservativa och efter kriget diskuterade man intensivt hur Tyskland skulle kunna bli lika ekonomiskt starkt som USA utan att överta dess kultur. Denna kombination av förkastande av liberalismen och bejakelse av ekonomisk och teknisk utveckling var också central i nationalsocialismen.

Man har talat om det första och andra världskriget som ett krig med en paus – det 31-åriga kriget. Kriget och den instabilitet som följde radikaliserade en rad destruktiva tendenser. Utan första världskriget hade bolsjevikerna med största sannolikhet inte tagit makten i Ryssland och inte heller Adolf Hitler i Tyskland.

Man kan avläsa denna radikaliseringsprocess hos Hitler själv. När blev han antisemit? Han hävdade själv i *Mein Kampf* att det var i Wien före kriget. Många historiker har trott honom, men från 1990-talets mitt har allt fler ställt sig tvivlande. Brigitte Hamann kommer i *Hitlers Wien* (1996) fram till att man inte återfinner den framtida diktatorn i den unge Hitler och att det inte finns belägg för att han var antisemit under denna period. Det blev han först efter kriget, konstaterar Hamann, i samband med händelserna i München 1919. Med *Mein Kampf* ville Hitler lägga grunden till en Führer-myt – han var en ofelbar ledare och hade alltid haft rätt.

Det var också något han ville dölja med denna myt. Hitler visste till en början inte vilken sida han skulle välja när revolution och kontrarevolution bröt ut i München 1919. Han gick inte med i frikårerna som slog ner rådsrepubliken, utan valdes faktiskt som rådsombud av sitt infanteriregemente. Volker Ullrich karaktäriserar i sin nya biografi Hitlers agerande under våren 1919 som en blandning av förlägenhet, passivitet och opportunistisk anpassning. Men bara några månader senare kom han ut som antikommunist..

Det som formade hans världsåskådning var mindre upplevelsen av Wien före kriget än München efter det. Saker och ting föll på plats för honom, bohemen såg plötsligt en roll för sig i historien. Det har gjorts försök att tolka Hitler utifrån Marx bonapartism-teori, som säger att det finns utrymme för en karismatisk diktator när det råder en patt-situation mellan samhällsklasser. Faktum är att Hitler själv var inne på liknande tankar; i ett läge när nationalism och socialism var jämnstarka fanns det utrymme för ett karismatiskt ledarskap som förenade de båda.

Historikern Sean McMeekin varnar i den intervju jag gör med honom i vårt tema om första världskriget för att man låter det som kom efter forma synen på det som var före. Det har legat nära till hands att läsa tillbaka Tredje rikets destruktivitet i den österrikiska och tyska traditionen. Men utan första världskriget och dess följdverkningar hade de extrema tendenser som fanns knappast radikaliserats ytterligare och framför allt inte kunnat spela en så avgörande roll. ■

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Medier & läsning s. 6

Transmedialt genombrott:
Publiken blir nätverk

Analys s. 8

Storbritanniens roll i den globala
maktbalansen redovisas utan skam
eller chauvinism

Debatt s. 10

Diskussionen om samlings-
regeringens agerande saknar inter-
nationellt perspektiv

Analys s. 14

Israels maktelit känner inte längre
behov av att rättfärdiga sitt skju-
tande

TEMA EUROPAS URKATASTROF

AV JOHAN ÖSTLING s. 16

- Die Schlafwandler
- Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog
Christopher Clark
- Die Büchse der Pandora
- Geschichte des Ersten Weltkriegs
Jörn Leonhard
- Der Große Krieg
- Die Welt 1914 bis 1918
Herfried Münkler
- Enzyklopädie Erster Weltkrieg
Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich
& Irina Renz (red.)
- Nacht über Europa – Kulturgeschichte
des Ersten Weltkriegs
Ernst Piper

AV ALF W JOHANSSON s. 20

- Europe – The Struggle for Supremacy
1453 to the Present
Brendan Simms
- The Pity of War
Niall Ferguson
- The Foreign Office Mind – The Making of
British Foreign Policy 1865–1914
- July Crises – The World's Descent into
War, Summer 1914
T.G.Otte
- Britain and the Origins of the First
World War
Zara S. Steiner

Intervju med Sean McMeekin

AV KAY GLANS s. 23

FILOSOFI & PSYKOLOGI

AV SIMON SORGENFREI s. 26

- Arvet från Bagdad – Hur det grekiska
vetandet bevarades och berikades
Ingmar Karlsson

AV INGA SANNER s. 28

- Världar i Brand – Fiktion, politik och
romantik i det tidiga 1900-talets ung-
socialistiska press
Emma Hilborn

AV CARIN FRANZÉN s. 30

- Psykoanalys och humaniora
Per Magnus Johansson

AV JONAS FRYKMAN s. 32

- Postmodernismens förklaring
– Skepticism och socialism från Rousseau
till Foucault
Stephen R. C. Hicks

AV ERLAND SELLBERG s. 34

- Vid tidens ände – Om stormaktstidens
vidunderliga drömvärld och en profet
vid dess yttersta rand
Håkan Håkansson

POLITIK & SAMHÄLLE

AV MATTIAS LENTZ s. 36

- Tiananmen redux – Den bortglömda
massakern som förändrade världen
Johan Lagerkvist

AV MATS BERGQUIST s. 38

- Diplomat idag
– Röster om en ny verklighet
Helena Gustavsson Wahlund & Jenny
Lennung Malmqvist (red.)

AV JOHANNA DAHLIN s. 40

- Anteckningar från en kolchos
Sigrid Rausing

AV WILHELM AGRELL s. 42

- Policing Wars – On Military Intervention
in the Twenty-First Century
Caroline Holmqvist

AV JOHAN STENFELDT s. 44

- Låt mig få ståda klart!
– Om kommunister, kryptokommunister
och antikommunister
Kjell Albin Abrahamson

AV HÅKAN A. BENGTSOON s. 46

- Svensk mångfaldspolitik
– En kritik från vänster
Göran Adamson

**TEMA I DETTA NR:
FÖRSTA VÄRLDSKRIGET - EUROPAS URKATASTROF**

Om detta nummers omslag:

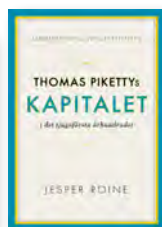
A Group of Soldiers, from British Artists at the Front, Continuation of The Western Front, 1918 (färglitografi), av Christopher Richard Wynne Nevinson (1889–1946).

UTBLICK

- AV PER-ARNE BODIN s. 48
- *Constructing the Narratives of Identity and Power – Self-imagination in a Young Ukrainian Nation*
Karina V. Korostelina
 - *Euromaidan – Was in der Ukraine auf dem Spiel steht*
Jurij Andruchowytch

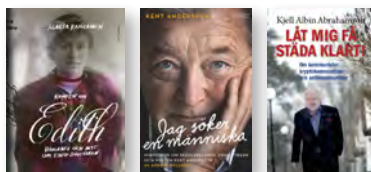
EKONOMI

- AV LENA ANDERSSON-SKOG s. 51
- *Entreprenörskap och varumärken*
Mats Larsson, Mikael Lönnborg & Karin Winroth (red.)
- AV MATS BENNER s. 54
- *Thomas Pikettys Kapitalet i det tjugoförsta århundradet*
– Sammanfattning, svenskt perspektiv.
Jesper Roine

KONSTARTERNA & MEDIER

- AV ANNA WILLIAMS s. 56
- *Kampen om Edith – Biografi och myt om Edith Södergran*
Agneta Rahikainen
- AV KARIN HELANDER s. 58
- *Jag söker en människa*
– Minnesbok om skådespelaren, dramatiker och poeten Kent Andersson
Anders Wällhed
- AV SVANTE NORDIN s. 60
- *Ner med allt?*
– Essäer om protestlitteraturen och demokratin, cirka 1965–1975
Johan Svedjedal

SKOLA & UTBILDNING

- AV HANNA ENEFALK s. 62
- *Ljusnande framtid – Skola, social mobilitet och kulturell identitet*
Jonas Frykman

KLASSIKERN

- AV TORBJÖRN ELENSKY s. 64
- *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*
Ernst Robert Curtius

HISTORIA

- AV ANN-SOFIE OHLANDER s. 68
- *Den nya världen*
– Utvandringen till Amerika I
Lennart Pehrson
- AV GUNNAR WETTERBERG s. 70
- *Skandinavism – En rörelse och en idé under 1800-talet*
Magdalena Hillström och Hanne Sanders (red.)
- AV LISA ÖBERG s. 72
- *Den tillfälliga husmodern – Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*
Karin Carlsson

KORT

- AV ALF W. JOHANSSON s. 74
- *Första världskriget i svenska arkiv*
Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven
Carl Henrik Carlsson (red.)

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson. Forte, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, samt Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse stödjer verksamheten.

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, docent i historia vid Lunds universitet/Swedish Collegium for Advanced Study.

Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Kay Glans, 08-120 205 20
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
Lars Grahn
lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:

Alf W. Johansson
alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB
ISSN 2001-2292
ISBN 978-91-87175-15-2

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05
ekonomitjanst@natverkstan.net

Kontakt:

Tidskriften Respons
Kungsgatan 37, 8 tr
111 56 Stockholm
tel 08-120 205 20
info@tidskriftenrespons.se

Medier & läsning

Transmedialt genombrott: Publiken blir nätverk

Lars Grahn

Massmediernas publik är nu "transmedial" och har grupperat om sig till nätverk med inbördes kommunikation. Begreppet läsning omvandlas dramatiskt. **Frågan är om detta gynnar den samhälleliga friheten och kunskapsnivån eller främst ger utrymme för ego-centrisk utlevelse med negativa följder för humanitet och allmänintresse.**

Det svenska medielandskapet befinner sig i snabb förändring. Internet som bärare av innehåll närmar sig stadigt den ledande ställning som länge intagits av televisionen. Omvandlingen innebär mer än en positionsväxling. Internet förmedlar inte bara innehåll från traditionella kanaler – tidningar, böcker, tv, radio, brevväxling – utan ger också möjlighet för helt nya användningar, för närvarande främst så kallade sociala medier, det vill säga kommunikation mellan enskilda och grupper som är synlig för brukarna själva. Interaktiviteten tenderar att upplösa skillnaden mellan sändare och mottagare. Nätet skapar sålunda en rad nya, låt oss kalla det socialiteter, gruppbildningar och kontaktnät som tidigare inte kunde etableras med sådan lättighet och i den omfattning som nu är möjlig via tekniska plattformar som dator, mobil, surfplattor.

Vår tillvaro blir alltmer transmedial, för att använda en term som André Jansson föreslår i Nordicom-Sveriges Mediebarometer 2013, Medie-notiser nr 1, 2014. Att vara uppkopplad till nätet blir alltmer ett normaltilstånd. Vad detta tillstånd

innebär diskuteras också i Mediesverige 2014. Statistik och analys, Nordicom-Sverige 2014, red. Ulla Carlsson och Ulrika Facht. Här ges en översikt av den omfattande statistiska

för närvarande svensk medieforsknings doyen. Han följer med påtaglig empati den dagspress som framgångsrikt satte sin prägel på 1970- och 1980-talet, som drabbades av 90-talets stagna-

”Men successivt minskar gemensamtittandet till förmån för ensamtittande. Den ensamma massan framträder allt tydligare allteftersom kabel- och satellit-tv motverkar familjetittande. Ett socialt sammanhang är i upplösning, ett annat kan vara på väg.”

kartläggning av mediebruket som Nordicom genomfört årligen sedan 1983. Skriften innehåller såväl ett väl valt tabellmaterial som specialessäer där en rad forskare försöker fånga den pågående revolutionens innebörd.

Slut på gratisläsning
För huvudartikeln i Mediesverige 2014 svarar Lennart Weibull,

tion ifråga om både upplaga och annonsering och som i dag befinner sig i nästan fritt fall. Många tidningshus försöker ta sig upp på digitala räddningsplankor men har ännu inte fått fäste. Svårigheterna gäller hur man ska kunna få betalt för tjänsterna på nätet. I år är de flesta på väg att införa olika betalningsmodeller. Gratisläsningens tid förutspås

snart vara över. Samtidigt har priset för prenumeration på papperstidningarna höjts kraftigt.

Nätannonseringen är sedan 2012 större än dagspressannonseringen på papper. Weibull vill dock inte vara alarmist, utan menar att strukturförändringarna ännu inte har gått så långt som det påstås. Vi läser fortfarande mest tidningar på papper och använder tv och radio oftare än datorn.

Frågan är naturligtvis hur länge proportionerna kommer att vara sådana. Vidgningen av medierummet är så stor att själva det centrala begreppet har bytts ut. På 70-talet var det självklart att medier betydde massmedier, organ med en sändare och många mottagare, där interaktiviteten begränsades till insändarspalter. Nu är medier ett vidare begrepp och Nordicom har därför slopat förleden mass-. Kommunikationen har blivit annorlunda. I så kallade sociala medier kommunicerar användarna inte bara med avsändaren utan också med varandra och inför varandra. Det handlar därför mer om nätverk än om förmedling till en mottagande publik.

Övergången diskuteras av

Jakob Bjur och Göran Bolin som en process i tre faser. En alltmer individualiserad publik uppstod i början av 90-talet när radio- och tv-marknaden släpptes friare och utbudet av kanaler och sändningstider ökade kraftigt. Nästa fas inträdde 2005–2007 med digitaliseringen av tv-sändningarna, vilket ökade basutbudet från tre kanaler till omkring ett dussin. Den sammanhållna tv-publiken försvann. Nu är vi inne i en explosion av valmöjligheter som drivs av internet, bredband och den mobila tekniken. Härmed har fötts vad de kallar den nätverkande publiken.

Det handlar om en fortlöpande splittring av i första hand tv-publiken genom att tittarna helt enkelt väljer olika kanaler men också i så måtto att en del av dem har tillgång till få kanaler, en annan del till många. Denna skillnad har utvecklats så att halva befolkningen 2012 hade tillgång till 15 kanaler och en femtedel till cirka 30.

Massorna blir allt mindre

Fortfarande är det i huvudsak fråga om en massmediapublik men uppdelad i flera, allt mindre, massor. Publiken är mottagare, programkanalen ensam sändare. Men successivt minskar gemensamtittandet till förmån för ensamtittande. Den ensamma massan framträder allt tydligare allteftersom kabel- och satellit-tv motverkar familjetittande. Ett socialt sammanhang är i upplösning, ett annat kan vara på väg.

Den mobila tekniken, streamingen och de trådlösa nätverken leder till att utsändning av innehåll frigörs från tid och rum. Allt är snart tillgängligt överallt när som helst. Vi lever mer i medierna än med dem. 90 procent av oss har tillgång till internet, 77 procent en bärbar dator och 67 procent en smartphone. Det finns i dag ett överflöd av kanaler genom vilka vi kan nå såväl traditionella (enkelriktade) som dubbelriktade, "sociala", medier och nätverk av många slag. Frammentering och individualisering har gått allt längre. "Locket för utbudrymdens expansion har nu verkligen lyfts av", hävdar Bjur och Bolin.

Nätverken är visserligen

tekniska verktyg men genom det vidsträckta länkandet blir verkningarna i hög grad sociala. Medlemmarna i dessa nätverk iakttar varandras inlägg dagligen, exempelvis på Facebook. Vad detta kan tänkas få för vidare sociala och politiska verkningar uttalar sig författarna inte om, trots att spännande frågor ligger nära till hands.

Det är inte särskilt långsökt att anta att traditionella mediernas, särskilt pressens, idémässigt sammanhållande och fostrande funktion är på väg att ersättas av ett mer anarkiskt tillstånd. De liberala, socialdemokratiska och värdekonservativa rörelsernas tillbakagång är en synlig effekt av nätverkandet. Opinioner och

upp i partiklar men dessa återkommer på ett mer hanterbart sätt än tidigare, sorterade efter detaljerat angivna beteenden och preferenser. Tre av författarna i *Mediesverige 2014* – Ester Appelgren, Sara Leckner och Thomas Mejtoft – sätter in problematiken i ett vidare perspektiv. Deras utgångspunkt är att vi i nästan varje sekund skapar nya digitala spår genom det vi gör på nätet. Det kan gälla det mesta från demografiska data om boende och civilstånd till antalet situps på gymmet. Redan i dag insamlas sådana uppgifter av myndigheter, företag och av användarna själva. Stora datamängder (Big Data) lagras, samkörs, grupperas och

effektiva hanteringen av enorma datamängder förändrar vårt sätt att förstå världen. De förser de kantska kategorierna med ett tillägg eller för dem rentav åt sidan: "med stora datamängder går det [...] att alltmer förlita sig på statistiska samband utan omväg via orsak och verkan." Mest extremt påstås att grupperade data kommer att besvara alla våra frågor, att förklaringsmodeller inte behövs och att teorier blir obsoleta.

Appelgren, Leckner och Mejtoft återger påståendena utan invändning. Det är märkligt, då ju de resonemang de refererar innebär att en sedan 250 år etablerad och genomdiskuterad kunskapsteori överges. De kunde ha grunnat mer över om inte teoribildning ändå är nödvändig också i den googlade världen, ifall meningsfulla frågor skall kunna ställas till de stora datamängderna. Statistikens relevans är avhängig av hur problemen formuleras.

Kanske är dock de frågor som hittills ställts, eller behövt ställas, så enkla att någon teori inte krävs. Men jag tror inte det. Troligare är att påståendet om teorins obehövlighet vittnar om omedvetenhet. Någon förförståelse utgår man ju från när maskinen ombeds beskriva samband mellan kön, ålder, utbildning, bostadsort och konsumtionsmönster, främst antagandet att det finns samband. Teori och orsak verkan har sannolikt utmönstrats i onödan.

Det transmediala tillståndet gynnar uppkomsten av kulturell avskildhet, åsiktsgetton, alltså virtuella församlingar där medlemmarna får ha sina värderingar i fred för granskningar där allmänintresset står i fokus. Detta ger plats för extrema åsiktsriktningar. Från en sida sett kan tillståndet beskrivas som ökad frihet för individerna, från en annan som krympande utrymme för humanitet och självkontroll. De sociala medierna verkar i varje fall hittills inte fullt ut kunna göra skäl för sin smickrande beteckning. ■

► **Lars Grahn är senior editor på Respons.**

► Slut på gratisläsning nu?

intressen kan nu lätt samlas i tillfälliga påtryckningskluster i frånvaro av intellektuellt motstånd och granskning. Vulgaritet och populism gör sig mer gällande när publicistiska grindvakter lyser med sin frånvaro och lagarna om förtal och förföljelse av folkgrupp har svårt att fånga in de överträdelse som begås i de nya socialiteterna. Mot detta står naturligtvis att nytt värdeskapande också sker när praktiskt taget alla människor kan göra sin mening gällande inför publik. (Dessa aspekter på nätet diskuterades av Kay Glans och Petra Söderlund i *Respons* 3/2014, sid. 18–23.)

För kommersiella aktörer och politiska övervakare medför det som skett stora fördelar. Masspubliken bryts visserligen

används för en rad syften, inte minst för att nå användarna med välartikulerade, riktade kommersiella erbjudanden. Databaser har länge använts för sådana ändamål. Det nya är att volymen, hastigheten och variationen av de insamlade uppgifterna har ökat kraftigt liksom förfiningen i bearbetningen. Algoritmer och processorer sköter analyserna snabbare än någonsin förr. Det är bearbetade data ur dessa system som påverkar våra beslut och rentav gör många val åt oss.

Slut på teorin?

lakttagelserna tas ett steg vidare med hjälp av V. Mayer-Schönberger och K. Cukier som i *Big data: A revolution that will transform the way we live, work and think* (New York, 2013) hävdar att den

Analys

Storbritanniens roll i den globala maktbalansen redovisas utan skam eller chauvinism

Torbjörn Elensky

Alla engelsmän har en förfader som stupade och det märks på intresset för **Imperial War Museums nyöppnade utställning**. Det är en kompakt, informationsmättad utställning, som också skildrar hemmafronten och den roll folken i de brittiska kolonierna spelade.

Den som turistar i London och vandrar förbi Towern kan i sommar se en fascinerande installation: *Blood Swept Lands and Seas of Red*. Lysande röda vallmoblommor i keramik tycks rinna ut ur ett fönster på borgens baksida, och ner i vallgraven, där de blänker mot det gröna gräset och de gråa murarna. Det är keramikern Paul Cummins, som fortlöpande arbetar med installationen av dessa keramikblommor, till minne av alla de britter som dog i det första världskriget. Till slut kommer det att stå 888 246 av dessa röda blommor i vallgraven runt Towern, en för varje död brittisk soldat.

Den fjärde augusti i år var det 100 år sedan Storbritannien förklarade Tyskland krig och således gick in i det de ännu kallar *The Great War*. Under hela dagen pågick minnesceremonier, gudstjänster och högtidlighållanden som under värdiga former uppmärksammade hågkomsten av 1900-talets urkatastrof. På kvällen släcktes ljusen i många brittiska hem och vid alla of-fentliga monument i en timme, klockan 22-23, till äminnelse av de många döda.

Alla engelsmän har någon förfader som stupade vid Sommes eller skadades för livet

900 000 keramiska vallmoblommor i installation vid Towern i London.

i skyttegravarna i Flandern och Frankrike. Det märks på intensiteten i intresset, inte minst vid Imperial War Museums nyöppnade utställning om första världskriget. Liksom på de flesta stora museer i London är det fritt inträde även till Imperial War Museum, men det krävs en biljett med tidsangivelse för att se utställningen, för att dela upp besöksströmmen lite.

Det är en rätt kompakt, mycket informationsmättad utställning, där föremålen trängs med varandra. Uniformer, granater, gasmasker, gamla affischer och

privata brev och dagböcker radas upp i monter efter monter, med utförliga beskrivande texter, som gör att utställningen känns litet som att vandra runt inuti en uppslagen bok, eller en tredimensionell dokumentärfilm. Det intrycket förstärks än mer av de suggestiva ljud som hela tiden ligger i bakgrunden, av rusande flygplansmotorer, stridsvagnar, det slags ljud som soldaterna i skyttegravarna vistades i praktiskt taget oupphörligt. Men här såklart nedtonat, som en fantasieggande bakgrund till alla de utställda föremålen.

Utställningen ger en god bakgrund till händelseförloppet. Storbritanniens roll i den globala maktbalansen, med det väldiga imperiet och det oöverträffade herraväldet över världshaven, redovisas utan vare sig skam eller chauvinism, utan enbart som en av de faktorer som gav förutsättningarna för kriget. Inte minst intressanta är skildringarna av livet på hemmafronten, med alla ransonerings av livsmedel och kvinnornas nya roll i industrin.

Betydelsefull är också påminnelsen om hur viktiga folken i kolonierna var. Den indiska volontärarmén var världens största, med 240 000 män 1914, som ökade till över en halv miljon 1918. Utställningen ger fina exempel på indiska soldaters brev och dagböcker. En kuriös detalj är att de skadade indiska soldaterna vårdades på ett särskilt sjukhus, i den berömda Royal Pavilion i Brighton, som uppfördes i ett slags orientalistisk fantasistil i början av 1800-talet, för att de skulle känna sig lite mer hemma. Vi kan le åt det i dag, men det är ändå ett uttryck för omtanke, liksom att alla i fält självklart hade tillgång till sina egna präster, imamer, rabbiner och så vidare.

För den som är extra intresse-

► Gasmasker från första världskriget på Imperial War Museum.

rad pågår också en liten utställning med tyska propagandamedaljonger på British Museum. Muséet började förutseende nog att samla in dessa små konstföremål genast efter krigsslutet. Det är medaljonger som visar zeppelinare över London, en sovande lord Kitchener med soldater marscherande ur munnen, och inte minst den klassiska dödsdansen, som inspirerades av medeltida förebilder och som skulle bli så viktig i den expressionistiska ikonografin.

Ingen som besöker London lär undgå minnet av första världskriget. Men även den som inte kan ta sig dit kan ta del av Cambridge universitetsbiblioteks projekt att digitalisera poeten Siegfried Sassoons dagböcker

från krigsåren. De är fritt tillgängliga och ger en känslig och välformulerad ung mans oförmedlade upplevelse av helvetet vid fronten. De rekommenderas för digital bläddring. ■

► **Torbjörn Elensky är författare.**

The Towers minnesinstallation:
<http://poppies.hrp.org.uk/about-the-installation>

IWM:s världskrigsutställning är permanent:
 Hemsidan: <http://www.iwm.org.uk/exhibitions/iwm-london/first-world-war-galleries>
http://www.britishmuseum.org/whats_on/exhibitions/the_other_side_of_the_medal.aspx

Siegfried Sassoons dagböcker:
<http://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/sassoon>

— Annons —

En spännande historisk och nutida vandring genom Europas största stad.

DIALOGOS
www.dialogosforlag.se

► Bland Respons läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.

Vad jag läser

Niklas Lindstedt

är reporter på Tidningen Vision, fackförbundet Visions medlemstidning.

VÄLFÄRDSREVOLUTION UTAN BLODSPILLAN

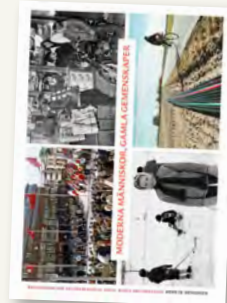
Moderna människor, gamla gemenskaper av Henrik Berggren (SKL Kommentus).

När Sveriges Kommuner och Landsting ville ge ut en bok till 150-årsjubileet av 1862 års kommunalförordning gick frågan till författaren och historikern Henrik Berggren. Det var ett bra val. Med nyfiken blick och lätt penna berättar han om det som har kallats den tysta revolutionen: hur tusentals socknar, ofta helt utan social service, har förvandlats till dagens 290 kommuner som vakar över sina medborgare från vaggan till gravan. Här placeras kommunsammanslagningar, köp och sälj-system, kundvalsmodeller och privatiseringar in i sitt historiska och ideologiska sammanhang. Som en röd tråd genom denna oblodiga välfärdsrevolution går kampen om självstyret, kravet på likvärdighet kontra längtan efter ökat lokalt självbestämmande.

För att visa hur olika utvecklingen har sett ut tar Berggren hjälp av tre exempelkommuner. Under rekordåren blev Örebro socialdemokratisk mönsterstad och där har en klassisk "kommunalsocialism" levt vidare med en del smärre anpassningar till det nya marknadstänkandet. Beläget mellan Lund och Malmö satsade Staffanstorps på att bli en attraktiv förortskommun och man har lyckats. Framgångsreceptet är attraktiva bostäder och hög kommunal service som lockar unga barnfamiljer i en växande region. I början av 1990-talet trampade Nacka upp en ny stig. Man satsade på kundval, en individualiserad modell för den gemensamma välfärden, och införde checksystem för allt från skola till hemtjänst.

Jag saknar dock en fjärde kommutyp, glesbygdskommunen, säg Bräcke eller Åsele, som mot dåliga odds brottas med både utflyttning och åldrande befolkning. De demografiska förändringarna är förmodligen den största utmaningen för landets kommuner. För att klara en likvärdig servicenivå i hela landet kommer det att krävas skattehöjningar à la Pompeipossa.

Och så står vi inför det grundläggande dilemma som har följt de svenska kommunerna sedan starten 1862, konstaterar Berggren: Har kommunerna ett demokratiskt värde i egen rätt eller är de bara ett praktiskt verktyg för staten att leverera social service och trygghet? ■

Diskussionen om samlingsregeringens agerande saknar internationellt perspektiv

Debatten om samlingsregeringens agerande som Alf W. Johansson initierade i Respons nr 1/2014 fortsätter. **Man kan inte tala om Tyskland som en enhetlig aktör, hävdar Andreas Åkerlund**, för Tredje riket kännetecknades av rivalitet mellan olika grupper. Thomas Roth menar att **man inte får glömma betydelsen av Sveriges militära upprustning** och Axel Moberg **påminner om vad svenska tidningar faktiskt skrev under kriget**.

Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: info@tidskriftenrespons.se

Insänt: Andreas Åkerlund

Att bo granne med Tyskland

Debatten mellan Alf W. Johansson och Klas Åmark i de senaste numren av denna tidskrift har varit mycket intressant läsning och har för min egen del aktualiserat frågor relaterade till den svenska forskningen och särskilt till Åmarks bok *Att bo granne med ondskan*. I sak håller jag med Alf W. Johansson om att det moralistiska och presentistiska perspektivet tagit över både i den svenska forskningen om Sverige och nazismen, men även i den mer allmänna debatten, vilket också syns i mottagandet av Swenaz-programmets resultat. Ett exempel är hur Klas Åmarks bok recenserades i dagspressen, där moralfrågorna och frågan om Sveriges skuld stod i förgrunden på ett mycket tydligt sätt. Exempelvis skriver både Barbro Eberan (i *Svenska Dagbladet*) och Wilhelm Agrell (i *Sydsvenska Dagbladet*) om det "trauma" som andra världskriget och relationerna med Nazi-Tyskland efterlämnade i det svenska samhället och som enligt Eberan "ärvs vidare från generation till gene-

ration". Även recensionen av Nils Schwartz i *Expressen* diskuterar i första hand "det svenska skuldkontot".

Att *bo granne med ondskan* fick ett ytterst positivt mottagande i dagspressen och Åmarks bok beskrevs av personer utanför universitetsvärlden som ett "blivande standardverk" (Eberan) och "en genomgång av så gott som all tillgänglig akademisk forskning" (Ola Larsson i *Dagens Nyheter*). Det finns anledning att korrigerera den bilden. För det första bör framhållas att boken inte är en syntes av all tillgänglig forskning. I stället har Åmark gjort ett tydligt urval av litteratur och en viktning av de teman han ser som särskilt betydelsefulla inom forskningsområdet. Framställningen är även styrd av kravet på att redovisa de forskningsprojekt som ingick i Swenaz-programmet. Det kan därför vara på sin plats att påtala ett par av de luckor som finns.

Trots att drygt en fjärdedel av boken behandlar flyktingar och flyktingpolitik tas den tyska intellektuella exilen i Sverige, som exempelvis Helmut Müssener, Klaus Misgeld och Michael Scholz undersökt ingående, inte upp. Det saknas även ett avsnitt om den nazityska propagandan mot Sverige trots att de många olika kanalerna för denna propaganda kartlades i en SOU redan 1946 (SOU 1946:86) för att därefter behandlas av exempelvis Åke Thulstrup och Birgitta Almgren. Larsson nämner i sin recension att en beskrivning av läkarkårens inställning till nazismen saknas. Det är emellertid inte bara denna professions förhållningssätt som inte finns med, det gäller även en stor del av forskningen om de svenska universiteten eller de svensk-tyska akademiska kontakterna under mellankrigstiden och andra världskriget. Boken är i första hand en syntes av Swenaz-forskningen samt av den forskning om flyktingar och flyk-

tingpolitik som främst bedrivits vid Åmarks egen institution vid Stockholms universitet och återger på intet sätt bredden i den existerande forskningen om det komplexa tema som Sveriges förhållande till Nazityskland, nazismen och förintelsen utgör.

Vissa av luckorna i Åmarks framställning är, menar jag, inte enbart en slump eller ett resultat av plats- eller tidsbrist. De är framför allt ett resultat av ett tydligt fokus på (eller begränsning till om man så vill) Sverige och svenska aktörer i forskningen om Sveriges relationer med Nazityskland. Detta gäller inte bara i Åmarks bok utan även en stor del av den existerande forskningen om Sverige och nazismen. Detta anser jag är ett resultat av bristen på ett bredare internationellt och relationellt perspektiv på Sveriges relationer med Nazityskland.

Men vilket är då problemet med att ha ett svenskt perspektiv? Var det inte så att Swenaz-programmet skulle studera "Sveriges förhållande till Nazityskland, nazismen och förintelsen"? Betyder det att endast svenska organisationer, svenska politiker och svenska privatpersoner är intressanta aktörer? Betyder det att forskningen ska begränsas till arkivmaterial som avsatts i Sverige och förvaras på svenska arkiv? Om syftet är att undersöka Sveriges förhållande till Nazityskland – eller kanske ännu hellre, relationerna mellan Nazityskland och Sverige – så borde Tyskland, tyska aktörer, tyska politiker och organisationer spela en minst lika stor roll i den svenska historieskrivningen. Material som förvaras i arkiv i Tyskland och i övriga Europa, i Ryssland och USA borde i detta sammanhang vara av minst lika stor betydelse för förståelsen av den svenska historien som det i Sverige. Sveriges historia slutar inte vid Sveriges gränser. Detta är dock inte bara en fråga om i vilket land arkivmaterialet avsatts eller finns bevarat.

Det är inte enkelt att skriva internationell historia. Det kräver djupare kunskaper om flera nationer eller regioner som ofta endast kan inhämtas genom att forskaren behärskar ett flertal relevanta språk. Undersökningar som inbegriper flera länder kräver dubbel inläsning av relevant forskning och fler och längre resor till relevanta arkiv eller bibliotek.

Men det är just internationellt inriktade studier som behövs när det gäller Sveriges förhållande till Nazityskland. För att kunna förstå och förklara de tysk-svenska relationerna krävs lika mycket kunskap om Weimarrepubliken och Nazityskland som om Sverige. Man måste ta hänsyn till den tyska statsförvaltningens inre struktur och det komplicerade förhållandet mellan olika delar av statsapparaten och NSDAP, och det krävs framför allt en differentierad blick på det myller av personer och organisationer som skapade och upprätthöll relationerna mellan Sverige och Nazityskland, inte bara utifrån

deras verksamhet i Sverige, utan också utifrån deras positioner i Tyskland.

Och det är på den här punkten som *Att bo granne med ondskan* uppvisar en stor brist som samtidigt är en märkvärdig metodologisk inkonsekvens. Åmark förordar direkt i bokens början ett aktörsorienterat tillvägagångssätt och klargör att begreppet Sverige inte bara omfattar den svenska staten och regeringen utan även det han kallar det civila svenska samhället, press, organisationer, privatpersoner, näringsliv och så vidare. Han pläderar därför för att man bör undvika att tala om att Sverige gjorde det ena eller det andra. "I stället bör man presentera vilka aktörer det gäller." (Åmark, s. 23). Denna lovvärda differentiering gäller i Åmarks bok dock i första hand svenska aktörer, mycket sällan de tyska. I stället reduceras dessa alldeles för ofta till den kollektiva beteckningen "tyskarna". Detta är främst fallet i bokens första del. Till skillnad från hur det svenska samhället skildras med dess olika intressegrupper, åsikter och positioner står tyskarna i samlad tropp. Ofta agerar Nazityskland, ibland nazisterna, ibland NSDAP, sällan den tyska regeringen och ännu mer sällan namngivna tyska diplomater eller andra personer.

En invändning mot denna kritik av Åmarks ordval skulle kunna vara att Nazityskland faktiskt var en likriktad totalitär diktatur efter 1933. Han skriver också att i stort sett alla svenska kontakter med representanter för den tyska staten och det tyska samhället var med personer som i någon mån representerade Nazityskland (s. 24). Det är helt sant, men då kanske ett annat ordval än det kollektiva "tyskarna" ändå hade varit lämpligare. Annars innebär det att Åmark i sin bok har likställt tysk och nazist. Detta är i sig en sorts kollektiv skuldbeläggning och det utgår jag ifrån att Klas Åmark inte är ute efter.

Men varför är det då viktigt att ha en mer differentierad syn på även de tyska aktörerna? En sak vi vet i dag om den national-socialistiska staten är att den präglades av konstanta konflikter mellan olika delar av statsförvaltningen och NSDAP. Olika fraktioner och grupperingar tävlade om Führerns gunst i en situation som Reinhard Bollmus har kallat *Ämterdarwinism*. Endast den starkaste myndigheten i staten överlever. Samtidigt vet vi också att olika delar av den tyska statsförvaltningen likriktades vid olika tidpunkter.

Utrikesministeriet Auswärtiges Amt (AA) exempelvis likriktades på allvar först kring 1938 då SS-Gruppenführer Joachim von Ribbentrop avlöste Konstantin von Neurath som utrikesminister. Med von Ribbentrop kom en stor mängd SS-medlemmar som ersatte yrkesdiplomater som varit verksamma vid ministeriet sedan innan maktövertagandet (Döscher 1987). En person som tillhörde den äldre grupp var Sven Grafströms svärfar

och den nyligen avlidna Gerda Grafströms far Fritz von Twardowski, som nämns både i Alf W. Johanssons *Respons*-artikel och i Åmarks bok, men där – symptomatiskt – endast som en "tysk diplomat". Von Twardowski hade haft olika positioner inom den tyska utrikesförvaltningen sedan 1922 och var alltså en av dem som tidigare tjänat Weimarrepubliken. När von Ribbentrop tillträdde var han chef för den kulturpolitiska avdelningen, vars ansvarsområden successivt fördes över till andra delar av ministeriet. När AA likriktades ännu mer år 1943 (Longerich 1987) tvångsflyttades von Twardowski till generalkonsulatet i Istanbul. Han var alltså en av de många statstjänstemän som fortsatte sitt arbete under nazisterna för att till slut ersättas av mer partitrogna personer. Om man ska spekulera i mysteriet kring hur Grafström kunde hantera sin antinazism i vardagen trots sina tyska släktkontakter är det svar som ligger närmast att han kunde skilja på tyskar och

”Om syftet är att undersöka Sveriges förhållande till Nazityskland – eller kanske ännu hellre, relationerna mellan Nazityskland och Sverige – så borde Tyskland, tyska aktörer, tyska politiker och organisationer spela en minst lika stor roll i den svenska historieskrivningen.”

nazister och inte i första hand uppfattade sin svärfar som nazist, utan som en statstjänsteman som fortsatte att tjäna sitt land trots dess nya och av Grafström så avskydda ledning. Det är naturligtvis bara spekulationer från min sida. Min poäng är dock att det inte främjar vår förståelse för de svensk-tyska kontakterna att reducera en person som von Twardowski till en namnlös "tysk diplomat".

Hur viktigt det kan vara att inordna de aktörer som agerade mot Sverige i den nationalsocialistiska statens konfliktfyllda struktur kan man även illustrera med propagandaverksamheten. Alf W. Johansson tar i sin artikel (*Respons* 1:2014) upp Daniel B. Roths avhandling om den tyska legationen i Sverige. Här beskriver Roth bland annat hur legationen verkade för att motverka den mest rabiat propagandan som föreslogs från Auswärtiges Amt i Berlin, då de ansåg att denna snarare skulle skada de svensk-tyska relationerna. Samtidigt hade de konkurrens av organisationer som ägnade sig åt propaganda i Sverige, men som snarare stod olika falanger inom NSDAP nära, till exempel Nordische Gesellschaft och Aussenpolitisches Amt der NSDAP, som båda tillhörde Alfred Rosenbergs inflytelse-

sfär. När det gäller propagandan är det alltså viktigt att kunna inordna aktörerna som var verksamma i Sverige i det myller av organisationer som fanns och som delvis beskrevs redan i SOU 1946:86 och senare av exempelvis Åke Thulstrup (1962). Här är det även viktigt med någonting annat som ofta saknas i forskningen om Sverige och Nazityskland, nämligen det längre perspektivet. Många i utlandet verksamma tyska propagandaorganisationer var nämligen inte skapade av NSDAP för nazistisk propaganda. De var inrättade under Weimarrepubliken i syfte att skapa gentemot Tyskland välvilligt inställda opinioner utomlands.

Ett annat exempel kan man hämta från Swenaz-programmet. I sin utmärkta artikel "Alkibiades eller Akilles?" (*Historisk Tidskrift* 4:2005) beskriver Sven Nordlund försöken att genomdriva den nazistiska ariseringspolitiken även i svenska företag. Ett av grundproblemen här var att det fanns två statliga

myndigheter med ansvar för utrikeshandeln, nämligen Reichswirtschaftsministerium (RWM) och Reichsstelle für den Aussenhandel (RfA) med delvis olika målsättningar. Enligt Nordlund fanns här en konflikt "mellan ekonomisk verklighet och rasideologiska målsättningar":

"I denna stod RWM för nationella ekonomiska egenintressen. Enligt RWM handlade det på den internationella marknaden om att först och främst värna om det tyska näringslivets intressen och avsättningsmöjligheter. RfA, däremot, gick i bräschen för den nazistiska rasideologins principer. Ekonomin var, enligt denna myndighet, underordnad de rasideologiska målsättningarna" (Nordlund s. 577).

Nordlund har i sin artikel på ett föredömligt sätt tagit hänsyn till aktörerna på båda sidor Östersjön och inordnat dem i den kontext där de var verksamma. Bara omnämmandet av en konflikt mellan ekonomi och ideologi bidrar mycket till vår förståelse av försöken att bedriva ariseringspolitik i Sverige. Det är därför synd att Åmark inte gör Nordlunds beskrivning rättvisa utan framställer RfA som den enda aktör i Nazityskland som var relevant för den mot svenska företag förda politiken.

I och med detta framställer alltså i praktiken Åmark rasideologin som den allenarådande principen, när forskningen tydligt visar på en konflikt och en avvägning mellan rasistisk ideologi och den ekonomiska verkligheten. Varför detta val görs av en person som samtidigt kraftfullt pläderar för ett differentierat och aktörscentrerat perspektiv är oklart.

Men måste inte en syntes vara reducerande? Man kan ju inte ta med allt. Varför är det egentligen så viktigt att framhålla att Åmark inte specificerar och differentierar på samma sätt när det gäller tyska som svenska aktörer utan i stället använder en mindre lyckad kollektivbeteckning?

Först och främst uppstår i och med detta en skevhet i beskrivningen av relationerna mellan Sverige och Nazityskland, där Nazityskland i praktiken beskrivs som en monolitisk diktatur, trots att detta sannolikt inte var författarens intention. På andra sidan Östersjön finns inte en kaotisk statsförvaltning och ett komplext splittrat samhälle utan bara Nazityskland eller tyskarna som kollektiv.

Denna skeva beskrivning gör i sin tur att boken tappar mycket i användbarhet för en person som är intresserad av relationerna mellan Sverige och Tyskland. Man kan inte gå till detta "framtida standardverk" för att få reda på vilka tyska myndigheter eller organisationer som agerade på ett visst sätt vid en viss tid. Här gör man bäst i att endast använda Åmarks bok som uppslagsverk för den mer detaljerade forskningen. Detta är synd, eftersom det här fanns en potential att faktiskt teckna en differentierad bild av Nazityskland och att visa på komplexiteten i NS-diktaturen och inte minst i de svensk-tyska relationerna.

Slutsatsen blir att det inte endast är i den svenska synen på andra världskriget som någonting har gått snett, utan även i behandlingen av Nazityskland och de svensk-tyska relationerna. En historieforskning som vill förstå och förklara utifrån de historiska aktörernas perspektiv gör bäst i att inte reducera dessa till kollektivet "tyskarna" och låta aktörsperspektivet sluta där Östersjön börjar. En annan typ av framställning är möjlig, men då måste den metodologiska nationalismen överges och historien om Sverige och Nazityskland måste inbegripa Nazityskland i en mycket högre utsträckning än vad som är fallet i Klas Åmarks bok. ■

► **Andreas Åkerlund är fil. dr i historia och forskare vid Historiska institutionen vid Uppsala universitet.**

Referenser

- Döschner, Hans-Jürgen, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*, Berlin: Siedler 1987.
- Kjellberg, Georg K:son, *Den tyska propagandan i Sverige under krigsåren 1939–1945*, Stockholm 1946 (SOU 1946:86).

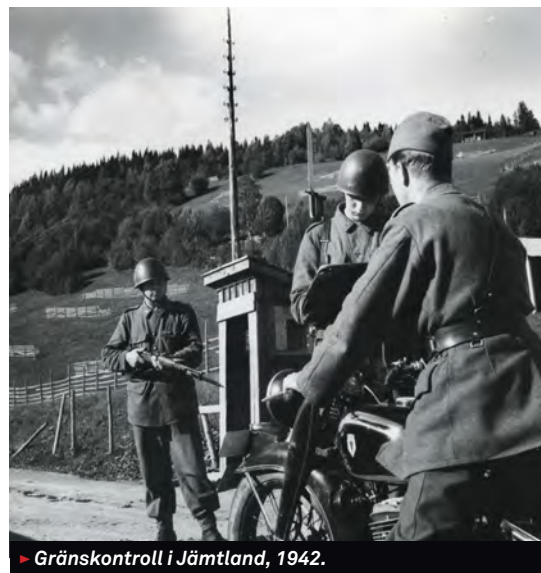
- Longerich, Peter, *Propagandisten im Krieg. Die Presseabteilung des Auswärtigen Amtes unter Ribbentrop*, München: Oldenbourg 1987.
- Nordlund, Sven, "Alkibiades eller Akilles? Arierseringen i Sverige och reaktionerna på denna", *Historisk Tidskrift* 125:4 (2005), 575–607.
- Thulstrup, Åke, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–1945*, Stockholm: Bonniers 1962.
- Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm: Bonniers 2011.

Insänt: Thomas Roth

Svensk upprustning påverkade samlingsregeringens agerande

Respons nr 3/14 debatterar Janne Flyghed (JF) och Alf W. Johannsson (AWJ) den svenska neutralitetens tillämpning och verkanskraft under det vi ofta kallar för beredskapstiden. Jag fäster mig vid JF:s formulering att "när det gick sämre i Tyskland i kriget så växte det svenska motståndet". Förvisso var det så, men varken JF eller AWJ gör kopplingen till att den svenska upprustningen efter hand hade gjort det möjligt för Sverige att kunna föra en försvarsstrid med betydligt större effekt än 1940. Att det 1943 stod klart för samlingsregeringen att axelmakterna knappast skulle kunna vinna kriget torde vara troligt, vilket också var en av anledningarna till att avtalet om permittenttrafiken kunde sägas upp, men det innebar inte att regeringen därmed ansåg att faran för ett tyskt anfall var över. I själva verket kom kriget närmare Sveriges gränser med allt vad detta riskerade att föra med sig. Den enda kända tyska anfallsplanen, eller rättare sagt operativa studien, utarbetades våren 1943, alltså efter slaget vid Stalingrad. Innan dess hade det inte funnits något avgörande skäl för Tyskland att angripa, man fick vad man ville i alla fall. Efter Stalingrad fanns det större operativa och strategiska skäl att anfälla Sverige, men utvecklingen under 1943 framtvängde andra prioriteringar. Det tyska förband som skulle ha utgjort den viktigaste anfallskraften, 25. pansardivisionen, tvingades tyska överkommandot i augusti omgruppera från mellersta Norge till Frankrike och tillfället återkom aldrig. Att regeringen skulle ha insett att det tyska sammanbrottet skulle äga rum två år senare torde vara att tillskriva den ett för stort mått av klärvoajans.

Upprustningen i det kringrända Sverige hade genomförts på ett osannolikt snabbt och förhållandevis smärftfritt sätt och den var ett väsentligt bidrag till den förda politiken. Vid det tyska anfallet mot Danmark och Norge den 9 april bestod arméns fältförband av fem fördelningar om 17 000 man vardera. Två år senare hade dessa fördubblats till tio stycken och 1943 tillkom tre pansarbrigader, en motorbrigad och en cykelbrigad, vardera om cirka 6 000 man. De tidigare landsstormförbanden med värnpliktiga äldre än 30 år hade moderniserats till lokalförsvarsförband med betydligt större eldkraft än tidigare och ett hemvärn med 80 000 hade skapats. På svenska varv hade bland annat en minkryssare, elva jagare och 19 ubåtar byggts, vilket innebar en samlad fartygsstyrka om tre moderna pansarskepp, två kryssare, 27 jagare och 26 ubåtar, oräknat minsvepare och motortorpedbåtar. Kustartilleriets 72 tunga (kaliber över 12 cm) och 70 lätta pjäser hade utökats till 104 tunga och 194 lätta dito samtidigt som befästningarna längs gräns och kust hade utökats högst väsentligt. De på varandra följande försvarsbesluten hade även inneburit en utökning av sju flygvapenflottiljer 1940 till sexton 1943, med 790 flygplan i stället för 275 tre år tidigare. Framför allt var hela krigsmakten väsentligt mer välövad än 1939.

► Gränskontroll i Jämtland, 1942.

Den reella förmågan att kunna försvara neutraliteten är inte oväsentlig i denna diskussion. Att regeringen år 1943 kunde och vågade föra en annan politik än 1940 var mot denna bakgrund föga förvånande och jag vill också hävda att den växlande krigslyckan var av mindre betydelse än vad som brukar anföras. ■

► **Thomas Roth är förste intendent vid Armémuseum och ledamot av Krigsvetenskapsakademien.**

Insänt: Axel Moberg

Vad skrev egentligen svenska tidningar under andra världskriget?

När jag pensionerades för några år sedan satte jag mig att bläddra igenom de nio största svenska dagstidningarna under åren 1938–45 för att se vilken bild de gav av kriget. Tyngdpunkten ligger på nyhetsmaterialet som måste ha haft störst genomslag på opinionen, och inte på ledarna. Jag kommer ge ut en redovisning så småningom. Tidningarna ger en ytlig och rapsodisk bild av händelserna, men man kan ändå se hur händelserna framställdes och hur tankevärlden och debattklimatet var i Sverige.

Jag ska inte ge moralbetyg, men konstaterar ändå att bilden är bättre, med efterkrigsått, än jag hade väntat. Flertalet av tidningarna var klart kritiska mot Tyskland redan före krigsutbrottet. Annekeringen av Tjeckoslovakien var en vattendelare i svensk press, liksom i västmakternas politik. Nästan alla fördömde starkt judedeföljelserna och Kristallnatten, inte minst den annars ganska protyska *Stockholms-Tidningen*. (När judarna deporterades 1940–41 svajade däremot tidningarnas beskrivning mer.) Men överlag var man starkt restriktiv till att ta emot flyktingar, såväl tyska judar som tjecker och spanjorer. De flesta såg ändå "bolsjevismen" som ett minst lika stort hot.

Det slående är att under månaderna efter den 9 april 1941, när Tyskland anföll Norge, lyser opinionsyttringarna i tidningarna och ute i samhället nästan helt med sin frånvaro. Nyckelorden var svensk frihet, oberoende och försvar. Man var initialt osäker om hur man skulle förhålla sig till ockupationsregimerna, men rapporteringen blir snart kritisk. *Svenska Dagbladet* skrev till exempel om tortyr i norska fångelser ett år före det beryktade tillslaget mot de 14 tidningarna. Trots regeringens missbruk av tryckfrihetsförordningen skrev tidningarna ändå så mycket om "grymheter" att även blaserade moderna läsare torde ha blivit upprörda. Från årsskiftet 1942/43 bör den läsare som ville se ha förstått att Förintelsen pågick.

Först på sensommaren 1941 börjar en försiktig allmän opinion växa fram som i takt med den tilltagande terrorn i Norge når stormstyrka under 1942–43. Då kom också en omfattande hjälp, som Quisling tidigare funnit förödmjukande och delvis

saboterat. Men det är påtagligt att opinionen till en början enbart gällde Norge, inte de andra ockuperade länderna, de allierade eller judarna. Någon sympati för motståndsrörelser och sabotage fanns inte heller. Den kom först 1943–44.

Det är riktigt, som Alf W. Johansson påpekar, att man inte såg kriget som en kamp mellan demokrati och diktatur. Det var inte så tidningarna skildrade det, annat än någon enstaka gång i *Social-Demokraten*. I stället framställdes det som en strid mellan stormakterna. Det avspeglade verkligheten. Demokratien var något nytt och hade inte accepterats fullständigt i alla kretsar, ens i Sverige. I slutet av trettioåret var bara en handfull länder i Väst- och Nordeuropa rumsrena demokratier. Polen och de baltiska länderna var det inte. Majoriteten av de europeiska länderna var vid denna tid auktoritära regimer av något slag. Britternas agerande i befriade länder var för övrigt inte heller alltid så demokratiskt.

Däremot är det förstås missvisande att säga att kriget främst var en strid mellan två diktaturer och att demokratierna spelade en supplerande roll. Demokratierna fick kämpa ensamma de första två åren, när Sovjet närmast var tysk allierad. Efter anfallet på Sovjet stämmer det kanske i ett inskränkt arméperspektiv att tala om ett krig mellan två diktaturer. Men om man väger in kriget till sjöss, luftkriget, kriget mot Japan som Sovjet inte deltog i, samt den väldiga industriella mobiliseringen i väst som var livsviktig också för Sovjet, blir balansen en annan.

Om man ska klistra en etikett på den svenska politiken kan man knappast se regeringen som en homogen enhet. I stället bör politiken ses som resultatet av många olika krafter. En del av de medgivanden som gjordes mot Tyskland, till exempel transiteringen av division Engelbrecht, var kanske något till exempel Bagge eller Westman själva ville gå med på, medan det nog var "eftergiftspolitik" för Wigforss eller Möller. För Per Albin bör det ha varit "förhandlingspolitik" mellan dessa herrar, Tyskland och de allierade.

Inte ens Segerstedt motsatte sig neutraliteten efter 9 april, utan snarare avstegen från den. Visst gjordes stora avsteg, och mot slutet av kriget ännu större gentemot de allierade. Men järnmalmsexporten var inte något brott mot neutraliteten enligt folkkrätten och den hade dessutom godkänts av brittena i det svensk-brittiska krigshandelsavtalet. Den andra sidan är att Sverige var avspärrat och beroende av Tyskland för sin försörjning på många områden, inte minst av kol och koks.

Om man förkastar neutralitetspolitiken, säger man att Sverige borde anslutit sig

► Löpsedel 1939.

till ena sidan, förhoppningsvis de allierade. Det blir ett hypotetiskt resonemang som väcker många frågor. En är om det verkligen hade gynnat våra grannländer. En annan är hur det skulle gått till. Skulle Sverige ha låtit sig anfallas eller anfällt? Det är sannolikt att Sverige, som var omgivet av tyska trupper på alla kanter, hade besegrats. Radowitz hävdar att Tyskland inte hade resurser att angripa Sverige och att Sverige hade haft större handlingsutrymme. Men han säger också att det var svårt för svenskarna att veta. Alf W. Johansson visar i sin bok om Per Albin att denne såg hotet som en realitet, särskilt vid en allierad landstigning i Norge.

Men det fanns inga politiska förutsättningar för att gå ut i krig. Det handlade inte bara om tyska sympatier i delar av etablissemang. De gallupundersökningar som *Dagens Nyheter* gjorde under de senare åren antyder att det inte heller fanns något stöd i folkdjupen. Sympatierna för de allierade var inte tillräckligt starka. Neutraliteten satt djupt.

Ytterligare en komplikation var Finland. Det fanns en mäktig opinion för det förtryckta Norge. Men samma personer och samma tidningar, inte minst *Social-Demokraten*, och delvis regeringen, såg på ett lätt schizofrent sätt till en början positivt på det finska fortsättningskriget och godtog den finländska fiktionen att man förde ett försvarskrig och inte var i förbund med Tyskland. Och i kriget mot Sovjet kunde man ibland spåra en viss sympati för Tyskland i medierna, åtminstone så länge det gick bra.

Föreställningen om andra världskriget lever mer och mer sitt eget liv, oberoende av vad man diskuterade då. En nollställning är nyttigt. Att förstå dåtiden är inte att acceptera den. ■

► Axel Moberg har varit departementsråd vid UD.

Analys

Israels maktelit känner inte längre behov av att rättfärdiga sitt skjutande

Fredrik Meiton

Det ser mörkt ut både på den palestinska och israeliska sidan men den största försämringen har ägt rum i Israel. **Den vånda som Israel som liberal demokrati förr kände inför att bruka våld har försvunnit hos dagens makthavare och hatets hjulspår är grundligt uppkörda.**

Israel har en litterär genre lika gammal som landet självt. Grundplåten består av en våldshandling – ofta, eftersom det handlar om Israel, i samband med ett eller annat krig – som exempelvis våldtäkt, massmord på civila, förtryck, likskändning med mera. Genrens särart består i att den, trots de enorma mänskliga tragedier som beskrivs, sätter berättarjagets lidande i högsäte. Det är som om denna känsliga betraktare, genom sin modiga uppgift att konfrontera och dokumentera andras olycka, utstår ett lidande som överstiger det beskrivna. Det finns otaliga exempel, från romaner av S. Yizhar, Amos Oz och A. B. Yehoshua till filmer som *Vals med Bashir*. För mig har paradexemplet i genren alltid varit David Grossmans reportagebok om den arabisk-israeliska konflikten från 1987 *Hazman Hatzahov* (i svensk övers. *Den gula vinden*, 1988). Ve så han lider, den store Grossman, då han konfronterats med allt detta lidande!

Det finns en term för detta på hebreiska, *yorim u-vochim*, man skjuter och gråter. Hur mycket lidande Israel än åsamkar andra, lider Israel mest. "Vi må med tiden förlåta araberna för att de

► Efter en israelisk flygattack mot östra Gaza City, juli 2014.

har dödat våra barn", sade Israels premiärminister Golda Meir på en presskonferens i slutet av sextioalet, "men det är svårare för oss att förlåta dem för att de har tvingat oss att döda deras barn." Enligt Meirs vidräkning har palestinierna på Gazaremsan den senaste tiden belastat sig med ytterligare runt 400 oförlåtliga synder.

Men om Israel har skjutit nästan 2000 palestinier, varav nästan en fjärdedel barn, varför är det ingen som gråter? Till att börja med borde man förstås vara försiktig med statistiken; det vore märkligt om just den skulle vara fredad i en konflikt

som för länge sedan slutade respektera några gränser. Dessutom råder det inget tvivel om att Hamas är åtminstone delvis ansvariga, med nära 3500 raketer avfytrade från Gaza under juli månad. En stridsmanual från Hamas Shejaiyabrigader uppmanar sina soldater att hålla sig till tätbefolkade områden, eftersom den israeliska arméns svarseld då "orsakar skada och onödiga förluster av människoliv och civila byggnader". Skador på den civila infrastrukturen i Gaza är enligt manualen en tillgång, eftersom det "ökar hatet bland innevånarna mot angriparna och ökar deras villighet att samlas

kring stadens försvarare". Det vill säga Hamas.

Det ser mörkt ut på både den israeliska och den palestinska sidan, men den största förändringen till det sämre har skett i Israel. Det är som om hjulspåren för hat och våld redan är så grundligt uppkörda att det som tidigare krävde en gradvis upptrappning nu sker nästan omedelbart. Bara några dagar efter att den nuvarande konflikten inleddes var den israeliska retoriken inflammerad och hatisk på oöverträffade höjder. En befälhavare i det israeliska elitförbandet Givati skrev till sina soldater med ord som sprakade det slags religiösa glöd man hör från Hamas eller Ahmadinejad. Bland annat uppmanade han sina soldater att "förgöra fienden och utplåna hoten mot Israels folk".

I en israelisk dagstidning kallade den israeliske författaren Etgar Keret utvecklingen i Israel för "Israels andra krig", det som sker vid sidan av Gazainvasionen. Han beskrev hur komikern Orna Banai, sångaren Achinoam Nini och regissören Shira Geffen (Kerets hustru) har stigmatiserats, demoniserats, och hotats till livet efter att ha uttalat empati för Gazas offer.

95 procent av judiska israeler stödjer kriget i Gaza och bara 4 procent anser att IDF har använt övervåld, enligt en studie från Israel Democracy Institute.

Detta är ett problem som har engagerat den israeliska vänstern länge. Den israeliske journalisten Gershom Gorenberg, intervjuad i *Respons* (nr. 1, 2013), har i boken *The Unmaking of Israel* beskrivit hur en antideokratisk rörelse, som har växt sig allt starkare i Israel och ofta i skydd av ett slags nyfundamentalism förklädd till tradition, fått en dominerande ställning inom militären och politiken.

Men den bok som har fått störst uppmärksamhet det senaste året är Ari Shavits *My Promised Land*. Shavit menar att Israel lever med en omöjlig motsägelse. Att Israel är en liberal demokrati har varit avgörande för den nationella självbilden sedan landet bildades. Men genom ofrånkomliga omständigheter har landet enligt Shavit tvingats till icke-liberala och odemokratiska åtgärder. Det gäller för de många krigen med kringliggande länder, för de europeiska judarnas behandling av judar med härstamning från Mellanöstern (som sedan länge utgör majoriteten) och konflikten med palestinierna.

I ett kapitel beskriver Shavit sin repmånad som vakt vid ett fängelse i Gaza i början av 1990-talet. Detta var innan Israels högsta domstol förbjöd tortyr och Shavit vittnar om vad han hör på sin post: "De [palestinska fångarna] skriker eftersom min judiska stat får dem att skrika. Metodiskt, ordnat och helt lagligt får mitt älskade, demokratiska Israel dem att skrika."

Det är en motsägelse som inget land och ingen befolkning kan leva med i längden. *Yorim u-vochim* var ett sätt att hantera den motsättningen; de skärskådande vittnesmålen över Israels brutalitet fungerade som intyg på den vånda handlandet medförde och ursäktade det. Men enligt Shavit, Gorenberg och andra börjar sådana utjutelser bli överflödiga eftersom Israels liberala demokrati är på upphällningen. I stället växer en ny folkopinion och maktelit fram,

som inte längre ängsligt förnekar Israels ansvar för den palestinska flyktingfrågan eller känner något behov av att framhålla renheten i militärens vapenmakt och som inte heller känner något behov av att gråta för att rättfärdiga sitt skjutande.

I sommar har Ayelet Shaked, medlem i det ultranationalistiska partiet Det judiska hemmet (Habeit Hayehudi), gett denna nya opinion ett ansikte. På sin facebook-sida skrev hon om palestinierna i Gaza: "De är alla fiendekombattanter [...] Det gäller även martyrernas mödrar, som skickar dem till helvetet med blommor och kyssar. De borde följa sina söner, ingenting kunde vara mer rättvist. De borde försvinna och likaså deras fysiska hem i vilka de uppfosttrade ormar. Annars kommer fler ormar att växa upp där."

Enligt Shavit har sionismen

Den icke-liberala trend man nu kan se i Israel har inget till övers för sådana föreställningar. Men Shaked's ord kommer inte ur ett sionistiskt vakuum. Den revisionistiska sionismen har aldrig gråtit när den skjutit. "Om du inte är beredd att skada oskyldiga", skrev rörelsens grundare, Vladimir Jabotinsky, "så kan du lägga dig ner och dö. Om du inte vill dö, så skjut och sluta pladdra."

Det mest uppmärksammade kapitlet i Ari Shavits bok är det om massakern i Lydda, utförd av judiska styrkor under självständighetskriget 1948. Lydda är enligt Shavit en perfekt illustration av "sionismens mörka hemlighet", nämligen att det är en ideologi som gör en våldsam uppgörelse med palestinierna oundviklig. I juli 1948 intog israeliska styrkor den arabiska byn Lydda (Lod på hebreiska),

judisk, demokratisk stat. Men i dag är 20 procent av barn i skolåldern ultraortodoxa och 28 procent är araber. Medan de förra är ointresserade av demokrati, är de senare fiendliga till Israels judiska karaktär. Bland de sekulära israelerna röstar en växande andel på högerpartier som Israel är vårt hem (Israel Beiteinu) och Det judiska hemmet, som har ett tvetydigt förhållande till både demokrati och det judiska.

Israelerna tycks alltså vara på väg att sluta gråta, men skjuter desto mer. Det finns emellertid många som står redo att överta rollen som Palestinakonfliktens största offer. Den krympande israeliska vänstern begråter sin egen undergång i *Ha'aretz*, *The Guardian* och *Dagens Nyheter*. Palestinierna på Gazaremsan har förlorat 1900 människor, 30 000 hem och praktiskt taget allt vad ekonomisk infrastruktur heter. Där finns gott om offer.

Men även vi, i Sverige, Europa och USA, tycks ständigt falla offer för konflikten. Den självrättfärdiga ilskan, oavsett vilken sida vi stödjer, tycks inte finna några gränser. Och ju mer vi förlitar oss på facebook för våra nyheter, desto trångsyntare partisaner blir vi. Den amerikansk-israeliska dataanalytikern Gilad Lotan publicerade nyligen en undersökning som visar att Israelvänner och pro-palestinierna knappt delar några nyhetsklipp alls. Eller som en vän nyligen kommenterade: "Det är förskräckligt att betrakta vad som sker i Gaza – och förskräckligt att betrakta betraktarna." Varför diskuterar vi Palestinakonflikten som om vi vore bundna till de rubbade konventioner som parterna själva har genererat? Det är ju inte vi som sprängs i luften i palestinska terrordåd eller faller offer tillsammans med våra familjer för Israels hänsynslösa granatbeskjutning. Det borde vara den lättaste sak i världen att ovillkorligen förkasta både judehat och israelisk chauvinism. Varför låter vi deras vansinne komma på import till oss?

► **Fredrik Meiton är doktorand i historia vid New York University.**

”Det är som om hjulspåren för hat och våld redan är så grundligt uppkörda att det som tidigare krävde en gradvis upptrappning nu sker nästan omedelbart.”

alltid varit delad mot sig själv, ett antikolonialt kolonialt projekt med ett djupt behov av att kompensera för sin mörkare sida med upplysning. En europeisk, nationalistisk rörelse som ville föra det judiska folket ut ur Europa till anfädernas hemland i Orienten hade, precis som andra koloniala företag, inga förutsättningar att uppmärksamma och respektera befolkningen som redan fanns där. I stället utnämnde man sig till världsmästare i civilisatorisk mission. På trettioalet skrev den sionistiske författaren och aktivisten Moshe Smilansky: "Aldrig tidigare har ett kolonialt projekt fört med sig så många välsignelser som de välsignelser som vårt projekt har fört med sig till detta land och dess innevånare[...] Aldrig har ett kolonialt företag varit en historisk nödvändighet för något land såsom vårt projekt är en historisk nödvändighet för detta land."

massakrerade 200 och drev över 50 000 på flykten (inklusive från närbelägna Ramle).

"Och när jag försöker att vara ärlig", skriver Shavit, "ser jag att valet är enkelt: antingen förkastar jag sionismen på grund av Lydda eller så accepterar jag sionismen tillsammans med Lydda." Shavit underkänner med andra ord den israeliska fredsrörelsens grundsats, som den har formulerats av exempelvis Amos Oz, att en sionism utan Lydda är möjlig. Enligt Shavit är en sionism som inte massakrerar omöjlig. Det finns ingen sionism utan Lydda, bara sionism trots Lydda, tack vare Lydda. Därför är Shavit inte heller beredd att fördöma dem som "gjorde det smutsiga, skitiga jobb som gjorde det möjligt för mitt folk, mig, min dotter och min son att leva."

Israels självbild har alltid vilat på föreställningen att det är en

TEMA EUROPAS URKATASTROF

FRONTFÖRSKJUTNING I HISTORIKERNAS SYN PÅ FÖRSTA VÄRLDSKRIGET

Det lär inte ha undgått någon att det i år är 100 år sedan det första världskriget bröt ut. **Det har kallats Europas urkatastrof.** Utan detta krig hade bolsjevikerna inte kunnat ta makten i Ryssland, inte heller Hitler i Tyskland. Utan första världskriget sannolikt inget andra världskrig. Under första världskriget stiger också USA på allvar fram som den dominerande stormakten i världen. Vad utlöste denna europeiska självdestruktion? **Den sedan flera decennier dominerande uppfattningen att det var Tyskland som bar skulden till kriget ifrågasätts nu.** Respons rapporterar i tre artiklar om frontförskjutningarna i historikernas krig om första världskriget när det gäller Tysklands, Storbritanniens och Rysslands roll.

FÖR TYSKLAND HAR FÖRSTA VÄRLDSKRIGET BLIVIT HISTORIA

Recensent *Johan Östling*

DEN TYSKA HISTORIESKRIVNINGEN om första världskriget har länge mer varit en projektionsyta för samtidsens kontroverser än ett intresselöst sökande efter orsaker och samband. När tyska bokhandlar nu fylls av böcker i samband med 100-årsminnet av utbrottet verkar det som om kriget har tjänat ut som samtids-spegel. Yngre tyska historiker kan ifrågasätta den länge dominerande uppfattningen att Tyskland bar skulden till kriget utan att det ger upphov till en debattstorm.

TEMA EUROPAS URKATASTROF

EN ESSÄ ÖDESÅRET 1933 reflekterade Walter Benjamin över tyskarnas relation till första världskriget. Halvtannat decennium efter det förödmjukande nederlaget 1918 hade krigserfarenheten förlorat mycket av sin mening, hävdade han. Och det för en generation som hade präglats av en av de mest oerhörda erfarenheterna i världshistorien. Benjamin såg det inte som ett utslag av amnesi. Hans förmodan var snarare att krigets upplevelser hade varit så exempellöst out-sägliga att de inte gick att förmedla till dem som inte hade varit med.

Benjamins tanke har fog för sig; mycket av den betydande europeiska konsten under mellankrigstiden handlade om att finna uttryck för att bearbeta och gestalta det obeskrivliga. För tyskt vidkommande är hans förklaring ändå inte helt tillfyllest. I efterhand kan vi se att första världskriget, trots sin omstörtande betydelse för det tyska samhället, aldrig levde vidare som *the Great War* eller *la Grande Guerre*. Andra, ännu mer traumatiska hemsökelse kom att forma det nationella tyska min-

net. Snart överlagrades första världskriget i det allmänna medvetandet av 1920- och 1930-talets ideologiska söndring, ekonomiska kriser och ett nytt annalkande stor-krig. Kasten och eruptionerna under åren mellan världskrigen bröt upp historiens kontinuitet och skapade svåröverbrygbara svalg mellan generationerna. Barnets värld var inte föräldrarnas, föräldrarnas var inte mor- och farföräldrarnas.

Tyska historiker har ägnat stor möda åt första världskrigets ursprung, förlopp och följder. Forskningen kan i omfång inte mäta sig med vad som finns skrivet om nationalsocialismen eller andra världskriget, men Deutsche Nationalbibliothek i Frankfurt am Main har mer än 10 000 böcker om första världskriget i sina samlingar. Ur historiografisk synvinkel tycks det dock som att tyskarna har haft svårt att behandla konflikten med saklighet och sinne för proportioner. Historieskrivningen om första världskriget har mer varit en projektionsyta för samtidsens kontroverser än ett intresselöst sökande efter orsaker och samband.

DE TIDIGA HISTORISKA verken om första världskriget blev ofrånkomligen inlägg i den politiska debatten i den unga Weimarrepubliken. Det allt överskuggande var *die Kriegsschuldfrage*: vilket ansvar Tyskland hade för krigsutbrottet. Denna fråga skulle stå i centrum för debatten under åtskilliga decennier. Historieskrivningen var länge snävt inriktad mot det politiska och diplomatiska händelseförloppet, i synnerhet upprinnelsen till kriget.

Dolkstötslegenden var ett svar på frågan om den tyska krigsskulden. Denna konspirationsteori – tyskarna var obesegrade i fält men hade förrått av opatriotiska, socialistiska grupperingar – omhulldades av den nationellt sinnade högern. Men även bredare kretsar av liberaler och vänsteranhängare slöt upp bakom det som historikern Gerhard Hirschfeld har kallat "legenden om krigssoskulden". För att skapa en ny demokratisk samhällsordning krävdes ett stort mått av nationell endräkt. Aversionen mot segerjustisen, manifesterat i den beryktade artikel 231 i Versaillesfördraget, förenade tyskar ur olika läger. Strategin

BEHANDLADE TITLAR

Christopher Clark, *Die Schlafwandler – Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*, Deutsche Verlags-Anstalt, 2013, 896 s.

Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora – Geschichte des Ersten Weltkriegs*, C.H. Beck, 2014, 1157 s.

Herfried Münkler, *Der Große Krieg – Die Welt 1914 bis 1918*, Rowohlt, 2013, 928 s.

Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich & Irina Renz (red.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, UTB, 2014, 1114 s.

Ernst Piper, *Nacht über Europa – Kulturgeschichte des Ersten Weltkriegs*, Propyläen Verlag, 2013, 592 s.

var framgångsrik i så måtto att både höger och vänstern kunde sluta upp bakom övertygelsen om den tyska oskulden. Men priset blev högt. Den nya republiken föddes ur en lögn, som redan från början gav näring åt revanschism och chauvinism.

Likhet med regeringar i andra krigförande länder ville den tyska forma en officiell historieskrivning om första världskriget. I femtiosju volymer utgav den sammanlagt 15 889 källdokument. Urvalet utmärktes, precis som i andra länder, inte av en strävan efter oväld. Huvudsyftet var att bevisa den tyska oskulden. I detta försvar spelade de akademiska historikerna en påfallande underordnad roll. Visserligen hade nära nog samtliga av dem nationella politiska preferenser, men de drog sig för att blanda sig i den politiserade diskussionen. I stället sörjde de för att de ideologiska konflikter som hade väckts till liv under kriget levde vidare, framför allt den mellan tysk *Kultur* och västlig *Zivilisation*.

I Tredje riket upphöjdes dolkstötslegenden till statsdoktrin. För majoriteten av de tyska historikerna utgjorde 1933 ingen brytpunkt. Deras förhärskande tolkningar av Tysklands roll i första världskriget harmonierade väl med de nya herrarnas och behövde inte omprövas. Inmarschen i Belgien och Frankrike försommaren 1940 firades av regimen i Berlin som det egentliga slutet på första världskriget. Inte så få akademiker hängav sig åt triumfatorisk nationalism. "Även jag måste först och främst känna glädje, beundran och stolthet inför denna armé", tillstod Friedrich Meinecke, älderman i det tyska historikerskrået, i ett brev.

Inte heller 1945 blev en vattendelare i den tyska historieskrivningen. I stället för nya studier knöt man an till äldre tolkningar. Det var uppenbart i verk som Friedrich Meineckes *Die Deutsche Katastrophe* (1946) och Gerhard Ritters *Dämonie der Macht* (1947). De ville gjuta nytt liv i den tyska nationen och återupprätta konservativa politiska dygder. Den nationella apologin blev ett förenande element under det första efterkrigsdecenniet.

FÖRST UNDER 1960-TALET upplöstes samförståndet. År 1961 utkom Hamburghistorikern Fritz Fischer med den omfattande boken *Griff nach der Weltmacht*. Vid en första anblick var det frågan om en inträngande analys av den tyska krigsmålspolitiken under första världskriget. Fischer drev tesen att Tyskland bar en anseelig del av skulden för krigsutbrottet 1914. Det som verkligen rörde upp känslorna var dock den oöversägliga kontinuitet mellan det vilhelminska och det nazistiska Tyskland som frammanades: med sin bok slog Fischer en brygga mellan Bismarck och Hitler. Mot

detta vände sig bland andra Gerhard Ritter, som tvärtom tog parti för kejsardömet och menade att dess bärande ideal skulle ha varit det kraftfullaste värdet mot nazismen om bara inte första världskriget hade sopat undan den vilhelminska skapelsen.

Fischer hade utmanat den statscentrerade, nationalkonservativa historieskrivningen och dessutom hävdade att den tyska utrikespolitiken måste betraktas i ett vidare sammanhang. I så måtto hade han anslutit sig till ett forskningsprogram som den unge historikern Eckart Kehr hade lanserat under 1920-talet. I sin avhandling hade denne trotsat den alltsedan Ranke

”För företrädare för den kritiska samhällshistorien blev första världskriget en kulmination på Tysklands auktoritära, militaristiska 1800-talshistoria, det slutgiltiga beviset för att landet hade följt en egen, destruktiv väg mot moderniteten.”

förhärskande uppfattningen att staternas utrikespolitiska belägenhet bestämde deras inrikespolitiska handlande (*Primat der Außenpolitik*). Kehr hade vänt på perspektiven och analyserat den tyska rustningspolitiken vid sekelskiftet 1900 som en kamp mellan konkurrerande samhällsintressen. Kehr fick aldrig se sina idéer slå igenom i samtiden, men han och Fischer inspirerade en yngre grupp forskare att underkasta den moderna tyska historien en sannskylldig generalmönstring.

Under 1970-talet bemäktigade sig denna nya generation ett allt starkare tolkningsföreträde. Förgrundsgestalter var Bielefeldhistorikerna Jürgen Kocka och den nyligen bortgångne Hans-Ulrich Wehler. För företrädare för den kritiska samhällshistorien blev första världskriget en kulmination på Tysklands auktoritära, militaristiska 1800-talshistoria, det slutgiltiga beviset för att landet hade följt en egen, destruktiv väg mot moderniteten.

På ett högre plan var tolkningsstriderna om första världskriget under 1960- och 1970-talet en aspekt av de intensiva metoddebatter om hur historieforskningen

skulle bedrivas som pågick under denna tid. Lika mycket åskådliggör de dock hur samtidens politiska motsättningar fortsatte att projiceras på konflikten 1914–1918. Bielefeldskolans analyser av det odemokratiska, krigshetsande Tyskland bidrog till att ideologiskt underbygga den socialliberala reformpolitik som Willy Brandt sjösatte omkring 1970. Ett land som alltför länge färdats på ominösa vägar höll nu äntligen på att lägga om kursen, och följa i de progressivas spår, löd sensmoralen. Tack vare den nya politiken var Tysklands *Sonderweg* snart ett avslutat kapitel.

Under de senaste tre decennierna har första världskriget tveklöst förlorat sin ställning som en arena för ideologiska motsättningar. Med tidens gång har avståndet ökat och kriget förmår inte längre utlösa vilda passioner. Andra världskriget, förintelsen, den östtyska diktaturen och den västtyska socialstaten har blivit de viktigaste politiska och moraliska referenspunkterna i den nya Förbundsrepubliken.

NÄR FÖRSTA VÄRLDSKRIGET slapp ur samtidens grepp fick forskningen också nytt liv. Många studier hörde hemma i den tradition av utvidgad socialhistoria som Wolfgang J. Mommsen och hans elever utvecklade, men allteftersom har repertoaren vidgats till att omfatta samhällets alla dimensioner. Det går nu att läsa om diktarna och filosoferna, fältposten och fältbordellerna, krigsinvaliderna och sjuksköterskorna, galghumorn och frontteatern. En rikhaltig forskning har koncentrerats på eftervärldens relation till kriget, från myterna om Langemarck, Tannenberg och Verdun till dagens slagfältsturism.

Inför hundraårsminnet av krigsutbrottet 1914 har tyska boklådor fyllts med färskalster och nytryck av gamla. Här hittar man flera översiktsverk och en stor mängd specialundersökningar. En bok av bestående vetenskapligt värde är en reviderad utgåva av *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, redigerad av Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich och Irina Renz. Och i *Nacht über Europa* lämnar Ernst Piper ett vägande bidrag till första världskrigets idé- och kulturhistoria, ett panorama över tidens intellektuella konfigurationer och personligheter.

Den enskilda bok som väckt störst uppmärksamhet är den tyska översättningen av Christopher Clarks *The Sleepwalkers* (2012). Clark, australisk Tysklands-kännare verksam i Cambridge, har tidigare gjort sig ett namn genom *Iron Kingdom* (2006), en i flera avseenden stor bok där han lät Preussen träda fram som en upplyst och modernitetsbejakande statsbildning. I *Die Schlafwandler*, som den tyska titeln lyder, koncentrerar han sig på ursprunget till första världskriget. Clark skriver klassisk

diplomatihistoria som få gör i dag, och gör det elegant, detaljerat och med en häpnadsväckande beläsenhet. Boken kan läsas som ett slags Anti-Fischer och en äreräddning av det tyska ledarskiktet.

Clark vill gendriva tesen att Tyskland ensam bar skuld för krigsutbrottet. I stället demonstrerar han komplexiteten i rörelsemönstren, men hur ändå Europas politiker, gemensamt och likt somnambuler gick mot avgrunden. Om det är någon som får bära hundhuvudet i hans framställning är det Serbien. För detta har Clark dragit på sig kritik både från Belgrad och tyska Balkankännare. Andra har ifrågasatt hans sömngångarmetaforik. Den fränkänner de ledande politikerna ansvar och påminner alltför mycket om den historieskrivning som krigsårens brittiske premiärminister Lloyd George kolporterade i sina *War Memoirs* från 1930-talet, hävdar vedersakarna. Inget av detta har hindrat Clarks bok från att bli en succé i Tyskland. Till dags dato har den sålt i över 200 000 exemplar.

TROTS BOKENS INEMOT sjuhundra sidor begränsar sig Clark till tiden fram till sommaren 1914. Den som har velat läsa en tyskspråkig helhetsframställning om första världskriget har egendomligt nog letat förgäves; den senaste, Peter Graf von Kielmansegg's *Deutschland und der Erste Weltkrieg*, kom 1968. Sedan en tid finns det dock två stycken nya verk som pretenderar på beteckningen *Gesamtdarstellung*.

Herfried Münkler hade lyckan att vara först ut med sin *Der Große Krieg*. Denne Berlinprofessor är en av Tysklands mest namnkunniga statsvetare med en lång räckvidd bakom sig. I sitt nya omfattande verk skildrar han första världskriget med tonvikt på de politiska förloppen, de militära skeendena och de intellektuella stämningarna. Han växlar effektivt mellan storpolitik, soldaternas vedermöror och hemmafrontens upplevelser. Tyska recensenter har genomgående lovordat Münklers bok och flera har utnämnt den till ett standardverk.

Münkler vägrar att befatta sig med stora, simplistiska förklaringar till krigets utbrott. Han tillbakavisar historisk determinism och har inte mycket till övers för Fritz Fischer. I en intervju har han beskyllt denne för att han med sitt generalangrepp på kejsarriket i början av 1960-talet mest av allt ville skyla över sitt eget förflutna som partimedlem i NSDAP.

Som historiskt inriktad statsvetare är Münkler nykter och analytisk. Hans historieskrivning rymmer långt fler aspekter än Clarks, men den är knappast nydanande i sig och anlägger ofta ett alltför snävt tyskt betraktelsesätt. I ett avslutande kapitel hänger Münkler sig åt kontrafaktiska re-

sonemang och söker paralleller mellan samtiden och 1910-talet, bland annat i en jämförelse mellan det vilhelminska Tyskland och dagens Kina. Ännu har första världskriget inte spelat ut sin roll som en statslivets läromästare.

JÖRN LEONHARD, 1800-TALSKÄNNARE och professor i Freiburg, hade oturen att komma ut med sin historik över första världskriget en tid efter Clark och Münkler. Vid det laget var marknaden närapå mättad och tidningarna hade skrivit sina stora temarecensioner. Det är verkligen synd, eftersom Leonhards *Die Büchse der Pandora* är

kriget alltjämt upp i den europeiska offentligheten: i EU-debatten, i diskussioner om Ukraina, i förutsägelser om utvecklingen i Östasien. I Tyskland har kriget denna gång dock inte manat fram några skarpa publika ordväxlingar. I en artikel i *Die Welt* i början av året fastslog en grupp historiker, däribland Cora Stephan och Thomas Weber, att det var hög tid att slutgiltigt begrava Fischertesens och upphöra med den nationella självspäkingen. Volker Ullrich och Hans-Ulrich Wehler replikerade att det trots allt fanns skäl att lägga en stor del av skulden på Tyskland, men ämnet var uppenbarligen inte tillräckligt hett stoff

en imponerande, närmast allomslutande syntes. De kritiker som tagit sig igenom de 1 157 bibeltunna sidorna är fyllda av beundran.

Leonhards bok är lika väl avvägd som välorganiserad. I grund och botten för han vidare arvet efter den tyska samhällshistorien, men han skriver mer levande och låter de enskilda individernas erfarenheter och förhoppningar ta större plats. Leonhard bemödar sig om att teckna förkrigsvärldens spänningar och följer sedan systematiskt krigets utveckling år för år. Med pedagogisk skicklighet rör han sig mellan länder, fronter och sociala miljöer, han skriver krigssamhällets men också krigskulturens historia, han vidgar geografien och blickar ofta ut över Östeuropa eller den ännu större världen. I tre avslutande kapitel sammanfattar han första världskrigets efterverkningar och plats i 1900-talets minneskultur. Den som söker efter en *histoire totale* skall satsa sina euro på Leonhards bok.

HUNDRA ÅR EFTERÅT dyker första världs-

för att ge upphov till en historikerstrid. Särskilt för en yngre generation framstår frågan i dag som mer eller mindre irrelevant. Det är betecknande att Jörn Leonhard, född 1967, inte tar upp Fritz Fischer i sitt personregister.

År 2014 blir följaktligen den första gång som det renodlat historiska intresset tillåts dominera; som samtidspegel verkar kriget vara uttjänt. Detta kan innebära en verklig svårighet för den som vill hålla minnet vid liv, men också en befrielse för den som med klar blick och utan baktankar vill försöka förstå det krig som förändrade världen. ■

► Johan Östling är docent i historia och Pro Futura-forskare vid Lunds universitet och Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS) i Uppsala.

VARFÖR GICK STORBRIANNIEN I KRIG?

Recensent *Alf W. Johansson*

STORBRIANNIEN VAR DEN stat som hade mest att förlora på ett krig 1914. Men man ansåg ändå att det var farligare att stå utanför än att gå med. Om tyskarna besegrade Frankrike och Ryssland skulle Storbrianniens ställning som imperium vara dödligt hotad, och om Frankrike och Ryssland segrade skulle de stå fiendliga mot Storbriannien som hållit sig utanför, vilket också skulle få allvarliga konsekvenser för imperiet. Att försvara maktbalansen i Europa och det egna imperiet var intressepolitik, men folkrättsliga motiv spelade också en betydande roll. Upprördheten över den tyska kränkningen av den belgiska neutraliteten var äkta och gav krigsinträdet en moralisk legitimitet.

TEMA EUROPAS URKATASTROF

TVÅ GÅNGER UNDER 1900-talet har Storbriannien förklarat Tyskland krig, båda gångerna med katastrofala följder för Storbriannien som maktstat och imperium. Vid andra världskrigets slut var Storbriannien en klientstat till USA med ett imperium i upplösning. 1914 var Storbriannien det internationella systemets topdog, världsmakten framför andra. Det var för att bevara denna position som England gick i krig 1914.

Bernard Simms menar i sitt arbete *Europe – The struggle for supremacy, 1453 to the present*, att Europas historia sedan 1500-talet kan ses som en kamp om arvet efter det medeltida heliga romerska riket, det vill säga universalmonarkitanken, eller – i moderna termer – som en strid om hegemonin. Karl V sökte under 1500-talet förverkliga denna tanke, liksom den spanske kungen Filip II. De franska kungarna från Frans I till Ludvig XIV strävade i samma riktning. Napoleon lyckades faktiskt för en kort tid upprätta en europeisk hegemoni; även hos Hitler fanns som bekant liknande tankar. Det var det ”tyska området” som alltid stod i centrum i denna maktkamp. Simms säger: ”Whoever controlled central Europe for any length of time controlled Europe and whoever controlled all of Europe would ultimately dominate the world.”

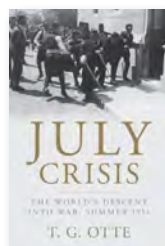
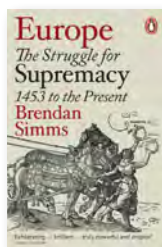
Det framträdde emellertid ständigt balanserande motkrafter mot dessa hegemonisträvanden. Storbriannien var den europeiska maktbalansens främste väktare. ”God hath given into your hands the balance of power”, hette det redan i en hyllningsdikt till Elisabet I. Som örike kunde de brittiska ledarna på ett annat sätt än andra stater välja om man ville ingripa i kontinentens affärer eller stå utan-

för. Kanalkusten och Nederländerna intog tidigt en central ställning i brittiskt säkerhetstänkande. Fick en stormakt kontroll över dessa områden var de brittiska öarna direkt hotade. Sjöherravälde och makt-

balans på kontinenten blev den brittiska politikens ledstjärnor. På denna grundval kunde England ägna sig åt uppbyggandet av sitt imperium. I kraft av sitt sjöherravälde kunde det projicera makt över hela klotet.

Attityden till kontinenten efter maktbalansens återupprättande i Wien 1815 var dock periodvis något distanserad. Bismarck kunde genomföra Tysklands enande utan att Storbriannien ingrep. Detta innebar i realiteten en maktpolitisk revolution i Europa. Den som insåg detta var Benjamin Disraeli. Han beskrev det tyska enandet som en händelse större än den franska revolutionen. Maktbalansen i Europa var fullkomligt förstörd och, förutspådde han, den som skulle komma att lida mest av detta var England. Under 1800-talets sista decennier var Storbriannien emellertid främst upptaget av de koloniala problemen i Afrika och Asien. Frankrike och Ryssland stod i centrum för den brittiska politiken, inte Tyskland.

Vid sekelskiftet började en viss imperial överbelastning göra sig märkbar. Imperiet knakade i fogarna. En hotreducering var nödvändig. Alliansen med Japan 1902 var ett försök att skapa en motkraft till Ryssland i Asien och Kina. Det rysk-japanska kriget 1904–1905 var ur denna synpunkt en framgång, men ledde samtidigt till en sådan försvagning av Ryssland att det var tveksamt om detta land kunde fungera som motkraft till Tyskland på kontinenten. Detta ledde till att Storbriannien 1907 ingick en överenskommelse med Ryssland, som reglerade de brittisk-ryska motsättningarna i Asien. Redan tidigare, 1904, hade den brittiska ledningen ingått en liknande överenskommelse med Frankrike. Detta arrangemang skulle få namnet

BEHANDLADE TITLAR

Brendan Simms, *Europe – The Struggle for Supremacy 1453 to the Present*, Penguin books, 2014

Niall Ferguson, *The Pity of War*, Allen Lane Penguin books, 1998

T.G. Otte, *The Foreign Office Mind – The Making of British Foreign Policy 1865-1914*, Cambridge University Press, 2011

T.G. Otte, *July Crises – The World's Descent into War, Summer 1914*, Cambridge University Press, 2014

Zara S. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, Macmillan, 1977

Vernon Bogdanor, ”Lecture on Britain’s Entry in the First World War” (2013, se https://www.youtube.com/watch?v=U_Fyr-S99WE)

trippel-ententen men det rörde sig inte om ett regelrätt alliansförhållande, endast en partiell reglering av vissa imperialistiska tvistefrågor. Det brittiska kabinettet ansåg sig fortfarande stå obundet i förhållande till kontinenten.

STORBRIANNIEN STYRDES SEDAN 1906 av en liberal regering, alltså en "vänsterregering", som stod för frihandel, home-rule (parlament) för Irland och inte minst fred och samverkan mellan stormakterna. Det sistnämnda brukar kallas den gladstoneska linjen i brittisk utrikespolitik.

Utrikesminister var sir Edward Grey, en omstridd gestalt i brittisk historia. Niall Ferguson menar i sin kontroversiella bok *The Pity of War* (1998) att Grey från början hade en antitysk hållning och medvetet styrde Storbritannien mot ett krig på Frankrikes sida. Andra menar att Grey var inriktad på att bevara freden och ville återuppliva vad som brukar kallas den europeiska konserten, det vill säga ett organiserat samarbete mellan stormakterna. Var tyngdpunkten låg kan diskuteras, men den brittiska politiken var framför allt reaktiv. Grey strävade efter en position som den ärlige mäkklaren i stormaktspolitiken. Det gav hans politik en ambivalent prägel; han var både maktbalanspolitiker och internationell samverkanspolitiker.

De brittisk-tyska relationerna hade efter sekelskiftet fått en alltmer irriterad och spänningsfylld karaktär. Tyskland spände sina krafter. Det talades om en tysk "världspolitik". Vad detta innebar var inte lätt att utröna och tyskarna själva hade inte någon klar uppfattning, men i mycket handlade det om status och synlighet i den internationella politiken. Det tydligaste uttrycket för detta var de tyska flottbyggena efter 1898. Tyskarna visste att de aldrig skulle kunna konkurrera med Storbritannien som sjömak, men att man ändå som aspirerande "världsmakt" måste ha en flotta. Tyskland hade en kust och kunde därför inte förbli en "landråtta", förklarade den tyske rikskanslern Bethmann Hollweg för en något häpen brittisk besökare. Flottbyggena skapade emellertid misstro mot Tyskland i brittisk opinion. Från 1907 stod Tyskland som hot i centrum för Storbritanniens säkerhetspolitiska överväganden. I ett berömt memorandum från november 1907 hävdade den ledande Foreign Office-tjänstemannen Eyre Crowe att Tyskland strävade efter hegemoni och att Storbritannien måste motsätta sig denna strävan. Det var ytterst inte flottbyggena eller Tysklands något ryckiga utrikespolitik som främst oroade briter, utan mera detta lands allmänna ekonomiska, industriella, befolkningsmässiga och militära makttillväxt.

Hur skall då Sir Edward Greys politik tolkas? Han skulle efter kriget anklagas för att ha bidragit till krigsutbrottet genom sina tvetydiga uttalanden. Den avskräckningseffekt som ett klart ställningstagande för Frankrike skulle inneburit gick därigenom förlorad. Grey varnade emellertid vid upprepade tillfällen tyskarna att Storbritannien inte överksam kunde åse hur Frankrike nedkämpades.

Men eftersom han samtidigt talade om att Storbritannien stod fri från bindningar fick dessa uttalanden inte en kategorisk prägel. Premiärministern Henry Asquith och Grey tillhörde högerfalangen inom det liberala partiet. De representerade snarast en minoritet i detta parti. Partiets majoritet, både i kabinettet och parlamentet, var "anti-war" och inriktad på att Storbritannien skulle stå utanför ett krig på kontinenten. Inom denna falang fanns en inte obetydlig misstro mot Grey. För denne gällde det att undvika partisplittring.

► Sir Edward Grey, brittisk utrikesminister.

Ett öppet ställningstagande för Frankrike skulle med största sannolikhet ha lett till en sådan. Grey menade att ett tyskt anfall på Frankrike måste leda till en brittisk reaktion. I denna åsikt stod han inte ensam. Det konservativa partiet ville att Storbritannien öppet skulle binda sig vid Frankrike. Detsamma gällde för Foreign Office (utrikesdepartementet) och militärledningen, som redan 1909 hade utarbetade planer på en brittisk expeditionskår till Frankrike. I detta splittrade opinionsläge måste Grey manövrera med stor försiktighet.

Det är sedan länge klarlagt att Storbritannien efter 1905 inledde ett stegvis närmande till Frankrike; "kommunikationer" utbyttes med fransk militär och 1912

nåddes en överenskommelse som gick ut på att Storbritannien åtog sig försvaret (genom flottan) av den franska kanalkusten, vilket gjorde att fransmännen kunde dirigera sin flotta till västra Medelhavet. Det var ingen allians, men utan tvekan ett långtgående åtagande. I offentliga sammanhang framhöll emellertid både Grey och Asquith enfattigt att det inte fanns några bindande överenskommelser. Storbritannien hade en "free hand". I parlamentet 24 mars 1913 försäkrade Asquith (liksom tidigare Grey), att "this country is under no obligation [...] which compels it to take part in any war". Var detta falskspel? Inte om man anser att Grey i första hand räknade med att freden skulle kunna bevaras och att Storbritannien här hade en viktig roll att spela. Om det blev offentligt att Storbritannien hade ett "continental commitment" skulle alla möjligheter för Grey att fungera som medlare i internationella sammanhang i ett slag försvinna.

NÅGON HAR PÅPEKAT att man måste akta sig att se det som hände senare som orsaker till det som skett tidigare. I slutet av 1913 var det ingen som visste att de europeiska stormakterna inom drygt ett halvår skulle befinna sig i krig. Trots allt tal om blockbildning hade den europeiska politiken fortfarande en öppen karaktär, något som Grey sökte stärka. Han strävade aktivt efter att uppliva den europeiska konsertdiplomatin, där stormakterna genom återkommande sammankomster reglerade uppkommande tvister.

Det är lätt att i efterhand se den brittisk-tyska konflikten som oundviklig, men så upplevdes den inte av samtiden. Tvärtom, 1913 tycktes de tysk-brittiska relationerna gå mot en avspänning. Grey talade till och med i parlamentet om att spänningarna nu var ett minne blott. Stormaktsdiplomatiens framgångsrika "lokalisering" av Balkan-krigen 1912–1913 gav upphov till en försiktig optimism. Huvudlinjen i Greys politik var fortfarande den gladstoneska – maktbalanslinjen var en reservlinje om det värsta skulle inträffa. Trots det tryck som fanns både från utrikesförvaltningen och militärerna hade det brittiska kabinettet frågan om krig och fred fast i sin hand.

Det första världskriget var väl förberett både mentalt och militärt, men kom ändå som en överraskning. Ännu den 17 juli, således tre veckor efter skotten i Sarajevo, sade Lloyd George, inflytelserik brittisk finansminister, i ett tal att de brittisk-tyska relationerna var bättre än på länge. Det var egentligen först den 24 juli, dagen efter det österrikisk-ungerska ultimatumet till Serbien, som kabinettet upplystes om att utvecklingen på Balkan riskerade att leda till storkrig.

Greys linje efter det österrikisk-ungerska ultimatumet till Serbien den 23 juli var att försöka få till stånd en fyrmaktskonferens. Han hoppades att den så kallade Londonkonferensen, som varit verksam under Balkankrigen skulle kunna återupplivas.

Var Greys förhoppningar på en konfliktlösning genom en stormaktskonferens orealistiska? Christopher Clark, som skrivit den uppmärksammade boken *The Sleepwalkers* (2013), anser detta. En fyrmaktskonferens skulle ha fått karaktären av en straffdomstol mot Österrike-Ungern. Tyskland ställde sig avvisande till Greys förslag. Den brittiske forskaren Vernon Bogdanor menar att detta förkastande är avgörande när det gäller skuldfrågan. Därigenom berövades Grey en möjlighet att övertala Ryssland att inte mobilisera. Churchill skulle senare skriva att hade denna konferens kommit till stånd skulle kriget ha undvikits. Mellan den 24 juli och krigsutbrottet återkom Grey sex gånger till konferenstanken, men såväl Österrike-Ungern och Tyskland var fast beslutna att "Sarajevofrågan" skulle avgöras "lokalt", det vill säga i realiteten med krig. Grey bad slutligen centralmakterna själva lägga fram ett förslag till fredlig lösning. Den 29 juli inkom från Berlin ett erbjudande att Tyskland skulle garantera Frankrikes gränser i utbyte mot ett brittiskt löfte om neutralitet, det vill säga i klartext att Tyskland efter ett segerrikt krig mot Frankrike skulle återställa Frankrikes tidigare gränser; hur det skulle bli med Frankrikes kolonier uppgavs inte.

Det tyska erbjudandet skapade häftigt upprördhet inom det brittiska utrikesdepartementet. "Ett synnerligen cyniskt och vanärande förslag", kallade Eyre Crowe det. Att acceptera det vore att ge Frankrike ett knivhugg i ryggen. Det kunde nu inte råda någon tvekan om att Tyskland hade för avsikt att starta ett angreppskrig. För Foreign Office-diplomaterna innebar detta att Storbritannien stod inför en "napoleonsk" situation; att inte gå i krig vore detsamma som att svika Wellingtons och Nelsons minne. Fem ledande diplomater aviserade sin avsikt att begära avsked. "Stämningen är sådan att nästan alla vill begära avsked hellre än att tjäna en regering av vanärade feglingar", skrev kabinettssekreteraren Arthur Nicolson. Allt bestämdes nu av maktbalanstänkandet: "Faced with the prospect of imminent war, concerns for the balance of power, hardwired into the collective mindset of Britain's diplomatic élite, dictated policy-suggestions", skriver T.G. Otte i *The Foreign Office Mind* (2011). Rådet till utrikesminis-

tern var: Hjälp Frankrike med alla tillgängliga resurser.

Detta var ett råd som Grey kunde ta till sig, men inte effektuera. Hans kongressdiplomati hade nått vägs ände. Vad det nu handlade om var frågan: skulle England gå i krig för att försvara maktbalansen? Detta var något svårt att förena med liberal moral. Churchill skriver i sin världskrigsbok: "Kabinettet var i överväldigande utsträckning pacifistiskt. Minst tre-fjärdedelar av medlemmarna var beslutna att Storbritannien inte skulle dras in i ett europeiskt gräl såvida inte Storbritannien självt attackerades." Men efter den 30 juli, dagen för Rysslands tillkännagivande av sin mobilisering, gick allt så rasande snabbt att de flesta hade svårt att ta kategorisk ställning. Det var exempelvis först den 2 augusti som många kabinettsmedlemmar blev medvetna om den brittiska bindningen till den franska kanalkusten. Många var också osäkra om det gällde endast en brittisk

liseringarna. Kunde inte de mobiliserade trupperna stå med gevär vid fot tills en förhandlingslösning lagts fram? Nej, svarade man från tyskt håll. Mobiliserade trupper skulle direkt kastas in i krigshandlingar. Efter detta insåg Grey att ett storkrig var oundvikligt. De tyska militärerna hade övertagit makten, menade han.

Nu återstod endast den interna kampen om Storbritanniens politik. Skulle den liberala regeringen spricka på frågan om Storbritanniens kontinentalt engagemang? Sex ministrar hade sammanträffat hos finansministern (Downing Street 11) före kabinettsammanträdet 2 augusti och enats om att de "inte var beredda att gå i krig nu". Grey öppnade diskussionen med att säga, att nu måste "plain speaking" gälla. Den franske ambassadören, som han nyss talat med, hade varit förtvivlad över Storbritanniens vacklande hållning. Grey klargjorde, att han ansåg att Storbritanniens förpliktelse (sedan 1839) att försvara Belgiens neutralitet var ovillkorlig. Också ett tyskt anfäll mot franska kanalkusten skulle innebära casus belli. Greys hållning vann dock inte majoritet. Den liberala regeringen tycktes gå mot sin upplösning, men Asquith accepterade att sitta kvar tills vidare. Det fanns trots allt en vilja att hålla samman. De liberala non-interventionisterna visste att föll regeringen, skulle alternativet vara en koalitionsregering eller en konservativ minoritetsregering – båda "pro-war".

"Omständigheternas makt har drivit regeringen dit den spontant borde ha gått", skrev Eyre Crowe. Den som kraftfullast talade för krigslinjen var marinministern Winston Churchill, som redan hade försatt flottan i krigsberedskap. Genom att starkt betona Storbritanniens moraliska förpliktelser både mot Belgien och Frankrike slog Asquith och Grey en bräsck i det liberala motståndet. När Grey nästa dag (den 3 augusti) kunde informera om det tyska ultimatumet till Belgien och den belgiske kungens värdiga avvisande, gjorde detta ett djupt intryck på ministrarna. Konfliktbildningen ändrades. Det gällde inte längre maktbalansen utan "the public law of Europe", som redan Pitt den yngre hade talat om i kampen mot Napoleon. Ett slags "lugn och beslutsamhet" sänkte sig nu över församlingen. När Grey 3 augusti talade i parlamentet lyfte han särskilt fram de små staternas ställning i Europa. Skulle Belgien falla skulle Nederländerna bli nästa. Om Storbritannien inte gick med skulle det förlora "sin respekt, goda namn och rykte i världen" och, tillade han, dessutom "drabbas av de svåraste ekonomiska konsekvenser". Grey lyckades

► Birmingham Evening Despatch, 4 augusti 1914.

flottinsats eller om även en expeditjonskår skulle skickas.

Det gjordes vissa försök att organisera antikrigsopinionen, men denna fick aldrig någon kraftfull ledare. Det är betecknande för förvirringen att Grey i vissa situationer fortfarande kunde tala om att Storbritannien hade en "fri hand", samtidigt som han den 29 juli hotade att avgå om kabinettet antog en resolution att England inte skulle gå i krig. In i det sista pågick diplomatiska utspel, men i efterhand kan man se att händelsernas inneboende logik bestämde skeendet. Den centrala frågan efter den 30 juli var inte om Storbritannien skulle gå i krig utan om detta skulle ske under en liberal regering.

STORBRIANNIEN VAR DEN stat som hade mest att förlora på ett krig. Alla de andra staterna hade revisionistiska ambitioner, Storbritannien önskade endast bevara ett rådande tillstånd. Grey försökte finna utvägar även efter de ryska och tyska mobi-

med sitt tal åstadkomma samling. Han gav en berättelse som legitimerade både den brittiska krigsinsatsen, vänskapen med Frankrike och Storbritannien som småstaternas beskyddare gentemot ett hegemonisträvande Tyskland. Det liberala partiet sprack aldrig, endast två ministrar avgick: labourrepresentanten John Burns och lord Morley.

Påföljande dag sände den brittiska regeringen ett ultimatum till Berlin om Belgiens neutralitet att besvaras före midnatt. Något svar kom aldrig. Den 5 augusti befann sig Storbritannien i krig med Tyskland.

HADE ETT BRITTIKT krigsintråde kunnat undvikas? Den tidigare nämnde Niall Ferguson menar detta. Men hans kontrafaktiska resonemang blir aldrig övertygande. De bygger på att Tyskland vid en snabb seger i väst skulle varit berett att upprätta

Frankrikes och Belgiens suveränitet. För att få denna ekvation att gå ihop måste han bortförklara det tyska så kallade septemberprogrammet utformat av Bethmann Hollweg vid tiden för Marneslaget, som förutsåg vittgående tyska annexioner både i väst och öst. Dessa planer skulle aldrig blivit aktuella vid en snabb tysk seger, menar han.

Det är svårt att övertygas av Fergusons resonemang. Ytterst gick Storbritannien i krig därför att man ansåg det farligare att stå utanför än att gå med. Om tyskarna besegrade Frankrike och tvingade Ryssland till underkastelse skulle Storbritanniens ställning som imperium vara dödligt hotad: Tyskland skulle stå med en jättearmé vid kanalkusten. Segrade å andra sidan Frankrike/Ryssland skulle dessa stater stå fientliga mot Storbritannien, som fejt hållit sig utanför, vilket skulle fått avgörande konsekvenser för de brittiska ställning-

arna i Asien och Indien. Storbritannien var "tvunget" att gå i krig för att försvara maktbalansen och imperiet och inte minst säkra en röst vid de fredsförhandlingar som måste följa vid krigets slut. Detta var ren intressepolitik. Men det fanns också ett folkrättsligt element, som förtjänar att framhållas: en föreställning om att det måste finnas något av "decency and fairness" även i den internationella politiken. Upprördheten över den tyska kränkningen av Belgiens neutralitet var äkta och gav krigsinträdet en moralisk legitimitet som gjorde att den liberala regeringen kunde sitta kvar. ■

► Alf W. Johansson är professor emeritus i historia vid Södertörns högskola och senior editor på Respons.

INTERVJU SEAN McMEEKIN

av Kay Glans

Ryssland startade första världskriget

DEN AMERIKANSKE HISTORIKERN Sean McMeekin anser att Tyskland endast motvilligt gick i krig 1914. Delvis med utgångspunkt i dokument som kommit i dagen efter Sovjetunionens fall hävdar han att Ryssland däremot såg konflikten som en välkommen möjlighet att få kontroll över sundet mellan Bosporen och Dardanellerna som var av enorm betydelse för den ryska ekonomin.

TEMA EUROPAS URKATASTROF

SOM FRAMGÅR AV Johan Östlings inledande artikel i detta temablock har uppfattningen att Tyskland bar skulden till första världskriget blivit ifrågasatt på senare tid. Var utbrottet då ett kollektivt misstag av beslutsfattare som gick likt sömngångare in i kriget, som Christopher Clark menar i sin uppmärksammade bok *The Sleepwalkers?* Nej, säger amerikanen Sean McMeekin, professor i historia vid Bard College

i Annandale-on-Hudson. Han hävdar i *The Russian Origins of the First World War* (2011) och *July 1914 – Countdown to War* (2013) att det var tsarens beslut om allmän mobilisering natten den 29 juli 1914 som gjorde att konflikten utvecklades till ett europeiskt stormaktskrig. Den hade föregåtts av en hemlig premobilisering sedan den 25 juli, som tyskarna ändå hade observerat. Tvärtemot att se det som ett tillfälle för ett preventivkrig mot Ryssland, drogs tyskarna "kicking and screaming" in i ett krig som de trodde att de skulle förlora, hävdar McMeekin. De franska och ryska besluts-

fattarna var mycket piggare på krig 1914 men angelägna om att det skulle se ut som att det var Tyskland som startade det för att få den brittiska opinionen med sig. Den brittiske utrikesministern Sir Edward Grey visade heller inget intresse för att ta reda på vad ryssarna sysslade med och ställde heller inga krav på dem att visa återhållsamhet.

Att gå i krig för Serbien var bara ett svepskäl för Ryssland, fortsätter McMeekin, som tjänade till att dölja de egentliga krigsmålen, inte minst för britterna. Ryssland strävade efter att få kontroll över

Konstantinopel, som Istanbul hette då, och därmed sundet mellan Bosporen och Dardanellerna, som förband Svarta havet med Medelhavet. Denna kanal till världshandeln var central för den ryska exporten. År 1914 gick halva den ryska exporten genom Bosporen och importen därifrån var viktig för den tunga industrins utveckling. Att kriget 1914 för Ryssland ytterst handlade om Turkiet framgår av hur de disponerade sina militära resurser, menar McMeekin. Trots intensiva påtryckningar från fransmännen och britterna var det mot Österrike-Ungern och Turkiet som Ryssland koncentrerade sina militära resurser.

Efter bolsjevikernas maktövertagande lät Leo Trotskij publicera många dokument om tsarregimens diplomatiska agerande, men McMeekin hävdar att Sovjetunionens fall 1991 har gjort nya dokument tillgängliga som är av betydelse för vår syn på förloppet. Jag frågade honom vilka de viktigaste fynden är och hur de påverkar tolkningarna av Rysslands agerande.

SEAN MCMEEKIN: – Eftersom tusentals dokument publicerades i sovjetiska utgåvor på 20- och 30-talet var mycket av dokumentationen om Rysslands roll i första världskrigets utbrott redan tillgänglig. Men sedan 1991 har det tillkommit material som västhistoriker sällan eller aldrig sett tidigare. Det finns till exempel dokument om militärens och flottans planering avseende ”frågan om det osmanska sundet”, det vill säga Rysslands intresse av tillgång till Medelhavet via Bosporen, Marmarasjön och Dardanellerna, som gör det möjligt för oss att förstå diplomatisk korrespondens som tidigare verkat abstrakt. Vi förstår nu hur viktig frågan om sundet var för Ryssland 1913–1914, varför ryska statsmän blev alarmerade när en tysk general fick befälet över sundet, eller ännu mer så under sommaren 1914, när osmanerna skulle sjösätta sitt första toppmodernerna, brittiska slagskepp. Jag har också hittat flera dokument som handlar om Rysslands hemliga premobilisering i juli 1914 och de visar att den var mycket mer omfattande än vad som tidigare har sagts.

RESPONS: – Varför har det ryska agerandet vid krigets utbrott så länge befunnit sig så att säga under historikernas radar. Jag förmodar att det finns flera orsaker, men har inte Fischer-skolans dominans varit det avgörande skälet? Om Fritz Fischer och hans efterföljare hade rätt, fanns det ingen anledning att leta någon annanstans. Men varför har sovjetiska och ryska historiker varit så ovilliga att ta sig an krigsutbrottet?

SEAN MCMEEKIN: – Sovjetiska historiker samlade på 1920-talet centrala dokument om det ryska agerandet 1914, men de skrev aldrig riktigt historien om Ryss-

lands krig eftersom det inte passade in i regimens kommunistiska ideologi annat än i den allmänna meningen, att ”imperialism” hade orsakat kriget. Det fanns också en förlägenhetsfaktor – Lenin och bolsjevikerna hade kommit till makten 1917 med stöd av Tyskland och undertecknat en separatfred med axelmakterna som lämnade deras västallierade i sticket. Detta var inte särskilt smickrande för regimen och inget som sovjetiska historiker var angelägna om att dröja vid.

– Om vi går längre fram i tiden tror jag du har rätt i att denna förtegenhet om Rysslands roll hänger samman med Fischer-skolans dominans. Till exempel skrev en av de ledande Rysslandsexperterna i Väst, D.C.B. Lieven, en hel bok om Ryssland och första världskrigets orsaker utan att ens antyda att Ryssland hade med utbrottet att göra. Han menade mer eller mindre att ämnet var färdigdiskuterat eftersom alla redan visste att det var Tysklands krig. I Ryssland tror jag att historiker har tillräckligt många kors att bära när de tar sig an det tjugonde seklet utan att brottas med ansvaret för 1914. Jag tvivlar på att vi kommer att få se särskilt mycket självrensningen på denna punkt bland ryska historiker inom den närmaste framtiden.

RESPONS: – Du hävdar att Ryssland inte gick i krig för Serbiens skull utan att det handlade om Turkiet. Men skulle inte Ryssland ha förlorat prestige och uppfattats som svagt om de inte intervenerade på Serbiens sida? Och måste inte de ryska beslutsfattarna också ta hänsyn till den allmänna opinionen, med tanke på panslavisternas inflytande?

SEAN MCMEEKIN: – Du har säkert rätt i att prestige hade betydelse för Rysslands beslut att gå i krig. Om vi ser till vad som driver statsmän, så är det sant att de inte alltid gör en rationell intressekalkyl och utan tvekan stämmer det att Serbien var det alla pratade om i slutet av juli 1914. Men efter en tid gör sig ett lands verkliga intressen åter gällande och det är orsaken till att så litet av vad Ryssland faktiskt gjorde under första världskriget gällde Serbien. Ryska trupper var från 1914–1917 mycket mer upptagna med att erövra Turkiet och den österrikiska delen av Galizien än med att försöka rädda Serbien. Likaså ägnade ryska diplomater nästan ingen uppmärksamhet åt serbiska intressen och anspråk under kriget, medan de gjorde allt vad de kunde för att försäkra sig om att de efter kriget skulle få kontroll över Konstantinopel och sundet.

RESPONS: – Den största luckan när det gäller dokumentationen av krisen i juli 1914 gäller enligt din uppfattning mötet mellan den franske presidenten Raymond Poincaré, regeringschefen René Viviani,

tsaren och den ryske utrikesministern Sergei Sazonov i Sankt Petersburg den 20–23 juli 1914. Går det ändå att rekonstruera vad de kom överens om?

SEAN MCMEEKIN: – Vi har dagboksanteckningar – fast redigerade – från de dagarna från den franske ambassadören Maurice Paléologue, från flera medlemmar av den ryska aristokratin och viktiga av allt, från Poincaré själv. Så vi kan rekonstruera en allmän bild av vad de pratade om och beslutade, även om vi inte kan nagla fast någon specifik överenskommelse. Nästan helt säkert är att Poincaré gav sitt stöd åt ryssarna om de bestämde sig för att inta en hård linje när det gällde det österrikiska ultimatumet till Serbien. Vi har sedan tidigare vetat att Paléologue gav klartecken till alla premobiliseringsåtgärder som Ryssland vidtog den veckan. Poincarés försvarare har kunnat hävda att han inte kände till detta, eftersom han befann sig på sjön på väg hem från Sankt Petersburg. Vi kan inte med stöd i dokument bevisa att presidenten hade auktoriserat sin ambassadör att ge detta generella stöd, som vi kan beteckna som en blancocheck till Ryssland, men indirekta bevis tyder helt klart på att det var så.

RESPONS: – Du hävdar att Ryssland förvandlade konflikten till ett europiskt krig i det ögonblick tsaren gav order om en allmän mobilisering och vidare att Ryssland redan innan det hade inlett en hemlig, mycket omfattande premobilisering. Men hade inte denna tidiga mobilisering en defensiv karaktär med tanke på att den ryska mobiliseringen var avsevärt långsammare än den tyska? Startade Ryssland tidigt för att inte bli överkört av den tyska ”ängvålden”?

SEAN MCMEEKIN: – Debatten är fortfarande intensiv om detta. Ryssarna hävdade och gör det fortfarande att premobiliseringen hade en defensiv karaktär. Men detta motsägs både av Rysslands militära överenskommelse med Frankrike, som förordade gemensamma offensiva operationer mot Tyskland på Mobiliseringsdag +15, och av det faktiska händelseförloppet i juli 1914. Låt mig kortfattat lyfta fram natten till den 29–30 juli, när Rysslands utrikesminister Sazanov informerade den franska regeringen om att Ryssland inte kunde ”ge efter för Tysklands begäran att upphöra med sin mobilisering” och nu betraktade krig som ”nära förestående”. Den franska regeringen sammankallade till ett krismöte samma natt, fullt medveten om att Ryssland skulle gå till krig mot Tyskland och att Frankrike måste följa efter. Samma natt sände den tyske kanslern Theobald von Bethmann Hollweg, efter att han hade fått en första antydning om att Storbritannien kanske skulle ansluta

sig till Frankrike och Ryssland, ett telegram till Wien i vilket han återkallade den blancocheck som Tyskland tidigare gett Österrike-Ungern. Han krävde nu att Wien skulle acceptera medling och börja förhandlingar med Ryssland. Men Ryssland hade redan bestämt sig för att gå i krig. Ja, det vill säga statsmännen hade gjort det; tsaren behövde fortfarande övertygas, vilket han blev efter att ha utsatts för påtryckningar hela dagen den 30 juli.

RESPONS: – Sir Edward Grey sägs ha inviterat tyskarna till en konferens för att lösa konflikten flera gånger mellan den 24 juli och krigets utbrott. Varje gång ska de ha sagt nej. (Se Alf W. Johanssons artikel här bredvid.) En del hävdar att en konferens av detta slag kunde ha stoppat kriget och att tyskarna genom att tacka nej har det huvudsakliga ansvaret för krigsutbrottet 1914. Hur bedömer du utsikterna för en sådan konferens och motsäger inte tyskarnas nej din tes att de gick motvilligt in i kriget?

SEAN MCMEEKIN: – Helt fel! Detta är en av de största myterna om 1914. Den 25 juli 1914 föreslog Grey en fyrmaktskonferens för att medla mellan Österrike-Ungern och Ryssland. Den franske ambassadören förkastade omedelbart idén och vidarebefordrade inte ens Greys förslag till Paris. Tyskarna däremot svarade positivt genom statssekreteraren von Jagow i Berlin, som förklarade sig "helt med på Greys förslag". Eftersom Frankrike och Ryssland sänkte Greys första förslag, modifierade han det i en mer pro-fransk-rysk riktning och föreslog i stället en fyrmaktskonferens för att medla mellan Serbien, Österrike-Ungern och Ryssland. Även denna idé accepterades av den tyske ambassadören i London, fastän inte av regeringen i Berlin – men den accepterades heller inte av Frankrike eller Ryssland. Då modifierade Grey sitt förslag ytterligare i en ännu mer extrem pro-fransk-rysk riktning och bad Tyskland att åta sig att medla i Wien med utgångspunkt i Serbiens villkorade förkastande av det österrikiska ultimatumet, det vill säga han ville att Tyskland skulle tvinga sin allierade Österrike-Ungern att retirera från de villkor som hade ställts.

– Det är sant att tyskarna vidarebefordrade Greys tredje förslag till Wien den 27 juli med implikationen att de gjorde det under tvång. Men faktum kvarstår att Frankrike och Ryssland inte svarade positivt på något av Greys tre förslag, medan tyskarna gjorde det på det första och i alla fall försökte förhålla sig positiva till det tredje. Och som jag redan har nämnt, på natten mellan den 29–30 juli skickade Bethmann Hollweg ett telegram till Wien med det eftertryckliga kravet att österrikarna skulle återuppta samtal med ryssarna. Som han

formulerade det, var tyskarna "beredda att uppfylla sina skyldigheter som allierade, men måste vägra att låta oss dras in av Wien, lättsinnigt och utan hänsyn till våra råd, i en världsbrand".

RESPONS: – I din framställning av krisen i juli 1914 spelar tillfälligheter en stor roll. Om den tyske kejsaren hade läste Serbiens svar på Österrike-Ungerns ultimatum på kvällen den 27 juli eller tidigt den 28 i stället för att ta en ridtur, skulle kriget fortfarande ha kunnat förhindras, menar du, eftersom Wilhelm II ansåg svaret så tillmötesgående att det kunde ligga till grund för förhandlingar. Men även om tyskarna inte avsåg att starta ett preventivkrig mot Ryssland 1914 hade de – som du själv påpekar – strikt militära skäl att önska ett sådant innan Ryssland blev för starkt. För även om Ryssland inte var en ångvält 1914

► Sergei Sazonov, rysk utrikesminister.

skulle det kanske vara det några år senare. Det var inte bara tyskarna som fruktade Rysslands växande styrka, det gjorde även briter. En annan långsiktig spänning fanns mellan Tyskland och Storbritannien. Ett enat Tyskland var tillräckligt starkt för att dominera kontinenten och det var inte acceptabelt för briter, vars utrikespolitik i Europa styrdes av föreställningen om en maktbalans. Gjorde inte spänningar som dessa det sannolikt att det hade blivit ett krig förr eller senare?

SEAN MCMEEKIN: – Nej, jag anser inte det. Låt oss börja med Storbritannien och Tyskland, för jag tror att det är en av de äldsta myterna av alla. Relationerna mellan London och Berlin var varma 1914 och de förbättrades. Flottkapprustningen, som en del historiker ser som grundorsaken till det första världskriget, var över 1911.

Tyskarna hade gett upp och för övrigt hade briter aldrig tagit det tyska hotet särskilt allvarligt. Hela tendensen inom stormaktsdiplomatin i juni 1914 var i riktning mot ett närmande mellan Storbritannien och Tyskland och en ökande spänning mellan Storbritannien och Ryssland om Persien och Asien generellt. Storbritannien och Tyskland hade inga verkliga intressekonflikter. Rivaliteten mellan de båda hade piskats upp 1909–1911 huvudsakligen av bokförläggare och folk inom pressen för att sälja lösnummer och 1914 hade offentligheten börjat förlora intresset.

– Det som verkligen präglade världspolitiken före Sarajevo var en allmän kris för det osmanska väldet, som hade kommit till uttryck i kriget mellan Italien och Turkiet 1911–1912 och de två Balkankriegen 1912–1913. I de europeiska regeringskanslierna i juni 1914 väntade man sig att ett tredje Balkankrig snart skulle bryta ut mellan Grekland och Turkiet. Aten hade precis sänt ett ultimatum till Konstantinopel och klockan tickade. Allt det andra – den ryska ångvälden, flottkapprustningen mellan Storbritannien och Tyskland – är något som vi läser in i 1914 därför att världskriget bröt ut den sommaren. Detta är ett klassiskt exempel på "narrative fallacy", att historien förvanskas därför att vi vet hur det gick.

– Även utan Sarajevo kunde ett stormaktskrig ändå ha brutit ut om någon fråga efter 1914. Men under sommaren 1914 gissade de insatta på ett tredje Balkankrig och ytterligare en våg av etnisk rensning – muslimer drivna mot det osmanska imperiet och kristna mot Europa. Eftersom ingen av stormakterna hade direkta intressen i dessa angelägenheter – utöver att Ryssland ville kyla ner en sådan konflikt innan Turkiet stängde sundet mellan Bosporen och Dardanellerna igen – skulle detta oundvikligen ha lett till ytterligare en Londonkonferens och kanske ett återupplivande av den europeiska konserten. När det gäller den gnista som fick världskriget att bryta ut, ett österrikiskt krig mot Serbien som fick Ryssland att interвенnera, så skulle detta inte ha kunnat hända om Franz Ferdinand hade varit i livet. Att motsätta sig ett sådant krig var en orubblig princip för honom. I denna mening var mordet i Sarajevo det perfekta brottet, som utlöste händelseförloppet. Utan det hade kanske historien tagit en annan väg. ■

► Kay Glans är chefredaktör för Respons.

SLUTET AV 1990-TALET läste jag religionshistoria vid Stockholms universitet och fick lära mig att den grekiska filosofin var näst intill okänd i Europa under medeltiden, då den i stället överstades och utvecklades av araber. Det var också via arabiska översättningar de filosofiska texterna senare blev kända i Europa. Trots att jag tidigare hade läst filosofi vid samma universitet kom detta som en nyhet. Araberna ägnades en enda sida i D. W. Hamlyns *Filosofins historia* (1994) och nämndes inte alls under föreläsningar och seminarier. På senare år har det emellertid skrivits en rad böcker som lyfter fram arabernas viktiga bidrag till filosofihistorien. På svenska finns exempelvis Jim al-Khalilis *Nytänkarna – Den arabiska vetenskapens gyllene tid* (2010) och nu Ingmar Karlssons *Arvet från Bagdad – Hur det grekiska vetandet bevarades och berikades*.

I inledningen till sin bok skriver Karlsson att hans syfte dels är att visa hur det klassiska grekiska kulturarvet berikades och fördes vidare till Europa, dels att ta död på myten om den västerländska civilisationens inneboende överlägsenhet gentemot den muslimska som nu sprids i Europa. Karlsson kan alltså sägas ha både folkbildande och politiska ambitioner med sin bok. Men det är inte endast stereotyp negativ bild av muslimsk kultur Karlsson vill göra upp med. En del av boken ägnas åt det muslimska Spanien och synen på al-Andalus som en tid och plats där judar, kristna och muslimer levde samman i endräkt under ett tolerant muslimskt ledarskap. Även om detta faktiskt ibland var fallet, visar Karlsson att det även präglades av våldsamma sekteristiska motsättningar, under vilka det aldrig rädde några tvivel om att muslimerna var i ledningen och hade makt att besluta vilka som skulle tolereras eller inte.

Därpå följer kapitel om hur de grekisk-arabiska filosofiska traditionerna spreds norrut via Spanien och det normandiska Sicilien där arabiserade vikingaättlingar fick en betydande roll för Europas kun-

skapsinhämtning. Bokens sista kapitel heter "Vad gick fel?" och försöker, som titeln antyder, svara på varför det som Karlsson kallar "den muslimska världen" har halkat efter i utvecklingen.

Det ska redan här sägas att Ingmar Karlsson har skrivit en intressant och tankeväckande bok. Samtidigt står det klart att han har fått göra flera eftergifter för att

inte i ett vakuum, utan lät sig influeras av den filosofiska och vetenskapliga utvecklingen som långt innan Sokrates, Platon och Aristoteles, var ett faktum i Egypten och Mesopotamien – tvåflodslandet där Abbassiderna senare skulle bygga sin huvudstad Bagdad.

Det är också värt att nämna att det antika arv som vi gärna benämmer europeiskt ofta utvecklades i områden som i dag inte självklart räknas till Europa: i Centralasien, Mellanöstern och Nordafrika. För precis som Karlsson understryker är det genom kultur- och kunskapsutbyten som mänskligheten har gjort framsteg. De tidiga abbasidiska kaliferna hade inte bara förståndet att samla in kunskap från andra framstående kulturer, utan även att engagera lärda män av såväl kristen som judisk härkomst, vilka hade möjlighet att uttolka och översätta dessa arbeten.

SOM UTGÅNGSPUNKT FÖR den vetenskapliga utvecklingen boken skildrar tar Karlsson det så kallade Visdomens hus som grundades i Bagdad i början av 800-talet. Här översattes inte bara grekiska utan även indiska, persiska och andra vetenskapliga verk till arabiska, vilket kom att lägga grunden för den blomstring vi sedan kan se bland flera muslimska kulturer. *Arvet från Bagdad* erbjuder en översikt över arabisk filosofi och vetenskapshistoria under den aktuella perioden och vi får läsa om arabiska och persiska filosofer, som al-Kindi (d. 873), Ibn Sina (d. 1037), ibn Bajja (d. 1138) och deras kommentarer till och vidareutveckling av den antika filosofin. Dessa kommentatet blev avgörande för den europeiska oriente-

ringen i samma texter ett halvt årtusende senare. Karlsson redogör även för utvecklingen av medicin, farmakologi, matematik och astronomi. Redan omkring år 1000 gjorde al-Biruni (d. 1048), som levde i våra dagars Afghanistan, en exakt bedömning av jordklotets (ja, de visste att jorden var rund redan då) longituder och latituder. 600 år före Galileo (d. 1642) diskuterade al-Biruni möjligheten att jorden roterar runt

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Ingmar Karlsson

Arvet från Bagdad

– *Hur det grekiska vetandet bevarades och berikades*

HISTORISKA MEDIA | 253 S. | ISBN 9789175451411

EUROPAS EXPANSION BAKOM DEN MUSLIMSKA VÄRLDENS STAGNATION

Recensent *Simon Sorgenfrei*

MED SIN BOK vill Ingmar Karlsson visa hur det grekiska arvet berikades och fördes vidare till Europa av muslimer och vederlägga myten om den västerländska civilisationens överlägsenhet. Han motbevisar att islam skulle vara inneboende vetenskapsfientlig, men det är problematiskt att han skriver om den muslimska världen som om detta vore en plats med enhetlig utveckling. Man kan också ifrågasätta både den bild han ger av en senare muslimsk stagnation och förklaringen till den.

skriva tillgängligt om dessa komplexa processer. Kanske kunde han ha kostat på sig en reflektion kring vanliga föreställningar om idéers ursprung och hemvist. Uppfattningen att filosofin föddes ur intet i Grekland och sedan återbördades till Europa efter några århundraden i arabisk exil har, hur problematisk den än är, blivit legio. Men hur uppstår och utvecklas egentligen idévärldar? Antikens greker verkade

sin egen axel och hans beräkning av jordens omkrets har senare visat sig stämma med mindre än en procents felmarginal. Något senare räknade matematikern (och diktaren) Omar Khayyam (d. 1131) ut årets längd till 365, 24219858156 dagar vilket skiljer sig från dagens värde med endast sex decimaler. *Arvet från Bagdad* är full av sådana fakta och anekdoter även från matematikens, geografins och kartografins områden.

Men boken innehåller även någon onödig anakronism och ibland saknas relevant forskning. Karlsson lyfter helt riktigt fram den abbasidiska dynastin och kalifen Harun al-Rashid (d. 809), som gav översättningsverksamheten hög prioritet, som avgörande för den utveckling boken vill skildra. Denna verksamhet "hade en ideologisk grund i den mu'tazilitiska skolan, som då var förhärskande inom den islamiska filosofin". Karlsson citerar mu'taziliten abd al-Jabbar, utan att närmare ange när denne levde, som menade att uttolkningen av religionen måste vara underställd förnuftet. Det är sant att den mu'tazilitiska teologin och filosofiska hållningen hade stor betydelse för utvecklingen. Men vad Karlsson inte nämner är den intolerans som utövades av och mot till denna. En tid efter al-Rashid genomförde kalifen al-Ma'mun (d. 833) en regelrätt inkvisition där teologer som inte erkände de mu'tazilitiska doktrinerna fängslades, torterades och i några fall dödades. Efter denna period föll skolan i viss onåd och när den ovan anförde abd al-Jabbar levde mellan 935-1025 (alltså cirka två hundra år efter Harun al-Rashid) började den asharitiska teologin, som ville anträda en mellanväg mellan bokstavstro och rationalism, bli förhärskande inom sunnitisk islam.

Det är denna teologiska skolbildning, och inte minst teologen Muhammad al-Ghazali (d. 1111), som Karlsson pekar ut som boven i dramat; att den vetenskapliga utvecklingen avstannade ska enligt honom i hög grad berott på att dogmatiska teologer snarare än fritänkande vetenskapsmän fick inflytande över kaliferna. al-Ghazalis kritik av delar av de filosofiska traditionerna och senare Bagdads fall år 1258 under de anstörande mongolerna sägs ha lett till en utveckling där "filosofer, vetenskapsmän och poeter förföljdes som 'rebell mot den gudomliga ordningen'." Men var och när skedde denna förföljelse?

Tiden efter Ghazali uppvisar också, kanske som ett direkt resultat av hans arbeten, en kreativ utveckling på såväl teologins, poesins och filosofins områden.

ETT PROBLEM MED framställningen är att Karlsson ofta skriver om "den muslimska världen" som om detta vore en plats, med en enhetlig utveckling. En annan med detta sammanhängande fråga som kunde ha nyanserats är det resonemang som förs kring *ijtihad*. Under islams tidiga historia, heter det i boken, fördes en livlig teologisk diskussion, och "en viktig princip i dessa diskussioner var *ijtihad*, kritiskt och oberoende tänkande och nödvändigheten

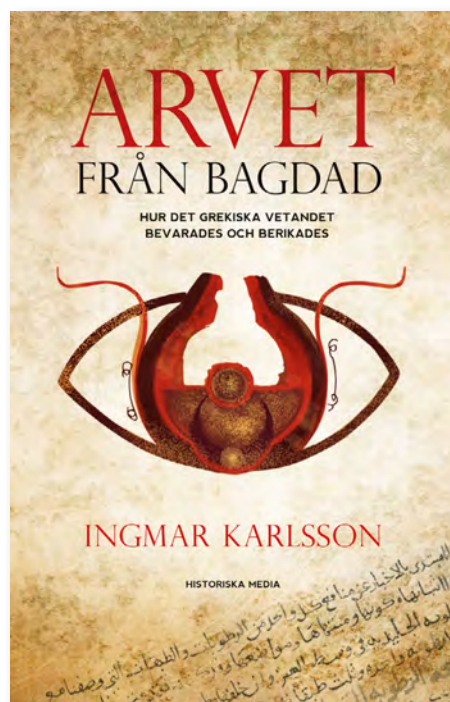
Senare forskning har menat att al-Ghazali var den förste muslimske teolog som kunde integrera aristotelisk filosofi med en muslimsk rationalistisk teologi på ett sätt som minner om Pierre Abélard (1079–1142) eller Thomas av Aquino (1225–1274) i Europa.

Ett skäl till att detta narrativ visat sig så långlivat, menar George Saliba i *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (2007), är att det blivit självuppfyllande, eftersom forskare i ringa utsträckning intresserat sig för vetenskapliga verk från perioden efter 1100-talet. I en alternativ historieskrivning lyfter Saliba fram en rad vetenskapsmän och vetenskapliga framsteg från perioden efter al-Ghazali. Även föreställningen om att "porten till *ijtihad*" ska ha stängts har ifrågasatts som en orientalistisk konstruktion, bland annat av Wael Hallaq i artikeln *Was the doors of ijtihad closed?* (1984). Hallaq menar att vad som stängdes var möjligheten att skapa ytterligare rättskolor utöver de fyra som blivit dominerande inom sunnitisk islam. Inom dessa rättskolor har man dock i varierande grad fortsatt att ägna sig åt uttolkning av texterna. *Ijtihad* har dessutom huvudsakligen varit just en juridisk term och praktik, och inte syftat till vetenskapligt nytänkande. Inom shiitisk islam, slutligen, har såväl den mu'tazilitiska teologin som bruket av *ijtihad* fortsatt varit framträdande.

VAD SOM DOCK inte kan betvivlas är att de arabiska muslimska kulturerna efter Bagdadkalifatets fall 1258 förlorade sin ställning. Men efter abbasiderna framträder andra framstående icke-arabiska muslimska maktcentra,

som det osmanska riket (1299–1923), det safavidiska Persien (1501–1736) och den indiska moguldynastin (1526–1858). Alla dessa kan uppvisa landvinningar inom exempelvis matematik, astronomi, medicin, filosofi, poesi och arkitektur. De har alla också i varierande grad gjort sig kända för en religiös tolerans som strider mot den bild av förföljelse Karlsson beskriver.

Det ska dock sägas att Karlsson i det avslutande kapitlet lyfter fram ett komplex av såväl interna som externa faktorer vilka samverkade till den eftersläpning som på många områden gjort sig gällande i flera länder med muslimsk majoritetsbefolkning. Inkompetenta härskare i allians med en stark och ofta konservativ teologi har spelat en negativ roll för såväl politisk som

att anpassa den heliga texten till utvecklingen i samhället." Men mot slutet av 1000-talet ska auktoritära sunnitiska härskare sett detta som ett växande problem och "porten till *ijtihad* stängdes." I stället tog principen om *taqlid* överhanden, vilket innebar att muslimer ska följa äldre teologers uttolkning. I dessa resonemang ansluter sig Karlsson till en i dag alltmer ifrågasatt historieskrivning med orientalistiska rötter.

Redan på 1930-talet menade islamforskaren Shlomo Pines att den filosofiska och vetenskapliga utvecklingen fortsatte även långt efter al-Ghazali, men att kontrasten mot europeiska kulturer inte blev lika stor, eftersom dessa började hålla jämna steg med de muslimska kulturerna.

► Vetenskapsakademi sammanträder i Bagdad, bild från 1400-talet.

vetenskaplig utveckling. En förändrad global handel och ekonomi, och inte minst kolonialismen har också spelat en stor roll. Kanske kan man därför snarare framhålla 1492 som de muslimska kulturernas mest ödesmättade årtal? Samtidigt som Alhambra faller och de andalusiska judarna och muslimerna tvingas konvertera eller emigrera ger sig Columbus ut på en resa som får sväröverskådlig betydelse. Handelsvägar och maktcentra skiftar och från renässansen skulle det i högre grad bli de europeiska kulturerna som ledde utvecklingen. Det är nu, med Heidenstams ord, ”Österlandet” som ”antikens sista varma och lefvande dotter” slås i kedjor av europeisk övermakt.

”Karlsson lyckas också väl med sitt uttalade syfte att motbevisa att islam skulle vara inneboende vetenskapsfientlig.”

DESSA KRITISKA PUNKTER till trots är *Arvet från Bagdad* välskriven och erbjuder viktig läsning. Karlsson lyckas också väl med sitt uttalade syfte att motbevisa att islam skulle vara inneboende vetenskapsfientlig. Kulturers utveckling är en långt mer

komplex fråga. Även detta kan vi lära oss av de gamla muslimerna, till exempel av ”sociologins fader” Ibn Khaldoun (d. 1406):

Låt oss betrakta vad vi vet om villkoren i Bagdad, Córdoba och Kairouan, Basra och Kufa. När dessa städer blev välbefolkade och rika under islams första århundraden och en civilisation grundades där steg vetenskapens hav och svämmade över och vetenskapsmännen överträffade sig själva och varandra i olika vetenskaper och kunnande när det gällde att lösa olika problem och de överträffade såväl sina föregångare och dem som kom efter. Men när välståndet och civilisationsnivån i dessa städer gick tillbaka och deras befolkning spreds ut vecklades mattan med allt som fanns på den ihop och vetenskapen och kunnandet förlorades och försvann till andra regioner.

Det är en stor utmaning att skriva lättillgängligt om så stora och komplicerade ämnen som de som avhandlas i *Arvet från Bagdad*. Ingmar Karlsson har lyckats skriva en medryckande bok som har alla förutsättningar att nå en bred läsekrets. Förhoppningsvis kommer den därigenom att bidra till en mer korrekt kunskap om vår filosofi- och vetenskapshistoria och samtidigt till en mer nyanserad bild av islam och muslimsk kultur.

► Simon Sorgenfrei är lektor i religionsvetenskap vid Södertörns högskola.

Emma Hilborn
Världar i Brand
– Fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ungsocialistiska press

AGERINGS | 353 S. | ISBN 9789186119249

SKÖNLITTERÄR VÄRLDSBILD SKILDE SIG FRÅN DEN POLITISKA

Recensent *Inga Sanner*

EMMA HILBORNS ANALYSER av skönlitterära berättelser i *Brand* är utförda med stor känslighet och förmåga att urskilja underliggande mönster men det är inte klart vad hon vill med sin undersökning. Man hade gärna sett att hon hade fördjupat diskussionen om berättelsernas roll i det politiska sammanhanget.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

KULTURFRÅGOR STÅR SANNERLIGEN inte högt i kurs i dagens politiska debatt. Annat var det i arbetarrörelsens barndom vid förra sekelskiftet. Då hade kulturen en viktig plats i det politiska livet, vilket bland annat kom till uttryck i ett rikt litterärt material i tidningar och tidskrifter. Ett exempel på det

är *Brand* som utgavs av de så kallade ungsocialisterna, en radikal utbrytning från det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Tidningen hade relativt stor spridning också utanför den lilla gruppen ungsocialister och det skönlitterära innehållet upptog en stor del av innehållet.

I den mån man inom forskningen ägnat sig åt litteraturens plats inom den radikala pressen har det främst gällt så kallade kampdikter och den roll de spelat i den politiska agitationen. Skönlitteraturen i övrigt är mer styvmoderligt behandlad. Nu har det emellertid kommit en avhandling i ämnet historia, skriven av Emma Hilborn, som behandlar de många korta berättelser som publicerades i *Brand* i början av 1900-talet, *Världar i Brand – Fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ungsocialistiska press*. Författaren säger sig vilja studera det skönlitterära materialet inte bara som en illustration till den politiska kampen, utan som en källa till förståelse av tidens idéer på ett mer övergripande plan.

BERÄTTELSENA I BRAND var oftast förutsägbara och budskapet övertydligt. Så tillvida liknar de modern så kallad storytelling, då politiker berättar om Ulla i hemtjänsten eller arbetslöse Jimmy för att visa hur väl lämpade politikerns föreslagna åtgärder är för att ge Ulla och Jimmy ett bättre liv. I berättelserna i *Brand* är vissa teman återkommande och Hilborn fokuserar på fyra centrala aspekter: synen på himmel kontra helvete, uppfattningar om industrin, bilden av naturen och skildringar av kriget. Dessa teman är väl valda; de fångar in något väsentligt inte bara i berättelserna utan även i tiden i stort.

De religiösa frågorna var brännande och inom arbetarrörelsen förekom mycket kritik mot den etablerade kyrkan och kristendomen. I *Brand* illustreras detta i ett flertal berättelser om satan som här fungerar som en positiv motbild till den kristna guden. Satan representerar det utlevande och sinnligt lustfyllda och ställs mot en inskränkt och hämndlysten gud. Hilborn reder ut begreppen på ett intressant sätt och visar att den satan som finns i *Brand* skiljer sig från den Lucifergestalt som förekommer i andra litterära sammanhang och där representerar vetenskap, upplysning och lärdom i förment motsättning till religionen. Satan i *Brand* är snarare en illustration av den kritik som Nietzsche riktade mot kristendomen för att vara en hämnd och livsfientlig religion.

I kapitlet om industrin visar Hilborn vilken viktig roll arbetet spelade, både för dem som hade ett arbete och för de arbetslösa. Arbetet var – då som nu – centralt inte bara som försörjningsmedel utan även för att skänka värde åt en människa.

Fabriken beskrivs dock i negativa termer, som det verkliga helvetet på jorden, i det att den både förtär dem som utför det hårda arbetet innanför dess väggar och skapar ett ovärdigt liv för dem som står utanför.

Som kontrast till detta framställs den orörda naturen. I den förmodas människan vara helt fri och leva i enlighet med sitt sanna väsen. I naturen antas också kärleken mellan man och kvinna få fritt utlopp, obunden av äktenskapliga band och samhällseliga konventioner. Särskilt unga kvinnor uppmanas i berättelserna att frigöra sig från yttre krav och ge sig hän till det som ses som en fri och naturligt kärlek, men som var en riskfylld affär när preventivmedel inte var någon självklarhet.

Den period Hilborn avhandlar sträcker sig från det att *Brand* började ges ut 1898 och fram till 1917, alltså fram till en tidpunkt mitt under brinnande världskrig. Mot slutet av perioden är det gott om skildringar av krigets hemskheter, vilka överträffar till och med de ovärdiga förhållanden som förknippas med livet i fabriken. När det gäller kriget förekommer inte heller några positiva motbilder i tidningen.

HILBORNS ANALYSER ÄR utförda med stor känslighet och med en fin förmåga att urskilja underliggande mönster i berättelserna. I det skönlitterära materialet framträder en tämligen enhetlig världsbild som rymmer något annat än det som vanligtvis togs upp i den politiska sakprosan. Det visionära draget är framträdande och fantasi och känslor ges större utrymme än i resten av tidningen. De inträngande analyserna till trots blir dock frågan om vad undersökningen är till för hängande i luften.

Ett viktigt inslag i analyserna, som dock inte riktigt motiveras, är begreppet romantik. Hilborn beskriver motsättningen mellan satan och gud som uttryck för en romantisk dualism och de oförsonliga skildringarna av kriget som ett upphävande av samma dualism. Det är emellertid inte helt klart vad romantikbegreppet tillför undersökningen. Behöver man verkligen hänvisa till ett romantiskt tankegod för att förstå en motsättning mellan ont och gott, som tycks nära nog konstitutionell för mänskligt tänkande? Och att dualismen skulle vara upphävd i skildringarna av kriget känns också lite krystat – hoppet är det sista som överger människan och även om det inte sägs rent ut kan man förmoda att bilderna av krigets fasor genomsvaras av en längtan efter fred.

Hilborn menar att berättelserna i *Brand* ger uttryck för en radikal form av romantik som skiljer sig från gängse uppfattningar om romantiken som konservativ. Att romantiken har en radikal sida är inte något nytt och man kan förvånas att

Hilborn inte, snarare än att referera till tämligen daterad litteratur om romantikens konservativa sidor, går i dialog med forskare som ligger närmare hennes eget synsätt. En sida av romantiken som hade kunnat lyftas fram som ett sådant radikalt uttryck är det panteistiska drag som finns hos många romantiska tänkare redan i början av 1800-talet och som under hela århundradet stod i motsättning till mer traditionella former av kristendom.

Panteismen uttrycktes i åskådningar i vilka det jordiska livet och naturen fick en nära nog religiös karaktär. Det är uppenbart att synen på naturen i *Brand* har en sådan religiös laddning och att den så kallat fria kärleken fungerar som en symbol för den livskraft som tillskrivs naturen och som antas hänga samman med ungdom, framtid och reproduktion. Sådana idéer kom vid förra sekelskiftet till uttryck i Ellen Keys så kallade livstro, men de fick också många anhängare bland politiskt radikala fritänkare. Att de fick större utrymme i grupperingar vid sidan av socialdemokratin var inte så konstigt med tanke på att man här inte behövde bekymra sig om dagspolitiska frågor i samma utsträckning som i det socialdemokratiska partiet, där det var mer angeläget att inte i onödan stöta sig med kyrkan.

SNARARE ÄN ATT diskutera om världsbilden i *Brand* är att beteckna som "romantisk" eller inte hade det varit intressant om frågor rörande berättandets roll i det politiska sammanhanget hade fördjupats. Vilken betydelse hade de skönlitterära berättelserna för ungsocialisterna i samtiden? Var publiceringen av dessa främst ett sätt att locka läsare till tidningen? I vilken mån stämde innehållet med politiska ställningstaganden i allmänhet? Går det att tala om budskapet i berättelserna i *Brand* som något specifikt för just ungsocialismen kontra andra politiskt radikala grupperingar? Hilborn berör alla dessa frågor i inledningen, men tar inte chansen att vidareutveckla dem i det korta slutkapitlet.

Det ska dock sägas att detta är en intressant och läsvärd avhandling (även om det är skandalöst att det ännu publiceras avhandlingar utan personregister!). Den bör också kunna ligga till grund för fortsatt forskning kring politik inte bara som ett sätt att formulera vissa påståenden om samhället, utan som uttryck för hela världsbilder.

► Inga Sanner är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Per Magnus Johansson

Psykoanalys och humaniora

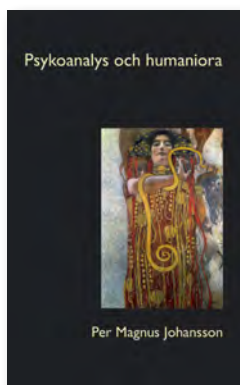
DAIDALOS | 280 S. | ISBN 9789171734266

KRITIK AV BÅDE REDUKTIONISM OCH GRÄNS- ÖVERSKRIDANDE

Recensent *Carin Franzén*

DEN RÖDA TRÅDEN i Johanssons essäer är å ena sidan en polemik mot ambitionen inom psykologin att söka sin grund i naturvetenskapen. Å andra sidan vänder han sig mot det postmoderna nedrivandet av alla tabun, som han anser innebär en risk för psykotisk gränslöshet.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

TITELN PÅ PER Magnus Johanssons essäsamling, *Psykoanalys och humaniora*, leder mina tankar till den pågående diskussionen om nyttan av humanistisk forskning. Inför EU:s kommande storsatsning, ramprogrammet Horisont 2020, skriver kommittén för humaniora inom Science Europe (en forskningspolitisk organisation som består av över 50 forskningsfinansierare och forskningsutövare, däribland Vetenskapsrådet), att de ”komplexa sociala utmaningar vi står inför idag inte enbart kan förklaras

av materiella, miljöbetingade och biologiska orsaker”. Man måste också förstå ”den mänskliga faktorn” och det kan man, som kommittén skriver i sitt dokument ”Humanities in the Societal Challenges”, endast göra genom att undersöka ”de historiska, kulturella och kommunikativa processer som omfattar mänskligt liv”.

När forskare inom humaniora uppmanas att ta del av EU:s miljardsatsningar är det kanske inte alltid de mest nyanserade, komplexa eller subtila analyserna av den mänskliga faktorn som efterfrågas. Snarare rör det sig om att förmå forskarna inom detta område att omsätta sin kunskap i mer direkt samhällsnytta. De exempel på områden där humaniora kan göra skillnad är enligt kommittén för Science Europe hälsa, välfärd, energi, transporter, klimat- och säkerhetsfrågor. För en litteraturforskare (och det är framför allt litteraturvetenskapen Johansson vänder sig till i en vilja att lyfta fram förhållandet mellan psykoanalys och humaniora) är det verkliga en utmaning att försöka omformulera sitt intresse för, låt oss säga fransk medeltidslyrik, till ett bidrag inom något av ovan nämnda exempel. Det är nog inte lättare för en psykoanalytiker även om frågor om hälsa och välfärd torde finnas med på dagordningen. Den typ av kunskap och människosyn som ligger till grund för det psykoanalytiska och humanistiska kunskapsökandet har nog inte särskilt stort utrymme i dagens forskningspolitik.

Ett gemensamt drag hos psykoanalys och humaniora är nämligen övertygelsen att det i allt mänskligt liv finns ”det som man lätt kan ha säker kunskap om och det som är betydligt mindre tillgängligt för obestridlig kunskap”, som Johansson skriver. Det rör sig framför allt om ett delat intresse för det som man trots alla vetenskapliga framsteg inte kommer tillrätta med eller kan räkna och mäta. Detta är områden som undandrar sig kunskap, men som inte bara psykoanalytiker utan också många konstnärer och författare uppehåller sig vid.

Det förekommer naturligtvis forskare inom humaniora som inte är av uppfattningen att sådana områden finns och som avvisar den psykoanalytiska grundtesen om det omedvetnas avgörande betydelse för mänskligt liv. En växande skara humanister väljer i dag att vända sig till den naturvetenskapliga metodiken. Inom det som kallas ”New Humanities” kan man se flera exempel på tillämpningar av rön från bland annat neurovetenskap och kognitionsteori i en strävan att förnya den humanistiska kunskapsstraditionen.

Även den tankeströmning som går under benämningen posthumanism karakteriseras av en öppenhet inför nya

teknologier och naturvetenskapliga perspektiv. I grunden är posthumanismen likväl ett vidareförande av strukturalistiska och poststrukturalistiska tankeströmningar, som varit tongivande inom humanistisk forskning från 1960-talet. Kärnan är ett ifrågasättande av den androcentrism som utgjort den humanistiska traditionens grundval åtminstone sedan renässansen. Den kritiken hämtar även inspiration från psykoanalytisk teori, inte minst ”den lingvistiska och subversiva tolkning som initierades i Frankrike av Jacques Lacan”, med Johanssons beskrivning.

JOHANSSON DISKUTERAR NU inte särskilt ingående vari denna ”subversiva” sida hos psykoanalysen ligger eller den förnyelse som skett av den humanistiska kunskapsstraditionen. I stället är den röda tråden genom de olika essäerna en viss polemik mot å ena sidan en som han menar reduktionistisk tendens inom den egna disciplinen – psykologin – då söker sin grundval i naturvetenskapen. I en av bokens längre essäer, ”Om mordet och modet att vilja veta”, redogör Johansson för den naturvetenskapligt inriktade psykologiska forskningen, som något ensidigt exemplifieras av Sten Levander, närmast ökad för sina drastiska och provocativa uttalanden. Större delen av denna essä kretsar likväl kring en jämförelse av två äldre studier i psykopatologi skrivna av Andreas Bjerre och Olof Kinberg i början av 1900-talet. Den idéhistoriska tillbakablicken pekar på ett intressant vis rakt in i en djupare kontrovers kring exempelvis hur diagnoser kring ADHD och andra bokstavskombinationer ska uppfattas – som hjärnskador som kan medicineras eller som psykosociala problem som bör analyseras i ett större sammanhang?

Å andra sidan ser Johansson ett problem i ”det postmoderna nedrivandet av tabun”, det han ser som en upplösning av lagar och normer, vilka hittills strukturerat det västerländska samhället. Det märks inte minst i essän ”Om fadern i tiden” som presenterar den franske psykoanalytikern och rättshistorikern Pierre Legendre. I Frankrike räknas Legendre som konservativ. Uppfattningen baseras framför allt på hans starka betoning av faderns symboliska funktion i varje samhälle. Enligt Johansson har denna funktion i dag reducerats till fysisk närvaro – att pappan är med ”sina barn och till att han är aktiv i hushållsarbetet”. Om jag förstår rätt menar Johansson vidare att denna förändring av genusordningen (som jag tror är sant revolutionär) innebär en risk för psykotisk gränslöshet: ”Det är som om barnet skall dränkas i kärlek.” En risk som alltså härrör från att det inte längre skulle finnas nå-

gon symbolisk, given auktoritet som kan upprätthålla gränser, i synnerhet mellan könen: ”Vi diskuterar i början av 2000-talet om de två könen inte kan upplösas i ett ’hen’”. Johansson anser att det inte heller finns någon möjlighet att ifrågasätta denna tendens till upplösning av heterosexuella normer och andra regleringar: ”I våra dagar ses gränsoverskridandet inte sällan som det mest naturliga och knappt möjligt att ifrågasätta. [...] snarare väcks irritation, kritiskt avståndstagande och upprördhet över att en enskild tänker att allt inte borde vara tillåtet och att gränser tillhör de mänskliga villkoren.” Jag kan inte annat än erkänna att just denna essä väckte en del irritation, inte minst med tanke på att vi i dag i Europa ser djupt oroande konservativa motreaktioner mot just gränsupplösning av olika slag breda ut sig.

Det är synd att Johansson i sitt framhållande av faderns och lagens symboliska betydelse inte nämner Julia Kristeva, i synnerhet som hon annars får en framträdande plats i hans bok. Man skulle nämligen kunna nyansera Legendres teori om ”lagens konst”, det vill säga alla samhällens behov av gränser och lagar, med ett perspektiv som inte tar sin utgångspunkt i den gamla patriarkala traditionen. Som Kristeva skriver i den moderna klassikern *Stabat Mater* från 1983: ”Om en modernitetens etik inte längre blandas ihop med moral; om en etik består i att inte undvika Lagens besvärande och ofrånkomliga problematik, utan i att skänka den kropp, språk och njutning – då kräver dess omformulering likväl kvinnornas deltagande.” Jag kan inte se annat än att det är just detta som håller på att ske på ett antal upplysta platser i vårt samhälle idag.

JOHANSSON TAR LIKVÄL upp Kristeva som ett exempel på en psykoanalytiker som inte bara är en framträdande humanistisk forskare utan som också tar sig an aktuella samhällsfrågor. Exemplet visar hur psykoanalysens förhållningssätt till sociala problem som främlingskap och diskriminering inte handlar om att finna direkta lösningar utan om att utöka förståelsen för människans villkor, i det förflutna liksom i dag. Den hållningen, vilken också präglar humaniora, bildar en motvikt till jakten på snabbköpta politiska poänger, som att upprätta lag och ordning med hjälp av vattenkanoner i den parisiska förorten eller deportationer av romer – om vi nu ska hålla oss till Frankrike.

Johansson framhåller vidare att Lacan är en nyckelfigur för att förstå den mer aktiva roll psykoanalysen har i Frankrikes akademiska, offentliga och intellektuella liv. Han nämner bland annat betydelsen av Lacans öppna seminarier, vilka pågick under

närmare tre decennier, fram till 1981. Inte bara akademiker och verksamma psykologer lockades av Lacans föreläsningar utan även en stor intresserad allmänhet. Som Johansson påpekar är psykoanalysen från första början något mer än en behandlingsform. Den är en av modernitetens centrala teorier om människan. Men till skillnad från den traditionella humanismen blir människan i denna teori detroniserad – hon är inte längre herre i sitt eget hus, som Freud uttryckte saken. Det är framför allt betoningen av denna bristfällighet som framhålls i Lacans omläsning av Freud. Med Johanssons formulering eliminerar Lacan till viss del föreställningen om en hel människa.

I det perspektivet förstår man lättare den roll psykoanalysen har haft för utvecklingen av den humanistiska forskningen genom franska poststrukturalister som Foucault, Kristeva, Deleuze och Derrida. Johansson nämner förvisso psykoanalysens betydelse för franska filosofer och forskare, men i essäerna tycks mig humaniora begränsas till ett rätt vagt bildningsideal förankrad i psykoanalysens egen historia, det vill säga hos Freud. Till skillnad från Freud, som uppvisade en viss oro för att hans fallbeskrivningar kunde läsas som noveller, betonar Johansson detta släktskap och menar att humaniora borde ingå som en självklar del i utbildningen av psykoanalytiker.

”Den typ av kunskap och människosyn som ligger till grund för det psykoanalytiska och humanistiska kunskaps-sökandet har nog inte särskilt stort utrymme i dagens forskningspolitik.”

DET ÄR INTE Johanssons huvudsyfte att bedriva analyser av litteratur och konst men han visar hur psykoanalysen sedan Freud stått i en intim förbindelse med litteraturen. Han ger också prov på några psykoanalytiska läsningar av konst och litteratur, i synnerhet Strindberg är en återkommande favorit. Här framgår också hur trogen Johansson är Freud och de vägar denne öppnade till litteraturen och konsten med sina analyser av exempelvis *Hamlet*, *Bröderna Karamazov* eller Michelangelos

måttiga marmorskulptur av Moses. Inom litteraturforskningen har likväl den traditionella psykoanalysens i grunden biografiska perspektiv – det var författarens eller konstnärens psyke Freud ville förstå – problematiserats och fokus ligger i dag på material och kontext, vilka formar det subjektiva, snarare än på verket som en källa för upphovsmannens eventuella lösningar på sina konflikter.

Förändringen hänger ihop med den period i psykoanalysens historia som kommit att präglas av Lacans inflytande, 1950- och 60-talet, då den stora tvistefrågan även bland humanistiska forskare var humanioras vetenskapliga grund. I Lacans och Foucaults efterföljd ifrågasattes tidigare uppfattningar om människans suveränitet och man hävdade att hon i själva verket resulterar ur strukturer som övergår henne själv. Den samtidshistorien framgår inte riktigt i essäerna även om Johansson på ett pedagogiskt vis redogör för Lacans teorier om människans beroende av språkets strukturer. Det subversiva draget får inte desto mindre en återkomst i de avslutande mer personliga anteckningarna om kärlek, vilka tycks drivna av frågan vad begäret vill i och genom alla institutioner, normer och regleringar.

JAG VET INTE om det beror på en medveten vilja att komplicera det ofrånkomligt komplicerade, men jag hade väntat mig att relationen mellan humaniora och psykoanalys skulle ha formulerats på ett mer radikalt vis av Johansson. Då hade hans bok också blivit ett vassare argument i den pågående diskussionen om humanioras nytta och psykoanalysens relevans. Lika fullt vänder sig Johansson mot övertron på det enkelt mätbara och evidensbaserade i dagens forskningspolitiska klimat, vilket också måste ses mot bakgrund av den nyliberala världsordningens dominans. När det kommer till kritan är det stora hotet mot den människosyn som framträder i såväl den humanistiska kunskapstraditionen som i psykoanalysen inte så mycket motsättningen mellan olika vetenskapliga tillhörigheter som den ekonomiska styrningen, oftast i form av New Public Management, vilken behärskar såväl psykiatrin som forskningspolitiken. Den forskning som kan visa på statistiskt säkerställda resultat blir belönad. Resten – de frågor om mänskligt liv som inte låter sig besvaras på detta vis – torde även i fortsättningen besjåla psykoanalys och humaniora.

► Carin Franzén är professor och föreståndare för forskarskolan Språk och kultur i Europa vid Linköpings universitet.

Stephen R. C. Hicks
*Postmodernismens förklaring
 – Skepticism och socialism från
 Rousseau till Foucault*

(Explaining Postmodernism – Skepticism and
 Socialism from Rousseau to Foucault)

ÖVERS. ANDERS JOHANSSON

TIMBRO | 225 S. | ISBN 9789175669847

FREJDIG UPPGÖRELSE MED POST- MODERNISMEN

Recensent *Jonas Frykman*

STEPHEN HICKS VET att hålla läsaren på gott humör även om man hela tiden märker den polemiska avsikten. Han ser postmodernismen som en reaktion på socialismens politiska nederlag. Den återuppstod på universiteten, nu inriktad på att undergräva i stället för att bygga. Men Hicks blundar för den sociala bakgrunden till dessa rörelser.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

FÖRMODLIGEN VAR LINGVISTISKT inspirerade metoder för att dekonstruera verkligheten den mest stimulerande riktningen inom det sena 1900-talets maktkritik. Man behöver

bara tänka på genusdebatten, om hur Västerlandets tal om "Orientalism" har färgat bilden av islam, om rätten för etniska grupper som samer, judar eller romer att få sina röster hörda, för att nu inte tala om kampen för sexuellt likaberättigande.

Det var genom analysen av språket – diskurserna, "berättelserna" – som denna kritik inledningsvis formulerades. Inspiration och legitimitet fick riktningen från några av vår tids mest inflytelserika filosofer som Jaques Derrida, Jean-François Lyotard, Richard Rorty och givetvis Michel Foucault.

Nu ett årtionde in på det nya millenniet har intresset för språket och det kognitiva börjat falna bland forskarna och i stället ägnar man sig åt kroppen och det icke-verbala – erfarenheterna, känslorna, upplevelserna. Men också betydelsen av tingen, den materiella kulturen och miljön som länge var satta på undantag. Här har fenomenologin med namn som Martin Heidegger och Maurice Merleau-Ponty fått förnyad aktualitet. Blotta tanken på att det som vi vet bara skulle grunda sig på vad som kan berättas är inte bara onödigt begränsande; den gör oss också urarva det vi delar med andra levande varelser. Så har nya kreativa kontaktytor skapats mellan kultur- och naturvetenskaper – tänk bara på inflytandet från neurofysiologer som Antonio Damasio och hans studier av hur känslorna föregår de kognitiva funktionerna i hjärnan. Brytpunkterna i dagens akademiska debatter hittar man alltså mellan dem som finns inom den nu etablerade "språkliga vändningen" och dem som lierar sig med den "affektiva vändningen" och fäster större uppmärksamhet vid sinna. Båda tillhör postmodernismen.

MOT DEN BAKGRUNDEN är det stimulerande att ta del av den amerikanske filosofiprofessorn Stephen Hicks uppgörelse med dessa och liknande tankeströmningar som han benämner postmodernerna, *Postmodernismens förklaring – Skepticism och socialism från Rousseau till Foucault*. Med polemisk udd och verksamma förenklingar är han en skribent som vet att försätta sina läsare på gott humör. Här bjuds läsaren också på en bred och lärd överblick av 200 år av europeisk filosofi. Även om man hela tiden märker avsikten blir man sällan uttråkad.

Enligt Hicks tillhör det postmodernerna en idéströmning som har undergrävt den omstörtande kraften i 1600- och 1700-talets upplysning. Dess tänkare hette Bacon, Locke, Descartes och Voltaire, vilka tillsammans med naturvetare som Newton, Leibniz – och vår egen Carl von Linné – utgick från empiriska studier av verkligheten. De trodde fullt och fast på att sinnena kunde ge en sann bild av världen. Eller

som Hicks uttrycker det på äkta filosofiska: "medvetandet använder sin medvetenhet om verkligheten som vägledning för hur det skall handla i verkligheten."

Upplysningens rationalism behövde skarpa vapen för att bekämpa sega medeltida tankestrukturer, rotade i gudsfruktan och tron på att sociala hierarkier också hade högre sanktion. Upplysningens bestående bidrag var att den formulerade Västerlandets liberala tankar om politisk frihet, om rätten för den enskilde att sträva efter lycka och självförverkligande och ett styrelseskick grundat på demokrati och parlamentarism. Geografiskt stod denna riktning starkast i Frankrike och England – och länge också i författarens eget hemland USA.

Motupplysningen, med flera drag som består än i dag, lanserades tidigt. Enligt denna finns det ingen oberoende verklighet utan bara en konstruerad. Förnuftet är inte en svarmekanism, "utan en konstituerande mekanism [...] subjektiviteten tog över som måttstock på objektivitetens bekostnad" som Kant menade och Hicks citerar. Individens är ingen fritt och rationellt handlande varelse utan alltid inskriven i olika sociala kollektiv – kön, klass och etnicitet. Denna draksädd kom från Tyskland, landet som så länge präglades av sin blandning av pietism och feodalt tänkande. Men tvivlet spreds redan av Jean-Jaques Rousseau som påstod att förnuftet hade fört släktet på villovägar och fjärrmat det från ett förmodat enkelt, paradiskt liv i samklang med naturen. Och visst genljuder ännu Rousseaus tankar i all slags miljörörelse och civilisationskritik. "Nämn en tongivande upplysningsidé och Rousseau var emot den", klipper Hicks av i en av sina många träffsäkra one-liners.

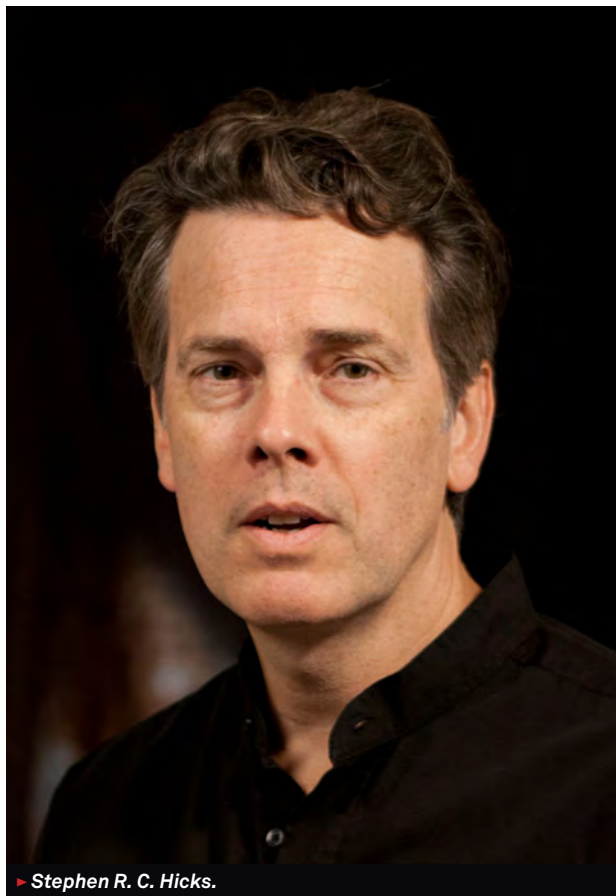
UTAN GIGANTEN IMMANUEL Kant hade de postmodernerna anslagen inte fått intellektuell legitimitet. I sin berömda pliktetik förordade han en återgång till styrelseformer som var allt annat än liberala. "Politiskt", citerar Hicks honom, "behöver människan en herre som kväser hennes egenvilja och tvingar henne att hörsamma en allmänglig vilja". Att sedan Hegel kunde hävda att staten var Guds instrument för att uppnå sina syften var bara logiskt.

Och om man till detta lägger Nietzsches uppfattning att förnuftet bara var verktyg för veklingar, kombinerat med ångesten hos Kierkegaard, dunklet och stämningarna hos Heidegger, så får man bilden av att förnuftsstron råkade ut för ett totalt sammanbrott i denna tyskinfluerade infattning, medan känslor och irrationalitet tillåtits att ta över. Motupplysningen skapade samtidigt förutsättningar för olika former av radikalism i den europeiska po-

litiken. Medan upplysningen hyllade det individuella kom både socialismen/kommunismen och fascismen att bygga på det kollektiva handlandet. Liberalismen var den gemensamma fienden.

Här växte det fram en intellektuell tradition under 1800-talet som förde upp liknande frågor på den politiska agendan. De mynnade alla ut i totalitära styrelseformer. "Skillnaden mellan nationalsocialismen och kommunismen gick i korthet ut på att välja mellan folkets diktatur och proletariatets diktatur."

Detta ger en ganska svart bild av filoso-

► Stephen R. C. Hicks.

fins inflytande under århundradena. Vad som emellertid gör den tolkningen lite svårsmält är att 1800-talets filosofi bara ses som förstadiet till dagens förnyade attack på det moderna projektet. Här lägger Hicks fram en tolkning som både är konspiratorisk och lite rörande. Postmodernismen utgör visserligen ett hot, men frågan är om det inte också är ett ganska impotent sådant.

Akademiker inom humaniora i allmänhet och filosofer i synnerhet lutar gärna åt vänster; öppet eller dolt sluter forskare Karl Marx till sitt hjärta och känner sympatier för samhällets olycksbarn. Något avgörande hände emellertid under 1950-talet. Den reellt existerande socialismen gjorde intellektuell bankrutt när Chrusjtjov av-

slöjade Gulagarkipelagen och inledde av-staliniseringen. Sovjets brutalitet visade sitt fula tryne i Ungern 1956, och lite varstans föll fjällen från allmänhetens ögon. Socialismen som samhällssystem blev ifrågasatt och den liberala kapitalismen visade sin överlägsenhet också när det gällde att skapa välstånd och jämlikhet.

HUR REAGERADE SOCIALISMEN på detta, frågar sig Hicks. Och han lugnar läsaren med att "den kom att återuppstå vid universiteten". Bedragen på verklig makt och politiskt inflytande fann den nya redskap, listigare strategier. Anhängarna, som verkar ha fattat posto på de filosofiska institutionerna kom nu att undergräva i stället för att bygga. Postmodernismen tog från och med nu tydlig gestalt som en filosofisk skola, och den vann anhängare långt utanför universiteten. Verktynen som utvecklades och prövades var diskursanalys och dekonstruktion. "Kriget mot kapitalismen [kunde] nu utkämpas med orden som retoriskt vapen".

Banerförarna för denna nygamla rörelse var just de ovan nämnda franska filosoferna, som lustigt nog alla hade sina intellektuella rötter i den tyska traditionen. Foucault hade varit medlem i franska kommunistpartiet, Lyotard och Derrida hade en likartad bakgrund och Rorty var socialdemokrat, men likaså tysk-influerad. Till yttermera visso var de var alla födda under samma sjuårsperiod och hade följt liknande utbildningsvägar. Det var med andra ord ingen tillfällighet att deras idéer kom att omhuldas av 68-generationen och mycket snart ges en global spridning. Postmodernismen framstår för Hicks i all sin nakenhet som en motupplysning hos de tongivande filosoferna under 1800-talet; från och med 50- och 60-talet som ett krissymptom men med vida kringverkningar hos den yttersta vänstern.

Tanken är bestickande och Hicks hantlar trenderna i det västerländska tänkandet med stor skicklighet. Hans kunskaper ger stadga åt hypotesen och bitt åt stilen; han är en välskrivande polemiker. Men tvivel uppstår lika ofta. Den som är alltför snabb i handrörelserna drar misstan-

kar till hur korten blandas. En text som är full av iakttagelser från filosofins värld och samtidigt ger sig ut för att rymma kultur- och samhällsanalys behöver förankras långt bättre historiskt och samhälleligt. Varför så mycket kritik av sociala rörelser, men inget om den massiva utbildning som hjälpt eftersatta grupper att förvärva kunskaper och få en röst? Varför inte ett ljud om alla dessa klassresenärer som förde med sig nya tankar och erfarenheter in i den intellektuella världen och i grunden kom att förändra den? Vilka skillnader rådde inte mellan Descartes 1600-tal och dagens utbildningsexplosion i det avseendet?

Med breda svep föser Hicks in det sena 1900-talets radikala rörelser – från Svarta Pantrarna i USA över RAF i Tyskland till PLO i Mellanöstern – tillsammans med djupekologer, feminister och förkämpar för etniska gruppers likaberättigande, i samma postmoderna bås. Har de verkligen förläst sig på Derrida och Foucault eller handlar deras agerande om erfarenheten av förtryck – eller om hotet mot miljön? En viss tids filosofiska strömningar har tvärtemot vad författaren tror en tendens att svara på vad folk frågar efter i stället för att postulera det. I egenskap av etnolog skulle jag önskat att Hicks någon gång hade lyft baken från länsstolen och gett sig ut på spaning i den samtid där romer, svarta, kvinnor och homosexuella kräver precis de rättigheter som modernismens tänkare en gång såg som mänskliga.

KRITIKEN AV STEPHEN Hicks bok om postmodernismen får inte dölja att han är ute i ett vällovligt ärende. Tron på att språket skapar verkligheten är förvisso en av det sena 1900-talets akademiska återvändsgränder. Faktiskt är det lika lätt att tillämpa den analysen på Hicks egen tro, nämligen att filosofin skulle skapa eller formulera föreställningen om den verklighet som människor sedan lever. Snarare verkar det vara så att tankeriktningar används av enskilda och grupper med en skiftande uppsättning mål på agendan. Och slutligen kan jag inte dölja min irritation över att Marcel Duchamps berömda pissor som ställdes ut redan 1917 skall skrivas in i ett budskap: "Pissa på er!" Konstverket liksom postmodernismen är en något mer komplex företeelse än vad som framgår av Stephen Hicks frejdiga framställning.

► Jonas Frykman är professor i etnologi vid Lunds universitet.

Håkan Håkansson

Vid tidens ände

– Om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand

MAKADAM | 568 S. | ISBN 9789170611438

KUNNIG GENOMGÅNG SOM INTE RIKTIGT VET VAD DEN VILL

Recensent *Erland Sellberg*

HÅKANSSON INTRESSERAR SIG för de profetiska inslagen hos Johannes Bureus och dennes drömvärld. Man märker snart att framställningen inte följer den vetenskapliga genrens regler utan lutar åt skönlitteraturen. Bokens styrka är den grundliga genomgången av ett spännande källmaterial, dess svaghet att den inte vet vad den vill eller till vem den vänder sig.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DEN LUNDENSISKE IDÉHISTORIKERN Håkan Håkansson verk *Vid tidens ände* är en vacker, omfattande och på många sätt fascinerande bok. På mer än 500 sidor vill han omfatta väsentliga delar av den tidigmoderna föreställningsvärlden även om underrubriken *Om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och*

en profet vid dess yttersta rand kanske inte säger allt. Profeten som avses är Johannes Bureus, numera tämligen okänd men en av de mer spektakulära lärde som Sverige hade under decennierna kring 1600. Prästson, född 1568 kom han att i huvudsak hålla sig i trakterna av Uppsala och Stockholm under ett långt och växlingsrikt liv, innan han 84 år gammal dog 1652 på den gård som han nästan ett halvt sekel tidigare hade förlänats.

Det var han som på allvar fick upp ögonen för de dolda fornskaterna och då inte minst runstenarna; han blev i sinom tid vår första riksantikvarie. Därutöver var han en formidabel språkmänniska och grubblade såsom många andra samtida över vilket språk som var det ursprungliga, det som fanns före språkförbistringen i Babel. Han var själv språkkunnig och behärskade inte bara de lärda språken utan förnyade dessutom det svenska i många avseenden. Han försökte hitta lämpliga svenska ord för den gängse lärda terminologin på latin och grekiska, exempelvis benämnde han den grammatiska termen kasus för "läggsel". Ibland har han kallats den svenska grammatikens fader, men någon verklig framgång med sitt projekt hade han väl inte.

Just Bureus praktiska språkidéer behandlar nu inte Håkansson i denna studie; han är långt mer intresserad av de profetiska inslagen hos Bureus och vad som dolde sig bakom dennes drömvärld. Därför blir de vittomfattande tolkningarna av runalfabetet för Håkansson inte främst intressant som ett led i Bureus allmänt antikvariska bemödanden, utan huvudsakligen därför att där visas dennes profetiska ambitioner och enorma beläsenhet inte minst i allehanda esoteriska tankegångar. Där finns ingången till den bureiska drömvärlden och det är dit Håkansson har strävat. Boken handlar därför rätt litet om Bureus även om han finns med i bakgrunden eller som utgångspunkt för det mesta. Det är mot drömvärlden Håkansson styr sig själv och läsaren.

Bakgrunden till de antikvariska intressena var fascinationen för de förment storslagna sidorna av den svenska historien. Idéerna om att goterna egentligen hade haft sitt ursprung uppe i Norden började nu slå rot och därtill fogades föreställningen att dessa i sin tur stammade direkt från en av Noas sonsöner, Magog. Bureus härledde inte bara goternas militära bedrifter tillbaka till götarna utan formulerade som den förste tanken att svenskan var det ursprungligaste språket av alla och att dessutom den grekiska kulturen ytterst kom från de skandinaviska trakterna. Senare skulle både Georg Stiernhielm och framför allt Olof Rudbeck elaborera dessa tan-

kegångar långt vidare, men som Håkansson framhåller blev Bureus intresse för runskriften inte bara ett led i en götisk historieskrivning utan framför allt en port in i vidare och förborgade hemligheter. Bureus var i likhet med många i sin samtid mer eller mindre övertygad om att alkemin var en väg till djupa insikter i naturens dolda rum; runorna blev viktiga i jakten på de vises sten och ytterst till alltings sanning.

HÅKANSSON ÄR INTE från början särskilt tydlig med vart framställningen egentligen syftar, men tämligen snart framgår att den inte följer den vetenskapliga genrens gängse regler. Redan i prologen anslås en skönlitterär ton: Världen skalv inför slutet både för universum och för profeten själv, alltså Bureus. Detta är med andra ord inte en traditionell biografi. Här finns visserligen en voluminös om än ojämn notapparat där många intressanta saker tas upp, men Bureus själv hamnar inte i centrum. I själva verket får han en ganska blygsam roll; han nämns här och där men ofta mer i förbigående. Han blir snarare den ständiga utgångspunkten än följeslagaren för Håkansson's färder in i drömvärlden eller ut i reformationens folkvimmel.

Boken är disponerad i åtta kapitel vilka föregås av en tämligen lång prolog och avrundas med en kort epilog. Inledningsvis beskrivs den värld Bureus föddes till, konkret och jordnära, men mycket litet sägs om den stora världen, om politik eller ekonomi i stort. Även om det blir många detaljer saknas inte reflektioner. Det faktum att Bureus i sina dagboksanteckningar nästan helt förbigår sin barndom föranleder Håkansson att klokt diskutera den skillnad som onekligen fanns mellan den tidigmoderna och den moderna människans syn på barndomen och över huvud taget vad som formar en människas personlighet.

Håkansson är egensinnig i formeringen av den idéhistoriska kontexten. Sällan kopplas Bureus tydligt till materialet som utgör stommen i respektive kapitel; så fort som möjligt lämnas teorierna och de lärde till förmån för deras mer konkreta och folkliga uttrycksformer. Ibland blir relationerna dem emellan vaga. Samtida pamfletter, mer folkliga uttryck av olika slag och ibland rena skrönor om ditt och datt blir källmaterialet. Greppet skänker autenticitet men medför också begränsningar. Tydligast blir det inom två områden, religionen och politiken. Det är naturligtvis två stora och viktiga kontexter och att där stanna vid det basala och konkreta blir problematiskt.

Detta sätt att arbeta ger i de bästa partierna talrika och intresseväckande exempel på allehanda uttryck för vidskepelse, för drömsyner, för okvädnigar, för folklig

fromhet, för demoniska utsvävningar av allehanda slag eller bara folkligt liv i största allmänhet, men i längden blir alla dessa berättelser alltför många utan att tillföra så mycket nytt. Författaren behärskar sitt omfattande material och är ingalunda en okritisk återberättare; vid många tillfällen förs reflekterande resonemang och exkurser i parenteser eller i noterna, tyvärr undanstopgade längst bak i boken. Här hittar man även ibland något nyckfullt valda fall av intressanta diskussioner om forskningsläget. Det finns ingen tydlig systematik i detta; ibland vilar framställningen på mer än sekelgammal forskning, ibland är frågan grundligt penetrerad och författaren fyller noten med stor sakkunskap.

NATURLIGTVIS HAR RELIGIONEN och inte minst reformationen en betydande plats i kontexten till Bureus tankevärld. Håkansson berör nästan inte alls den teoretiska aspekten och den syn på reformationen som presenteras blir därmed ganska föråldrad. Ambitionen att betrakta reformationstiden ur ett slags underifrånsperspektiv är i sig lovvärd och här återges mängder av ganska uttrycksfulla och grova pamfletter och polemiska tryck med en för vår tid anmärkningsvärd inriktning på den anala sidan av det mänskliga. Det var naturligtvis vad gemene man fick sig till livs. Så långt är allt gott och väl, men det ger inte läsaren någon förståelse för alla aspekterna av reformationen. Inte heller får vi några indikationer på att det var just denna sida som uteslutande intresserade Bureus. Den föråldrade uppfattning att reformationen ytterst handlade om Luther och vad som skrevs då, befästs på ett olyckligt sätt. Numera brukar man mena att reformationen faktiskt inte materialiserades förrän under 1500-talets senare del.

Bureus var prästson och hade stundtals drömmar om ett fett pastorat. Naturligtvis visste han en hel del mer om teologi än vad pamflettfloren berättar. Problematiken med sättet att angripa Bureus samtid på detta sätt blir här tydligt; många aspekter fångas in men mycket och viktigt kommer inte med. Urvalet och varför somt blir summariskt och annat överdådigt behandlat förklaras inte tillfredsställande. Bäst blir det då Håkansson och Bureus intressen så påtagligt sammanfaller, som i fråga om den esoteriska filosofin i alla dess former. Här är författaren också väl förtrogen med materialet på alla nivåer. Då kan han behandligt och elegant relatera mer folklig demonologi till den lärare, platonska renässansen och belysa dess relevans för allehanda kiliastiska och apokalyptiska visioner.

Helt riktigt betonar Håkansson den roll dessa fick för 1500- och 1600-talets män-

niskor, både stora och små. Boktryckarkonsten bidrog till att avståndet mellan lärd och olärd blev mindre och det fick konsekvenser. I det avseendet är bokens titel pregnant: Många trodde faktiskt och gav även uttryck för övertygelsen att det inte kunde dröja länge innan domens dag skulle komma. Så gjorde också Bureus. Håkansson har grävt och funnit många uttryck för dessa tankar.

BUREUS VAR ASSISTERANDE lärare till den unge Gustaf Adolf. Huvudansvar för prinsens uppfostran hade emellertid Johan Skytte som gjorde en ännu mer spektakulär karriär än Bureus. Håkansson intresserar sig dock inte särskilt för Bureus verksamhet vid hovet och hans sociala kontakter. Det är nästan uteslutande dennes tankar och bakgrunden till dem som intresserar författaren. Men Bureus befann sig ändå under stora delar av sitt liv i närheten av hovet utan att någonsin till synes ha varit påtänkt för politiska uppgifter liknande dem Skytte fick. Ändå umgicks han familjevis med Skytte och då denne gifte sig 1606 skrev Bureus en lång bröllopsdikt som den första bevarade på svenska. Håkansson nämner ingenting av detta men det hade behövts för att göra bilden av vår svenske profet tydligare, mer nyanserad och kanske mer rättvisande. Bureus var inte alltid och enbart en apokalyptisk visionär.

Synen på kriget och överheten ter sig schablonartad och att skriva om kungens förhållande till krigföringen i kärlekstermer blir inte meningsfullt. Makthavare, världsliga och andliga, beskrivs gärna som rödblommig, och affekter och passioner som inte hjälper förståelsen utan snarare skapar irritation och distans förs in i framställningen.

DETTA ÄR UTTRYCKSMEDEL som man normalt inte finner i en vetenskaplig framställning i traditionell mening. Frågan är vad det då är? Håkansson, sina långa noter till trots, har uppenbarligen velat skriva något annat, vad är litet oklart liksom den tänkta målgruppen. Att det inte är specialiserade historiker är uppenbart. Ingenting sägs tydligt om detta. Kanske är tanken att nå en bredare allmänhet? Men här finns mängder av ord som inte ens mina studenter skulle förstå, här finns latinska citat och här finns tvivelaktiga försök att återge grekiska citat med latinska bokstäver. Det förblir alltså något oklart till vem boken i första hand vänder sig.

Håkansson är ständigt närvarande i framställningen med sina passioner. Han återger måleriskt hur det kan ha sett ut vid hamnen med bukiga segel eller på gatan i dåtidens Stockholm. Detta skapar i bästa fall närhetskänsla men kan, om greppet överutnyttjas och epiteterna blir känsloladdade, förfela sin verkan.

Sammanfattningsvis: bokens styrka är dess ambition att förklara den profetiska Bureus mot en bakgrund, den grundliga genomgången av ett enormt, rikt och spännande källmaterial och det kunniga tecknandet av ett fascinerande folkligt, mentalt landskap. Det bör också sägas att

► Johannes Bureus, 1568–1652.

bokens generösa illustrationer i hög grad bidrar till en fördjupning av textens innehåll. Det har blivit en vacker volym.

Dess svaghet är att den inte riktigt vet vad den vill och vem den vänder sig till. Som vetenskaplig läsare får jag för litet tydlighet och traditionella hjälpmedel. Var är registret? Glömde förlaget det? Ty Håkansson själv som tillbringat decennier i böckernas värld måste ju veta hur oumbärliga register är. Som allmän läsare får jag nog för mycket av det mesta. Att vilja bryta sig ur ett akademiskt skrivsätt som säkert kan upplevas som alltför trångt (man kan misstänka att Håkansson känner så) är nog lovvärdt och nyskapande men svårt, och resultatet här är inte balanserat och har ännu inte hittat sin form.

► Erland Sellberg är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

DEN FJÄRDE JUNI i år var det tjugofem år sedan kinesisk militär tidigt på morgonen rullade in på Himmelska fridens torg i centrala Peking och körde i väg de sista kvarvarande studenterna som under sju veckor med stort stöd av stadsbefolkningen demonstrerat mot kommunistpartiet, mot korruption, maktmissbruk och inflation och för ett ökat folkligt inflytande och en utveckling i demokratisk riktning. Militären lämnade ett stort, men ännu okänt, antal döda efter sig i sin marsch mot torget.

Årets minnesdag uppmärksammades, liksom under tidigare år, världen över. Varje större dagstidning med självaktning publicerade ledare, de utländska korrespondenterna i Peking gjorde reportage om dagens Kina i ljuset av 1989. I Hong Kong blev den årliga manifestationen till minne av den 4 juni rekordstor, efter att under de senaste tiotalet år ha tappat deltagare. En rad länder, däribland USA och även EU, kom med uttalanden. MR-organisationer som Amnesty och Human Rights Watch såg till att sprida information om aktivister som gripits, bland annat för att ha försökt uppmärksamma den 4 juni. För oss utländska betraktare i Peking är månaderna inför årsdagen alltid perioder av ökad politisk spänning, under vilka vi ser att våra kontakter inom de "oppositionella" kretsarna plötsligt blir allt svårare att nå. Många skickas iväg ut i landet på "semester", andra hålls i informell husarrest, många hindras ifrån kontakter med oss och medier och en hel del grips.

Det publicerades också en rad böcker världen över med anledning av tjugofemårsdagen, däribland Johan Lagerkvists *Tiananmen redux*, som har undertiteln *Den bortglömda massakern som förändrade världen*. I förordet skriver han om de blodiga händelserna som "den nästan helt bortglömda massakern natten till den 4 juni. Få i väst förstår dess betydelse. Få i Kina känner alls till den". Jag är kanske subjektiv, jag var själv på Tiananmentorget natten mellan den 3 och 4 juni 1989, och för mig lever

händelserna starkt kvar i minnet. Men det är ändå en överdrift att säga att massakern är bortglömd. Tvärtom levandehålls och förstärks minnet av den 4 juni i takt med att Kina växer sig starkare och blir alltmer närvarande på den globala scenen.

Om Lagerkvist däremot menar bortsedd ifrån är det lättare att hålla med. George Bush skickade redan i slutet av juni 1989

som dagarna efter den 4 juni 1989 var lättade över att ordningen i Peking var återställd så att man kunde gå tillbaka till "business as usual". Lagerkvist påpekar att de flesta utländska företagsledare, politiker, journalister och forskare snart efter 1989 tonade ner, försummade och förlorade intresset för människorättsfrågor (han nämner också Göran Perssons olycksaliga uttalande om vikten av politisk stabilitet i Peking 1995, men glömmar då att Wang Dan, en av studentledarna som då stod inför rätta, faktiskt stod högt på Perssons agenda).

Ett mera aktuellt exempel är att Storbritannien uttalat säger sig vilja satsa på sin ekonomiska relation med Kina, och därmed – uttalat – är mindre benäget att kritisera situationen för de mänskliga rättigheterna i landet. Detta sker efter en period då Kina frös högnivåutbytet i samband med att Cameron tagit emot Dalai Lama i London, vilket påverkade handeln negativt. Storbritannien är inte ensamt om att välja den vägen; det är få som vill eller kan riskera det ekonomiska utbytet med Kina.

LAGERKVIST HAR HELT rätt i att det kinesiska kommunistpartiet gör allt för att den 4 juni ska glömmas bort. Håri ligger en paradox; strävan att se till att inget kan påminna om händelserna innebär ju att minnet måste hållas högst levande inom de kretsar som just vill förtrycka hägkomsten av dem. Kommunistpartiet måste ha kontroll över historien, annars kan dess maktinnehav bli ifrågasatt. Lagerkvist beskriver hur den kinesiska regimen redan timmarna efter massakern satte igång med "en extraordinär minneskonstruktion"; studenternas protester var ett kontrarevolutionärt uppror som de hjältemodiga soldaterna i Folkets befrielsearmé var tvungna att slå ned. När studenter visas det berömda fotot på "tankmannen" (som också utgör bokens omslag, bilden av mannen som springer ut i vägen och stoppar en tankkolonn) vet de inte vad bilden handlar om. De studenter som ändå får läsa om 1989 får i sig kom-

POLITIK & SAMHÄLLE

Johan Lagerkvist

Tiananmen redux – Den bortglömda massakern som förändrade världen

BONNIERS | 366 S. | ISBN 9789100137380

MASSAKERN ÄR BORTTRÄNGD MEN INTE BORTGLÖMD

Recensent *Mattias Lentz*

I ÅR VAR det 25 år sedan massakern på Himmelska fridens torg och till de böcker som publiceras med anledning av det hör Johan Lagerkvists. Hans tes att massakern är bortglömd är tvivelaktig.

Det är rent av så att kommunistpartiets försök att kontrollera det historiska minnet gör att människor ständigt påminns om förloppet. Menar han emellertid att den är bortsedd ifrån är det lättare att hålla med. Omvärlden prioriterar i stor utsträckning de ekonomiska relationerna med Kina. Boken är välinformerad och gedigen och pessimistik inför framtiden när det gäller Kina. Det är lätt att vara pessimistisk men recensenten ser också positiva inslag i utvecklingen, såsom ett växande civilsamhälle och en gradvis ökande politisk medvetenhet.

sin nationelle säkerhetsrådgivare Brent Scowcroft till Peking för att försäkra Deng Xiaoping om att USA såg det hela som en intern kinesisk angelägenhet. Detta realpolitiska agerande, som Bush 2007 kallade för ett av sina viktigaste beslut under sin ämbetsperiod, tycktes bekräfta vad Deng tidigare sagt till kommunistpartiets politbyrå: "Västerlänningarna kommer att glömma." Jag har hört svenska affärsmän

munistpartiets version – det var korrekt, är den allmänna uppfattningen, att slå ner på kaoset. Familjerna till de dödade studenterna efter massakern gavs inte någon som helst uppmärksamhet, än mindre stöd, och vågar därför inte heller, med ett fåtal undantag, efterforska vad som egentligen hänt, än mindre utkräva ansvar.

Under landets nya ledarskap med Xi Jinping i spetsen har det politiska klimatet hårdnat. Varje år inför den 4 juni skruvas kontrollen upp, och i år starkare än tidigare. I början av maj höll en grupp akademiker, advokater och andra en privat sammankomst för att minnas 1989, men efter det att bilder lagts ut på nätet greps deltagarna. En del av dem har sedermera släppts men några, däribland en framträdande advokat, väntar på rättegång och, antas det, fängelsestraff. Kontrollen av själva torget var rigorös; jag var där på tjuugoårsdagen den 4 juni 2009, och kunde då, förvisso omgiven av en mängd civilklädda poliser, gå omkring fritt. I år fastnade jag i en flygplatsliknande säkerhetskontroll och vägrades inträde till torget eftersom jag inte hade mitt pass med mig (mitt kinesiska id-kort var inte tillräckligt). Häri ligger en annan paradox; genom kontrollerna påminns varje år stadsbefolkningen om att den 4 juni är ett känsligt datum.

Lagerkvist har säkert också rätt när han hävdar att få i Väst fullt ut förstår betydelsen av vad som hände i Peking och över 80 städer runt om i Kina under 1989. Hans huvudargument i boken är att "det Kina som vi ser framför ögonen idag (är) en följd av den kinesiska student- och demokratirörelsens undergång 1989". Händelserna "cementerade de marknadsekonomiska reformerna en gång för alla [...] och gjorde det möjligt att snabbare genomföra ett ekonomiskt liberalt program". Händelserna "påskyndade den ekonomiska integrationen av Kina i världsekonomin och bromsade in demokratiseringen av Kina". I dag, fortsätter han, har den ideologiska balanspunkten flyttats mot Kina, eftersom allt fler bedömare har blivit osäkra på vilken typ av statsskick som har framtiden för sig – Kinas modell, säger Lagerkvist, "beundras för sin hårdhet och det oavvisliga ekonomiska framsteget".

Som grundtes i boken är det möjligen litet hårddraget. Det är omöjligt att säga vad som hade hänt om studentprotesterna fått en annan upplösning. Zhao Ziyang,

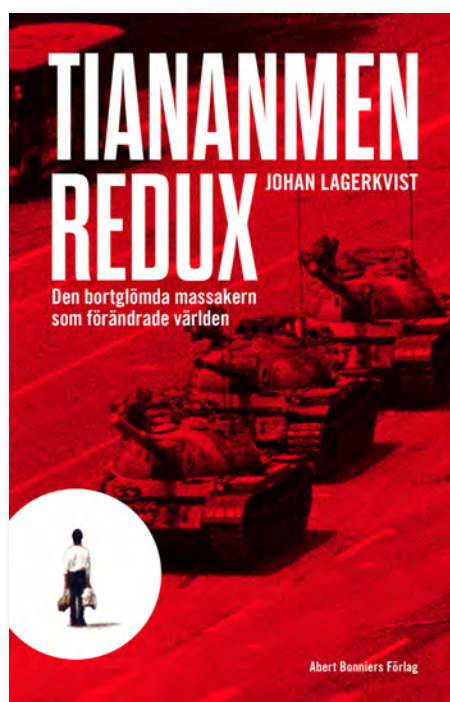
som i efterhand utmålas som den liberala förkämpen, var trots allt en produkt av kommunistpartiet. Han ville ha en fredlig lösning, han bad studenterna gå tillbaka till sina klasser – hade han, om hans linje hade vunnit, ha kunnat reformera kommunistpartiet i en mera demokratisk riktning? Lagerkvist pekar på att Zhao är den enda generalsekreterare hittills som lotsat fram ett politiskt reformpaket till den nationella folkkongressen. Det var ett förslag som syftade till en tydligare maktindelning mellan stat och parti, men det handlade inte om att ifrågasätta partiets överordnade roll och maktinnehav. Det är sant, som Lagerkvist också konstaterar, att de

torg. Lagerkvist förmedlar händelseförloppet och stämningarna väl – hur den politiska ledningen splittras i sin syn på hur studenterna ska bemötas, hur maktspelet bakom kulisserna hårdnar, och hur Zhao Ziyang bortmanövreras och Deng Xiaoping till sist ställer sig bakom beslutet att sätta in militär. Han följer studenterna, de första manifestationerna i april, hur rörelsen utvecklades därifrån, och om hur det inom studentledningen till slut också uppstår sprickor.

Jag var själv student på Pekings Universitet då, och tillbringade många kvällar vid universitetets "triangel", en samlingspunkt på campus. Det fanns en glöd och en hoppfullhet om att förändringar faktiskt skulle komma, som Lagerkvist skildrar bra. Han gör också ut- och avstickare för att sätta allt i en kontext; historiska tillbakablickar på kulturrevolutionen, om demokratimuren i Peking 1979, han talar om Tiananmens historia och torgets betydelse som politisk symbol. Han kommer in på förhandlingarna med Storbritannien om Hong Kongs framtid som inleddes 1982, och ibland blir det kanske litet hoppigt utan att för den skull vara ointressant.

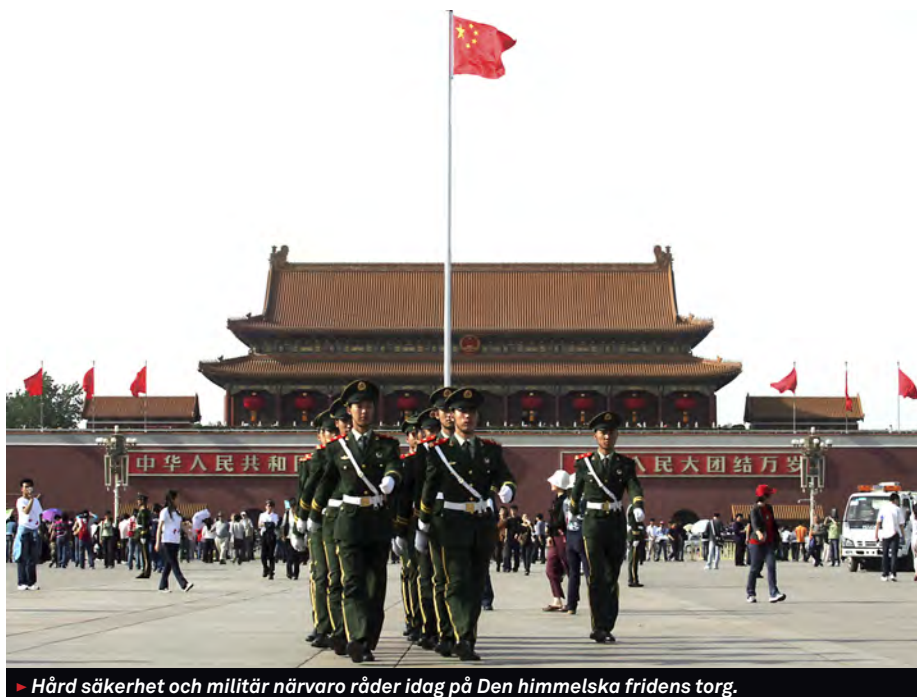
BOKENS ANDRA OCH tredje del, "Den auktoritära kapitalismen trumfas igenom" respektive "Världen likriktas" skildrar den politiska utvecklingen i efterdyningarna av händelserna 1989 och för oss fram till dagens Kina. Nu skulle ekonomisk tillväxt med hjälp av ekonomisk liberalism och kapitalistisk logik hjälpa partiet att finna en ny legitimitet. Deng Xiaoping ansåg också att det behövdes en starkare patriotism, och den "patriotiska utbildningskampanjen" lanserades. Det är denna kampanj, skriver Lagerkvist, som ligger bakom den explosion av folklig nationalism vi i dag kan se i Kina. För att återuppväcka en kinesisk stolthet över sin kultur och historia, tog man också förvånansvärt nog hjälp av den antike statsfilosofen Konfucius, som tidigare, under kulturrevolutionen, varit föremål för kommunistpartiets intensiva hatkampanjer.

Lagerkvist skildrar ett framväxande Kina där kapitalism, ekonomisk tillväxt och konsumtion betonas. Det är ett samhälle som efter att ha varit kollektivt blir mer individualiserat, men också alltmer övervakad och kontrollerat. Invånarna lever under ett hårt socialt och ekonomiskt tryck. Detta tar sig bland annat uttryck

konservativa krafterna vann mark efter den 4 juni. Efter Zhaos fall blev det i stället Deng Xiaoping själv som fick rädda den ekonomiska reformpolitiken i kamp mot partiets ortodoxa, vilken avgjordes genom Dongs berömda resa till södra Kina 1992. Kanske var den resan viktigare för hur dagens Kina ser ut än händelserna 1989? Det går att vända och vrida på analysen.

BOKENS FÖRSTA DEL, dryga 200 sidor av sammanlagt 360, behandlar utförligt vad som hände i Peking under upprinnelsen till 1989, och under veckorna från den 15 april då Hu Yaobang, den reformvänlige före detta generalsekreteraren dog, till det att militären efter veckor av demonstrationer och kaos intog Himmelska Fridens

► Hård säkerhet och militär närvaro råder idag på Den himmelska fridens torg.

i höga självmordstal, enligt oberoende undersökningar runt 30 per 100 000 invånare. Siffran, menar Lagerkvist, talar mot tesen att "folk är nöjda med den ekonomiska tillväxten i landet och sina nya livschanser". I år publicerade University of Hong Kong dock en studie som visar att självmordstalen faktiskt sjunkit väsentligt i Kina, under åren 2009–2011 med hela 58 procent eller motsvarande 9,8 personer per 100 000 invånare.

LAGERKVIST HAR SKRIVIT en gedigen men dystert bok. Det är lätt att vara pessimistisk, men det finns också positiva inslag, såsom ett växande civilsamhälle, ett utbrett bruk av sociala medier och en gradvis ökande politisk medvetenhet. De tankar, de krav, som fördes fram 1989 lever kvar – förvisso i begränsad utsträckning – i dagens Kina. Kom ihåg Charter 08 som ledde till Nobelpristagarens Liu Xiaobos fängelsestraff, och som undertecknades av över 9000 ledande intellektuella i Kina. Tankarna och kraven har inte försvunnit, men myndigheterna i dag kontrollerar och förtrycker dem betydligt effektivare.

Det har smugit sig in en del fel i boken. Det är svårt att se att premiärminister Zhao Ziyang – såvida han inte var synsk – under sin ödesdigra resa till Pyongyang i april 1989 kunde ha diskuterat konsekvenserna av Berlinmurens fall med Kim Il Sung – muren föll ju som bekant först i november det året. Vidare efterträddes inte Wen Jiabao av Hu Jintao (s. 254), och Kina proklamerade inte sin flygidentifieringszon (ADIZ) i Östkinesiska havet i januari 2014, utan den 23 november 2013. Detta är mindre slarvfel. Litet irriterande är det

dock att Lagerkvist i citat och återgivande av samtal sällan anger några källor. I stället är man hänvisad till att gissa sig fram i bibliografin. För den som vill gå vidare i studiet av 1989 blir det frustrerande.

AVSLUTNINGSVIS KAN PÅPEKAS att det fortfarande är mycket som är uppklarat med händelserna den 4 juni 1989 i Peking. Dödade studenter på torget? Den kinesiska propagandan är nog med att säga nej. Ingen vet bestämt, och det visar Lagerkvist också. Han skriver omväxlande om "massakern på Tiananmen", "massakern i närheten av torget" och om "massakern i Peking". Hur många dödades? Inte heller det är klarlagt. Det finns officiella kinesiska siffror som med all säkerhet är för låga. Jag kommer ihåg att den ryska, då sovjetiska, ambassaden dagarna efteråt beräknade antalet döda till 10 000. Det är säkerligen en för hög siffra. Det väsentliga är att människor – studenter, arbetare, stadsbor – dog av den egna militärens kulor. Lagerkvists sista meningar: "De våldsamma händelserna runt Tiananmen 1989 kommer att spöka för kommunistpartiets ledare på nätterna. Och förr eller senare kommer några av Kinas ledare att tvingas hantera det förflutnas demoner också på dagtid." Bortglömt? Nej, minnena lever kvar.

► Mattias Lentz var tidigare minister på den svenska ambassaden i Peking och är nu chef för den politiska sektionen på EU-delegationen i samma stad.

Helena Gustavsson Wahlund
& Jenny Lennung Malmqvist
(red.)

Diplomat idag
– Röster om en ny verklighet

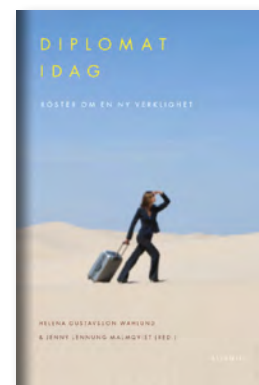
ATLANTIS | 224 S. | ISBN 9789173536769

FÖRÄNDRADE FÖRUTSÄTTNINGAR MEN UPPGIFTENS KÄRNA BESTÅR

Recensent *Mats Bergquist*

ANTOLOGIN VILL VEDERLÄGGA klichéebilden av diplomaten och författarna lyckas undvika de flesta stereotyperna. Kommunikationsteknikens utveckling och medlemskapet i EU har förändrat diplomatens villkor, men ändå består de centrala uppgifterna. Det lär nog också klichéerna om diplomater göra.

POLITIK & SAMHÄLLE

MÅNGA YRKEN PRESENTERAS, särskilt i skrift, med klichéer av alla de slag: den distraë professorn, den stelbente byråkraten, den underdånige hovmannen, den lögnaktige politikern. Inte sällan innehåller klichén ett mått av sanning, men oftast blir det en alltför enkel metod för att ironiskt skildra en yrkesroll.

Till de segslitna klichéerna hör dem om

diplomater som nästan automatiskt beskrivs som medelålders herrar i prydliga kostymer som under kristallkronorna i någon trevlig metropol dricker champagne och lever lyxliv på skattebetalarnas bekostnad. Även dessa klichéer har sin bakgrund. Diplomater var, liksom var fallet i många andra yrken, intill de senaste decennierna nästan alltid män. Detta skulle man kunna tro fortfarande är fallet om man tittar på de bilder av EU-toppmöten som flimrar förbi på tv-skärmen. Att de klär sig korrekt signalerar respekt för andra stater; om en slafsigt klädd diplomat skulle vilja träffa någon i sitt världlands utrikesministerium skulle nog detta möte bli kort – kläderna tolkas som nonchalans. Att möten ibland hålls under kristallkronorna beror givetvis på att alla världländer vill ge ett möte en viss status. Det är en paradox att samtidigt som de gamla klichéerna frodas har opinionsundersökningar visat att diplomatyrket tillhör dem som åtnjuter störst respekt! Kanske ser man en annan verklighet än klichéernas?

Det är inte minst dessa klichéer som redaktörerna av antologin *Diplomat idag*, Helena Gustavsson Wahlund och Jenny Lennung Malmqvist, vill punktera. De har samlat ett antal UD-kollegor mitt i karriären, tio kvinnor och sex män, för att beskriva vad yrket i dag innebär för dem själva och familjen. De har lyckats bra med att undvika de flesta stereotyperna. Men när en författare för tredje gången på några sidor upplyser läsaren om att vi lever i en globaliserad värld undrar man en aning om hur fortsättningen ska bli. Detta kompenseras dock av att vår ambassadör i Georgien, Diana Janse i samlingens kanske bästa bidrag, påminner oss om att världen sedan åtminstone Alexander den store befunnit sig i en sådan process, även om hastigheten i den har ökat ordentligt.

DET ÄR SJÄLVFALLET en helt annan värld som skildras än den som yrkeskollegor mötte efter Wienkongressen, när systemet med fasta representationer i de flesta huvudstäder tog ett ordentligt kliv framåt. Den uppenbara frågan efter läsningen av denna förtjänstfulla antologi måste bli: vad är nytt och vad är oföränderligt? Magnus Christiansson skriver i sin recension av Jens Odlanders *Tyst diplomati* (Respons 3/2014) att diplomatin både måste kunna hantera frågor om krig och fred och lösa "ett plottrigt konsulärt ärende på Afrikas horn".

Därmed tangeras den segslitna frågan om diplomater bör förbli generalister som kan slussas från jordbrukspolitik i Polen, till Mellanöstern och sedan hem till UD som Latinamerikaansvarig eller specialisera sig på regioner eller sakområden. Men

UD gör ändå klokt i att behålla generalistperspektivet. En önskvärd specialisering sker faktiskt ändå i många fall: de som har fallenhet för politisk rapportering tenderar att efter hand hamna på sådana ställen där detta är av betydelse, de som har ovanliga språktalanger till huvudstäder där detta ger ett stort mervärde och handlingskraftiga personer till länder där man ställs inför besvärliga vardagsproblem. Det förnämliga med vårt UD och de flesta jämförbara länders är att man har behov av alla slags talanger.

En sak, förutom anpassningsförmåga, måste alla diplomater dock ha: nyfikenhet, oavsett om denna riktar in sig på specialområden som historia, språk, geografi, kultur med mera. Om man på en ny post inte känner något behov av att dyka ner i ett eller helst flera av världlandets sidor, blir man ingen bra diplomat. Då har man inte så mycket att ge och den lunchgäst man hoppats skulle ge goda informationer kommer nog inte igen så snabbt.

ÄVEN OM EN av diplomatens huvuduppgifter förblir att skaffa information, bedöma vad man uppfattat, har situationen förändrats radikalt under senare år genom kommunikationsteknikens utvecklingen. Den svenske ambassadörens uppgift i till exempel Paris på 1850-talet var att hitta någon information alls. I dag översköls ambassaderna med nyheter och kommentarer via gamla och nya medier, som ofta i realtid når även beslutsfattare i huvudstaden. Men diplomatens uppgift förblir densamma: att värdera vad man har tagit del av, vilket fortfarande är avsevärt lättare att göra i Paris än i Stockholm. Frågan är dock om alla i hemmaorganisationen alltid förstår detta. Observatören i utlandet har möjlighet, rent av skyldighet, att renodla rollen; i hemlandet splittras uppmärksamheten av mycket annat.

Den nya tekniken möjliggör en ständigt växande informationsvolym som redan den är en utmaning. Men denna utveckling medför också ett annat problem: hur skall man kunna balansera de ökande kraven på öppenhet, att lägga ut information på Facebook och via Twitter, med det fortsatta behovet av hemliga kontakter länderna emellan? Det är egentligen ett särskilt akut problem för oss svenskar, som mycket länge och på goda grunder drivit öppenhetens evangelium. Det är lätt att avskrika nationalstaten, att räkna upp alla andra aktörer som nu förekommer i den internationella politiken, men nationalstaten har visat sig vara en seglivad konstruktion. Det finns därför även i fortsättningen behov av att inte lägga ut allt på Facebook eller genast via Twitter kommentera aktuella händelser; en sådan

inte alltid överlagd snabbkommentar kan bli ett bilateralt problem senare. Det är ett nytt och svårt balansproblem att rätt utnyttja den nya tekniken så att den inte blir ett självändamål. Ett annat är att den nya tekniken utvidgar agendan för UD:s och ambassadernas verksamhet till att omfatta också sådant som nog ibland kunde hanteras av icke-statliga organisationer (NGO).

Medlemskapet sedan 1995 i EU är den andra stora förändringen av diplomatins villkor. Att vara medlem i en ekonomisk och politisk allians innebär den största förändringen i svensk utrikespolitik sedan 1814 och en revolution för den svenska förvaltningen. Den svenska delegationen i Bryssel är nu vår största utlandsmyndighet och de allra flesta UD-tjänstemän kommer att en eller flera gånger arbeta i Bryssel, inte minst med att bilda allianser för att främja våra nationella intressen. Redaktörerna av antologin betonar i sin inledning EU-perspektivet, men detta spelar faktiskt en mindre roll i texterna än man skulle kunna tro.

En annan utmaning är att diplomatyrket tenderar att bli allt farligare. Respekten för de internationella konventioner som reglerar diplomaters verksamhet är inte universell och det är inte lätt för en stat att skydda diplomater från terrordåd. Risken för att råka ut för våldsdåd ökar dramatiskt och i en del länder har svenska diplomater numera livvakter. Detta kan ju, fast det tydligen inte ännu hänt, påverka rekryteringen – varje år söker tusentals förhoppningsfulla till tjugotalet platser – både så att man får färre sökande eller inte det urval man vill ha. Sedan många år lämnar åskilliga diplomater vid utlandsposteringar sina familjer hemma, främst för att partnern normalt har en egen karriär, men i en del fall också för att posteringen inte lämpar sig för familjerna. Det är också viktigt med en fungerande stödapparat i hemmaorganisationen för kollegorna i utsatta länder. Säkerhetsproblemen leder dessutom till enorma kostnader när det gäller ambassadbyggnader med mera.

ÅTSKILLIGT I DE yttre förutsättningarna för diplomatin har särskilt under de senaste decennierna förändrats, medan mycket av kärnuppgifterna består. Helena Gustavsson Wahlunds och Jenny Lennung Malmqvists antologi ger en både värdefull och sympatisk inblick i en vardag som inte liknar mediernas klichébild särskilt mycket. Denna lär dock, eftersom den tycks representera något slags behov, bestå.

► Mats Bergquist är docent i statsvetenskap och f.d. ambassadör.

Sigrid Rausing
Anteckningar från en kolchos

(Everything is Wonderful)

ÖVERS. SIGRID RAUSING & LENA KARLIN
BONNIERS | 236 S. | ISBN 9789100137403

FÄLTARBETET SOM MOGNADS- PROCESS

Recensent *Johanna Dahlin*

DENNA BOK BYGGER på Rausings doktorsavhandling men fokus ligger på hennes personliga upplevelser. Hon själv och personer som hon haft kontakt med träder fram på ett helt annat sätt än i den akademiska framställningen. Boken skildrar effektivt sovjetsystemets paradoxer.

POLITIK & SAMHÄLLE

UNDER ETT ÅR i början på 1990-talet bodde Sigrid Rausing på en nyligen avvecklade kolchos i västra Estland. Hon var då doktorand på University College of London och genomförde ett antropologiskt fältarbete. Kolchosen låg i en avlägsen trakt som hade varit sovjetiskt gränsskyddsområde och den totala befolkningen på halvön Nuckö/Noarootsi var bara några hundra personer. Det var bara några år efter Sovjetunionens fall och hon skildrar en värld där sovjetsamhället både dröjer sig kvar och känns överklagt avlägset.

Sin avlägsenhet till trots hade området sedan Estlands självständighet fått många internationella kontakter och det fanns flera utländska lärare engagerade på skolan där den fältarbetande antropologen var engelsklärare. Nuckö är gamla svensktrakter och när hon anländer dit pågår vad som kan kallas en etnisk revitaliseringsprocess, ett återuppväckt intresse för det svenska i den postkommunistiska orienteringen västerut. De flesta av Estlands-svenskarna evakuerades till Sverige under andra världskriget, och med Sovjetunionens fall och den estniska självständigheten fanns ett ökat intresse för den gamla hembygden både bland dem och bland svenskar i stort. Under sommaren kommer många svenska och finländska besökare till bygden. Rausing förundras över hur friska och starka de ser ut. De är ledigt klädda och skolans rektor tar emot delegationer från Sverige i jeans och tröja för att när de åkt åter bli sitt vanliga, betydligt mer eleganta, jag.

Återknytningen till det svenska var ett viktigt tema i hennes forskning, men i denna bok hamnar det mer i bakgrunden. Hon skriver att byborna tyckte hennes forskning var märklig; hon verkade inte tillräckligt intresserad av den gamla estnisk-svenska kulturen, som annars tilldragit sig stor uppmärksamhet från folklivsforskare, utan ställde i stället frågor om sovjetiska förhållanden som fortfarande kunde vara känsliga. Sovjetsystemets fall hade fört med sig en efterlängtd självständighet men också osäkerhet och arbetslöshet. Många höll sig flytande som diversearbetare som oftast fick betalt i natura. En stor del av männen i byn var alkoholiserade. Fattigdomen var ny, hjälpen som den sovjetiska staten hade gett var försvunnen och många saknade det gamla systemet. Rausing beskriver vad hon kallar "den grå och nötta moderniteten" på kolchosen. Människorna framstår som lika slitna som lägenhetslångorna. Jag slås särskilt av hennes skildringar av smutsen, kanske för att den förvånar mig. I den mer sentida och urbana postsovjetiska verklighet som jag rört mig i är bostäderna visserligen ofta nedgångna, men oklanderligt rena.

Anteckningar från en kolchos bygger på samma material som Rausings doktorsavhandling som sedermera blev monografen *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia* (2004). Denna typ av fältarbetsmemoarer kan sägas vara en egen genre, där det mest kända exemplet kanske är Paul Rabinows *Reflections on Fieldwork in Morocco* (1977) som var en av de första böckerna vi fick läsa på min grundutbildning. Eftersom fältarbetet varit så centralt för socialantropologin är det kanske inte så märkligt att

det har uppstått en rik flora av litteratur som avhandlar fältarbetet som metod och process. Men genren är också ett uttryck för att det akademiska skrivandet blir otillräckligt för att fånga den verklighet som författaren vill beskriva. Skildringen av fältarbetet är i stor utsträckning även en skildring av en intellektuell och personlig mognadsprocess, av vad ett fältarbete gör med forskaren och den överväldigande upplevelse fältarbetet kan vara, där små ögonblick som kanske inte är relevanta för avhandlingens tematik ändå etsar sig fast.

I FÖRORDET FORMULERAR hon skillnaden mellan de båda böckerna, som delvis överlappar varandra, som att medan den förra boken utelämnade det personliga, så utelämnar den här det akademiska. Att forskaren som person har en roll i forskningen är mer än accepterat inom socialantropologin och det är inte så att det personliga är helt utelämnat ur hennes akademiska bok. Forskaren har en plats i berättelsen, för det är forskaren som är forskningsredskapet och utan någon information om forskarens roll lämnas läsaren utan hjälp att utvärdera den. Men personen Sigrid är i den här bokens centrum på ett helt annat sätt, det är hennes berättelse. Och det är inte bara henne det är mer av, även andra personer som är osynliga i monografen träder fram. I stället för att anonymt benämnas som "friend" eller "informant" får de namn, personligheter och ofta även ansikten genom de fotografier som finns i boken.

Det är inte heller så att vardagen är helt skild från forskningen, det är ju i stor utsträckning vardagen som är forskningen. Och även om detta inte är en akademisk bok, är den delvis en reflektion över det akademiska. Hon närmast ironiserar över de utsvävande teoretiseringar hon gjorde i början av fältarbetet och citerar ur sin korrespondens med handledaren som försöker dämpa hennes tolkningar. Hon resonerar också kring den vardagliga kunskap tiden på kolchosen gett henne, för fältarbetet rymmer så mycket mer än det tematiskt relevanta, sådant som är en viktig del av tillvaron men som är svårt att sätta in i forskningsramen:

När jag satt där i bastun tänkte jag på vad jag hade lärt mig, och olika former av kunskap – konkret kunskap, som att mjölka en ko, eller hur man färgar ägg med lökskal, empirisk kunskap som lukten av björklöv i bastun, kryddig och stark. Jag tänkte på innebörden bakom orden om fattigdom: vedspisar, smala järnsängar, gamla kläder, sår runt barnens munnar, plåthinkar med vatten... Orden har så stor innebörd om man har

sett och levtt med verkligheten de beskriver, och de är så tomma om man inte har gjort det. Och nu, tjugo år senare, börjar innebörden rinna ut ur orden. Jag håller på att glömma.

Rausing skriver att hon innan hon började sitt fältarbete inte hade någon stark uppfattning om vad det innebar. Forskarutbildningen på University College of London var teoretiskt orienterad och de hade varken handböcker eller praktisk träning inför fältarbetet. Det är ett ofta upprepat påstående i reflekterande litteratur om fältarbete att författaren aldrig fick någon träning i det, att det var höljt i dunkel och mystiskt. Naturligtvis finns det både handböcker, metodkurser och praktiska övningar i deltagande observation på många (men inte alla) grundutbildningar i antropologi numera. Trots det är det förmodligen svårt att vara förberedd på vad ett fältarbete innebär. Brevväxlingen med handledaren Daniel Miller som hon citerar ur tar upp detta. I den beskriver Miller hur fältarbetet för honom var en mognadsprocess som gav självinsikt, en process under vilken man försöker förstå sig själv och sitt eget samhälle på samma gång som samhället man studerar.

Rausing konstaterar att så blev det också för henne och så blev det också för under-tecknad. Att göra fältarbete innebär att släppa taget om allt som är bekant och ge sig ut i ett sammanhang där man plötsligt blir nästan som ett barn. Bland allt det obekanta och obegripliga är forskarens okunskap ofta komisk; det finns ingen värdighet i fältarbete, som Rausing konstaterar. Forskningen kryper in under skinnet. Hon beskriver frustrationen i att vara i ett sammanhang där hon bara knappt förstår vad folk säger, och i att visserligen kunna göra sig förstådd, men inte att kunna uttrycka det hon vill. Det är inte bara språket som är obekant, utan också sättet man rör och för sig på. Hon beskriver hur nordamerikanska lärarkollegor ännu starkare än hon lider av esternas reserverade sätt, av bristen på leenden och ögonkontakt. Jag minns min egen frustration över att inte bli hälsad på i olika sociala sammanhang i Ryssland. Hon beskriver också den förunderliga känslan när det obekanta har blivit bekant: "Några ögonblick var jag förvånad över att jag förstod vad de sade. [...] Det var som att jag hade fått den magiska förmågan att tyda fågelsång, att förstå något som jag instinktivt kände att jag inte kunde. Där var en annan världsbanaliteter under främlingskapets exotiska yta."

BOKEN SKILDRAR EFFEKTIVT sovjet-systemets paradoxer. Även om fattigdomen hon beskriver delvis är ny var levnadsstan-

darden aldrig hög på sovjettiden. Det var ett land som kunde skicka en robotbil till månen, men inte bygga ordentliga toaletter till befolkningen på landsbygden. Mitt bland smutsen och den påvra tillvaron på den nedlagda kolchosa har hennes värdfamilj ett imponerande bibliotek, högklassig litteratur i inbundna sovjetiska utgåvor. Fast hon såg dem aldrig läsa något, den enda bok som någon gång öppnades var ordboken för att hjälpa henne med estniskan. Samma böcker fanns hos nästan alla byborna, i samma utgåvor, nästan alltid olästa.

Det fanns inget varmvatten och ingen värme under den kalla vintern, men de

teriell standard. De svenska besökarna fick dem att känna sig sjaviga, presenter som svensk tvål och schampo fick de inhemska motsvarigheterna att kännas bristfälliga, det svenska kaffet fick det estniska att verka tunt och bittert. Hon får höra att det vore "normalt" om ryssarna som bor i Estland lärde sig estniska, men under sovjettiden verkar ingen tyckt att det var önskvärdt ("Vill man att ockupationsmaktens representanter ska tala ens modersmål?") och när ryssar gör försök att prata estniska får de ofta svar på ryska. I båda böckerna finns korta epiloger som visar hur processerna fortsatt. När hon återvänder på ett kortare besök 2002 är alkoholisterna till

► Sigrid Rausing ger en personlig skildring av fältarbetet.

flesta betalade ändå tåligt sina räkningar för den uteblivna servicen. När Rausing påbörjar sitt fältarbete har bara två år gått sedan självständigheten, och tillvaron är på många sätt fortfarande präglad av Sovjetunionen. Samtidigt känns det sovjetiska oerhört avlägset. En dag fick hon lov att besöka en kontrollstation vid en rysk militärbas väster om Tallinn. Trots närheten i tid får hon känslan av en arkeologisk utgrävning, där rostiga möbler och bleknande väggmålningar vittnar om ett svunnet imperium.

Ett av bokens intressantaste teman är hur uppfattningen om det normala håller på att ändras. "Normalt" tycks på estniska, precis som på ryska, ha en starkare betydelse av norm. Det som är normalt är alltså inte vanligt, det är hur det bör vara. Kontakter med omvärlden börjar förskjuta normen. Rausing skriver att hon förvånades av bybornas ointresse för det materiella, men de återupptagna relationerna med västvärlden och Sverige i synnerhet höll på att ändra bybornas uppfattningar om ma-

exempel inte längre litet sämre arbetare, de är socialfall.

SOM TIDIGARE NÄMNTS var Rabinows *Reflections on Fieldwork in Morocco* bland det första vi fick läsa på min grundkurs i socialantropologi. Jag minns att jag inte tyckte om den då, jag förstod mig inte riktigt på den och tyckte den var konstig och gnällig. När jag läste om den många år senare, efter att ha gjort eget fältarbete, kändes den betydligt mer relevant och intressant. *Anteckningar från en kolchos* tror jag däremot kan läsas med behållning även av den som aldrig gjort eller ens övervägt att göra ett etnografiskt fältarbete.

► Johanna Dahlin disputerade 2012 på avhandlingen *Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen som undersöker minnespraktiker kring andra världskriget i Ryssland*

Caroline Holmqvist

Policing Wars

– On Military Intervention in
the Twenty-First Century

PALGRAVE MACMILLAN

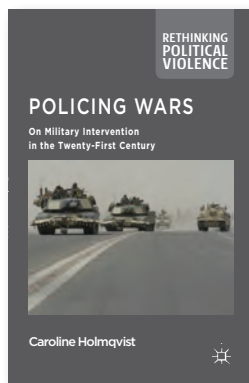
184 S. | ISBN 9781137323606

DE POLISIÄRA KRIGEN HAR INTE FÖRMÅTT SKAPA ORDNING

Recensent *Wilhelm Agrell*

I DET FÄLTREGLEMENTE som David Petraeus lade fram 2006 sades kriget ha ändrat karaktär och blivit del i projektet att bygga om världen. I sin bok undersöker Holmqvist hur dessa tankar kunde vinna så stort genomslag och hur de överlevt konfrontationen med verkligheten. Inställningen är en produkt av en västlig liberal elit och har ingen självklar giltighet utanför den.

POLITIK & SAMHÄLLE

AR 2009 UTSÅG den brittiska tidskriften *Prospect* David Petraeus till den prestigefyllda utmärkelsen som "public intellectual of the year". Den fyrstjärnige amerikanska generalen som lett de amerikan-

ska styrkorna i Irak under "the Surge", den avslutande upptrappade fasen av den amerikanska interventionen, var ingen självklar kandidat som ledande intellektuell i offentligheten – eller också var det precis det han var. Den försynte Petraeus var så långt från en gormande Patton eller en kejsaraktig MacArthur som det gick att komma, han var beläst och resonerande och hade lett arbetet med att skriva det fältreglemente som från publiceringen 2006 och framåt hade blivit en bokstavlig militär kioskvältare med över två miljoner nedladdningar.

Vari bestod då Petraeus intellektuella aura? Reglementet FM 3-24 utstakade principerna för ännu en revolution i den amerikanska krigföringen, övergången från traditionella militära operationer mot en väpnad motståndare till proaktiv krigföring som skulle syfta till att vinna lokalbefolkningens förtroende genom att skydda den. Det handlade nu inte längre om att föra ett klassiskt krig mot en annan stat eller statsliknande motpart. Kriget, eller vad som var kvar av det, handlade i en ny tidsålder om någonting fundamentalt anorlunda, att den väpnade makten skulle användas inte bara för att stoppa kaos och anarki utan framför allt som en integrerad del i ett storskaligt liberalt och humanitärt projekt för att bygga upp och bygga om stater – och i förlängningen världen.

I sin intressanta och överskådligt skrivna bok *Policing Wars* undersöker forskaren vid försvarshögskolan Caroline Holmqvist den idémässiga grunden för denna förändrade – och föregivet humaniserade – syn på kriget, hur denna idétradition vuxit fram och påverkats av samtidens stora konflikthårdar på Balkan, i Afghanistan och i Irak. Hur kunde dessa ganska löst grundade tankar vinna ett sådant genomslag? Och vilken betydelse kan de komma att få i framtiden?

GRUNDBEGREPPET I HOLMQVISTS undersökning är som titeln anger *Policing Wars*. Begreppet kan tolkas dubbeltydigt. Men det handlar inte om den från sena 1800-talet pågående processen att med internationella överenskommelser och ett internationellt rättssystem reglera, begränsa och i förlängningen helt olagligförklara krig. *Policing Wars* är krig bedrivna som polisverksamhet och liksom denna en integrerad del i samhällets stabilitet och utveckling. Detta är något helt annat än både de i FN-stadgan förbjudna anfallskrigen och de tillåtna försvarskrigen. De militära medlen har i de polisiära krigen en annan funktion och är inte kopplade till den realistiska ordningens nationella egenintressen utan till en internationell eller global aktivistisk agenda.

Holmqvist kallar denna tanke det polisiära krigsbegreppets oemotståndliga illusion, att krig inte bara är förenligt med dessa liberala mål utan i själva verket är ett sätt att gynna dem. Krig är fred var en av den orwelliska totalitära dystopins tre paroller. I den liberala utopi som växte fram efter det kalla krigets slut blev krig mer än så, ett sätt att inte bara skapa stabilitet utan också att bygga demokrati.

Tankarna om de polisiära krigen växte fram både ur praxis i de internationella interventioner som gjordes respektive inte gjordes under 1990-talet och den samtida akademiska och säkerhetspolitiska debatten om vad som egentligen präglade den nya världsordningen efter det kalla kriget och var de militära medlen passade in i denna (om de nu alls gjorde det). Som Holmqvist konstaterar var detta en period då förespråkarna för tesen att krigens tid var förbi helt dominerade debatten. I deras ställe kom något annat och mer svärfångat. Den brittiska forskaren Mary Kaldor myntade begreppet nya och gamla krig. Framtiden tillhörde de nya krigen och de liknade mycket mer våld och kriminalitet i regioner med svag statsmakt. Den israeliske krigsteoretikern Martin van Creveld framhöll att detta ställde de traditionella militära organisationerna inför en helt ny och i grunden olöslig uppgift: de såg rakt ner i en avgrund av ändlösa operationer där det inte längre skulle kunna vara möjligt att segra militärt och att uppnå entydiga mål. Inte ens de största och bäst utrustade och utbildade militärmakterna skulle kunna undgå att förr eller senare nötas ner av en sådan uppgift.

Petraeus snabba avancemang till internationell militär profet hängde samman med den av van Creveld påtalade avgrunden, som 2006 stavades Irak och tre år senare Afghanistan. Petraeus fältreglemente presenterade en lösning på det olösliga operativa dilemmat, och dessutom en lösning som var akademisk i sin framtoning och human i sin terminologi. *Counter-Insurgency Warfare*, eller COIN, var det första heltäckande receptet för hur överlägsna militära medel skulle utnyttjas för att besegra de nya krigens motståndare med en indirekt strategi, genom att övertrumfa dem i civilbefolkningens ögon och därmed vinna över denna till interventionsmakten, men framför allt till de lokala militära, rättsliga och politiska institutioner som i dess hägn skulle få möjlighet att etablera sig.

DEN INTERNATIONELLA INTERVENTIONEN i Afghanistan kom, som Holmqvist framhåller, att synliggöra denna glidning från en föreställning om ett klart avgränsat och uppnåeligt mål till en ökande förvirring, forskjutning och förändring av målen och

slutligen uppgivenhet symboliserad av frågan: "Vad gör vi här egentligen?" Det var också i Afghanistan som Petraeus parhäst generalen McChrystal drev igenom den första storskaliga implementeringen av Counter-Insurgency strategin i en Nato-ledd styrka. Liksom i Irak angavs huvudsyftet med den nya strategin vara att skapa en tidsmässig och operativ lucka under vilken det väpnade motståndet kunde tryckas ner så långt att lokala styrkor kunde utbildas och ta över säkerhetsansvaret. Den van-

qvists samlade betyg på COIN-insatsen i Afghanistan är knappast särskilt högt. Upprörsbekämpningen som storskaligt socialt och politiskt reformprojekt var inget annat än en chimär. I ett samhälle som det afghanska kunde något sådant som tillit inte frambesvärjas utifrån. Eller som en brittisk Afghanistanexpert sammanfattade en i befolkningen spridd uppfattning: Vi gav er aldrig makten ursprungligen, så hur skulle ni då kunna ge den tillbaka till oss?

till post 11 septembererans asymmetriska konflikter till det nyvaknade intresset för irreguljär krigföring och upprörsbekämpning i Irak och Afghanistan. Är det *Policing Wars* tur att hamna på den krigsvetenskapliga historiehyllan?

Caroline Holmqvist nalkas denna fråga ur det idéhistoriska perspektiv som löper genom hennes framställning. Föreställningen om de polisiära krigen bottenar, menar hon, i tre föreställningar som varit djupt förankrade i det tidiga 21. århundra-

des liberala strömning. Den första av dessa är övertygelsen om att denna typ av militär maktutövning faktisk kommer att fungera, att det pågår en kamp mellan ordning och oordning som ordningen kan vinna. Den andra föreställningen är idealistisk och normativ; eftersom de polisiära krigen är rättfärdiga och humana så måste de fungera. Den tredje föreställningen är att de polisiära krigen borde fungera eftersom de grundar sig på samma legalistiska principer som mycket av det liberala tänkandet kring internationella relationer.

Häri ligger också, enligt Holmqvists

tolkning den huvudsakliga svagheten i föreställningen om de polisiära krigen. Den är helt enkelt en produkt av ett för närvarande dominerande tänkande inom en global (västlig) liberal elit. Tankarna har byggts på och bekräftats inom detta system men har inte nödvändigtvis någon självklar giltighet utanför det. Glidningen i de polisiära krigens praxis är också redan tydlig. Holmqvist skriver om den mörka baksidan av *counterinsurgency*, ett skuggkrig med specialstyrkor och drönare långt från Petraeus hyllade principer om att vinna förtroende och bygga ett nytt och bättre samhälle i det kollapsades ruiner.

► Dödade och skadade efter ett bombattentat på Tahrirtorget i Bagdad.

Crevelsdiska avgrunden kunde därmed undvikas och interventionsstyrkorna packa ihop och avtåga i god ordning, åtminstone i teorin.

Ute i det afghanska samhället fungerade dessa övergripande strategiska principer och samhällsbyggande visioner betydligt sämre. Varken de politiska ledarna eller deras främsta företrädare i form av polis och militär åtnjöt något större allmänt förtroende; i många fall uppfattades regimens företrädare som ett större hot än dess väpnade motståndare. Att under sådana betingelser vinna över civilbefolkningens *hearts and minds* var av naturliga skäl lättare sagt än gjort. Hela transiteringsprocessen kantades dessutom av den djupa misstron mellan de utländska styrkorna och deras afghanska allierade, bland annat illustrerat av det ökande antalet fall av fientliga handlingar från afghanska polis och soldater mot ISAF-personal. Holm-

HAR DÅ TANKARNA om de polisiära krigen någon framtid, eller är de, som Holmqvist redan inledningsvis konstaterar, politisk retorik från två administrationer som tillsammans drog ut i världen i början av 2000-talet, ledda av George W. Bush och Tony Blair? Tanken att kriget som fenomen genomgått en avgörande förändring, att det blivit älderdomligt eller kontraproduktivt, är av gammalt datum. De faktiska krigen har dock, liksom den av Fukuyama dödförklarade historien, haft en enveten och för många experter svårförklarad tendens att återkomma i gamla former (Ukraina/Ryssland, Gaza/Israel). Kärnvapenepokens dödförklarande av Clausewitz och Mary Kaldors hyllade bok från det sena 1990-talet om nya och gamla krig har båda åldrats snabbt. Samma sak gäller den uppsjö av begrepp och benämningar som sköljt genom den västliga krigsdiskursen, från 1990-talet, *Revolution in Military Affairs*,

► Wilhelm Agrell är professor i statsvetenskap vid Lunds universitet och författare bland annat till *Ett krig här och nu – Sveriges väg till väpnad konflikt i Afghanistan* (2013).

Kjell Albin Abrahamson
Låt mig få städa klart!
 – Om kommunister, kryptokommunister och antikommunister

HJALMARSON & HÖGBERG
 193 S. | ISBN 9789172241886

KOMPROMISSLÖS ANTIKOMMUNISM MED FLAMMANDE PATOS

Recensent *Johan Stenfeldt*

FÖR KJELL ALBIN Abrahamson är den asymmetri som råder i värderandet av kommunism och nazism djupt stötande. Men om antikommunismen ska få större spridning är det viktigt att vara tydlig om exakt vad det är den förkastar. Är det varje form av statligt ingrepp man vänder sig mot eller är det bristen på politisk frihet?

POLITIK & SAMHÄLLE

BÖRJAN AV PER Ahlmarks bok *Vänstern och tyranniet* återges ett citat av Olof Lagercrantz, i vilket han betecknar antikommunismen som en "träsklära". Jämte Olof Palmes tal om att "vi inte sysslar med antisovjetism" ses detta uttalande som emblematiskt för de stämningar som enligt Ahlmark präglade svensk ofentlighet under "det galna kvartsseklet".

I Kjell Albin Abrahamsons nya bok *Låt mig få städa klart! Om kommunister, kryptokommunister och antikommunister* återkommer Lagercrantz citat. Abrahamson delar Ahlmarks värdering och det är lätt att sortera in hans bok i Ahlmarkstraditionen. Man behöver inte sväva i tvivelsmål om ärendet. Notapparaten lyser med sin frånvaro, tonen är avsevärt gällare än i vetenskapliga sammanhang och den metodologiska barlasten har slängts överbord. Det är alltså inte frågan om ett vetenskapligt verk. Som titeln indikerar uppfattar författaren snarare sin insats som ett renhållningsarbete, och den kompromisslösa antikommunismen bärs upp av ett flammande patos.

Abrahamson är en känd debattör i dessa frågor. Utgångspunkten i boken är den asymmetri som råder mellan kommunism och nazism i det allmänna medvetandet och som för Abrahamson är djupt stötande. Tematiken är känd. Vi uppfattar Ingvar Kamprads brunsvarta förflutna som mer graverande än Sven Wollters uttalade kommunism. Vi accepterar en bar namngiven efter den sovjetiska säkerhetstjänsten KGB, men skulle reagera mot ett Gestapo Café. En Leninstaty med kitschvärde har hittat ända upp till Big Bengts museum i High Chaparall utanför Värnamo, men en heilande brons-Hitler av motsvarande proportioner hade väckt en enorm kritikstorm. För Abrahamson är denna asymmetri oerhörd – han talar om den som en "halvtidshumanism" – och han bekänner sig till tanken att kommunism och nazism som ideologier och politiska system kan och bör betraktas som två sidor av samma totalitära mynt.

Efter ett introducerande kapitel med denna tematik följer en kronologisk linje där Abrahamson kapitelvis porträtterar det svenska Vänsterpartiets partiledare från Sven Linderot till Jonas Sjöstedt. Tonen är åklagarens. Graverande uttalanden varvas med personliga tillkortakommanden. Flera ledares alkoholism dras exempelvis fram. Vad detta skulle ha att göra med kommunismens fördärlighet är höljt i dunkel. Annat är däremot mer uppseendeväckande. Hilding Hagbergs tal om att det inte slogs en näsa blodig i Tjeckoslovakien under Pragkuppen är ett exempel. De intill lallande idioti devota dödsrunorna över Stalin är ett annat. Efter genomgången av partiledarna följer avslutningsvis ett kapitel om varför Abrahamson själv blev antikommunist. Bland annat påpekar han här att man inte behöver ha vare sig överklassbakgrund eller högersympatier för att dela hans antipati. Tvärtom menar han att man också som vänsterpartist kan bekänna sig till antikommunismen, förstådd som en del av ett demokratiskt samhälles överideologi. Det är naturligtvis ingen orimlig

tanke, men samtidigt går den på tvärs mot bokens hela grundtema.

Abrahamsons bok är som sagt inget vetenskapligt verk, utger sig inte för att vara det och kan följdriktigt inte heller bedömas som ett sådant. Däremot inbjuder det till reflektion över åtminstone tre teman: antikommunismens manifestationsformer, den demokratiska antikommunismens problem med att hantera sin opposition, samt de olika politiska slutsatser som kan dras av att kommunismen förkastas.

TILL ATT BÖRJA med kan man fundera över manifestationsformerna. Lagercrantz karakteriserade som sagt antikommunismen som en träsklära. Vad betyder denna karakteristik? Är den riktig? En vanlig invändning när det nazi-kommunistiska likställande Abrahamson ställer sig bakom kommer på tal, är att det finns många sins emellan olika "kommunismer". Kommunismens eventuella likställighet med Nazityskland gäller därför möjligen Stalins Sovjetunion menar man, men definitivt inte alla schatteringar av kommunismen.

Något liknande kan sägas om antikommunismen: den har flera inkarnationer. Joseph McCarthys förlöpningar mot individuella fri- och rättigheter under antikommunismens banér hör hemma i det Lagercrantziska träsket. En av 1900-talets mest namnkunniga antikommunister och antimarkxister var Adolf Hitler. Hans idévärld bör definitivt vändas ryggen, härom torde alla vara överens. Så långt går det att se poängen.

Men antikommunism kan också vara en rationell politisk hållning, byggd på erfarenheter av den reella kommunismen på andra sidan järnridån. Kulturella, strukturella och historiskt kontextuella faktorer, såsom den korrupta tsarismen eller det ryska inbördeskriget, hade naturligtvis sin betydelse för att den sovjetiska kommunismen kom att utvecklas som den gjorde. Men att i längden isolera funktionalistiska förklaringsfaktorer av denna art, utan varje tanke på den ideologiska intentionen i sammanhanget, blir mycket märkligt. Detsamma kan sägas om händelserna i Maos Kina eller om Pol Pots våldssorkan: orsakssammanhangen är komplexa, men att till varje pris negligera ideologins betydelse blir kontraintuitivt. Att etikettera all antikommunism som hemmahörande i träsket är därför fel. Samtidigt är det uppenbart att det är svårt att bygga ett stabilt demokratiskt ställningstagande på antikommunism allena. Abrahamsons slagside till trots är han klar över detta. Även rasism och terrorism måste vändas ryggen för att demokratin skall kunna värnas, menar han.

MEN DET FINNS ytterligare problem att förhålla sig till. Den demokratiska staten har tidvis hamnat i bryderi i sitt förhållnings-sätt till de kommunistiska rörelserna, inte minst under kalla kriget. Skulle dessa inneslutas i den politiska demokratins breda famn, eller skulle de betraktas som potentiella femtekolonnare? Borde de hållas under uppsikt? I Sverige har detta diskuterats inte minst i anslutning till 70-talets IB-affär och dess efterbörd.

Var registreringen motiverad? Det finns här ett svårlost spänningsförhållande i det liberaldemokratiska projektet. Å ena sidan skall också en antidemokratisk opposition fritt kunna uttryckas, eftersom det är på denna tolerans det demokratiska styrelse-skicket baserar sin moraliska överhöghet. Å andra sidan riskerar just denna tolerans att ointetgöras systemet som sådant. Demokratins styrka och svaghet ligger således i att den tolererar sin egen opposition. Abrahamson tar upp problemet, men gör inte särdeles mycket av det. Det är lätt att förstå, för det är svårlost.

Schematiskt och förenklat kan debatt-positionerna uttryckas så att liberalen ser spänningen, men definierar samtidigt kommunisten som en säkerhetsrisk och väljer att värna det liberaldemokratiska systemet. Kommunisten däremot accepterar inte att betecknas som antidemokrat. Tvärtom ser han sig som garanten för en sannare, mera djupgående demokrati, och ser i stället den "borgerliga" demokratins programmatiska åsikts- och yttrandefrihet som hyckleri. Det går med andra ord en distinkt skiljelinje mellan höger och vänster. I centrum står frågan vilken idé som egentligen utgjort det allvarligaste hotet mot demokratin: kommunismen eller antikommunismen.

VAD ABRAHAMSON SVARAR på denna fråga

är uppenbart. Kommunismen är nazismens totalitära tvilling och demokratin dess antites. En diametralt motsatt synpunkt har i en svensk kontext uttryckts bland annat av vänsterhistorikern Werner Schmidt. Tillsammans med Abrahamsons ställningstagande illustrerar Schmidt väl debattpositionerna som de beskrivits ovan och Schmidt är också mycket riktigt en av de historiker Abrahamson betraktar som partigångare snarare än forskare.

I en uppsats kring det antikommunistiska temat menar Schmidt att det i själva verket är antikommunismen som fyller fordringarna för att kallas totalitär, inte kommunismen. Som belägg för detta använder Schmidt bland annat övervakningen av vänsterledaren C.-H. Hermansson. Hos Schmidt är Hermansson ett offer, hos Abrahamson en potentiell förövar. Övervakarna i säkerhetspolisen är enligt Schmidt delar av "den profascistiska ideologiska formationen", i vissa fall gamla Gestapomedarbetare. De får personligen slå en brygga mellan nazismens antibolsjevism och den "fria världens" (citattecknen är betecknande nog Schmidts) tilltagande antikommunism vid kalla krigets början. Hos Abrahamson är det däremot Säpo som är hjältarna. Så sent som 1975 tog Hermansson Sovjetunionens parti i finska vinterkriget och syndaregistrert görs längre än så. "Är det då så konstigt att VPK-ledaren Carl-Henrik Hermansson var den av SÄPO mest kontrollerade och övervakade svensken?" frågar Abrahamson retoriskt.

DET TREDJE TEMA som Abrahamsons bok aktualiserar är vilka politiska slutsatser som kan dras av att kommunismen förkastats. Svaret är också här mångfasetterat, men en viktig vattendelare tycks vara hur man uppfattar erfarenheten av Sovjetkommunismen. Är det en erfarenhet av ett allt-

för kontrollerat ekonomiskt liv, en alltför stor "offentlig sektor" om man så vill? Detta skulle kunna vara en allmänborgerlig, eller nyliberal, sensmoral av östblockets sammanbrott. Var och en som lägger en del av det ekonomiska livet under statlig kontroll har anträtt vägen mot tråldomen, för att tala med Friedrich von Hayek. Att ha statligt ägda företag eller ta ut skatt för att bedriva fördelningspolitik skulle i denna tanke kunna ses som "kommunistiskt". Rädslan att lärdomen av sovjetkommunismen skall formuleras på detta sätt – som en appell mot varje form av statligt ingrepp, rentav mot välfärdsstaten som sådan – är sannolikt ett viktigt skäl till varför många vänsterdebattörer ställer sig skeptiska till deklarerade antikommunister som Abrahamson.

Men den kommunistiska erfarenheten kan också formuleras mer allmänt än så. Den kan ses som en erfarenhet av för få allmänna val, för mycket censur, för litet yttrandefrihet och så vidare – en erfarenhet av för litet demokrati, helt enkelt. En sådan sensmoral, som pekar mot vikten av åsikts- och yttrandefrihet snarare än mot den ekonomiska organisationen, skulle också en socialdemokrat med lätthet kunna ställa sig bakom. Säkert också många till vänster om socialdemokratin.

Sannolikt är det denna sista kategori Abrahamson syftar på när han skriver att också Vänsterpartiet kan inrymma antikommunister. Om man som Abrahamson när en önskan att de ska bli fler är det viktigt att man är tydlig med hur man ser på sovjetkommunismens lärdomar.

► Johan Stenfeldt är fil.dr i historia vid Lunds universitet och är författare till boken *Dystopiernas seger – Om svensk idépolitisk debatt under efterkrigstiden*.

— Annon —

Nyheter
från
**CARLSSON
BOKFÖRLAG**

ÖRNEN HAR LANDAT PÅ EN ÅKER
— PILOTEN SOM FLOG MOT FRIHETEN

POLITIK I DET OFFENTLIGA RUMMET
— SVENSKA VALAFFISCHER 1911-2010

**Beställ böcker till
förmånliga priser
och läs mer om vår
utgivning på
carlssonbokfolag.se**

Carlsson Bokförlag
Stora Nygatan 31, Stockholm
08-545 254 80

Göran Adamson

*Svensk mångfaldspolitik
– En kritik från vänster*

ARX | 181 S. | ISBN 9789187043222

KRITIKEN GÄLLER MÅNGKULTURELLA SAMHÄLLET I SIG

Recensent *Håkan A. Bengtsson*

GÖRAN ADAMSON HÄVDAR att vänstern har övergett sin inriktning på likabehandling och i stället inriktat sig på att driva rätten till olikhet, en utveckling som sägs gynna det globala finanskapitalet. Han ogillar inte bara mångfaldspolitikerna utan också det mångkulturella samhället.

POLITIK & SAMHÄLLE

NÅGRA AV MINA största läsoplevelser härstammar från författare vilas budskap jag inte nödvändigtvis delar, men som erbjuder intellektuell stimulans och framtvingar en rannsakan av egna premisser och försant-hållanden. Det skulle bli ganska tyst och tråkigt utan författare som bryter av mot "normen" om uttrycket tillåts i en recension av Göran Adamsons *Svensk mångfaldspolitik – en kritik från vänster*. Men Adamson är inte en sådan författare. I själva verket är detta en synnerligen problematisk och illa skriven text.

Adamsson är sociolog vid Malmö Hög-

skola och har tidigare skrivit en avhandling om Jörg Haider. Den gjorde anspråk på att omvärdera österrikiska FPÖ:s framgångar. Tesen var att partiets väljarstöd mindre kan hänföras till rasism och främlingsfientlighet utan snarare till i ett allmänt missnöje med och kritik mot den politiska eliten.

Argumentationslinjen är inte ny och förekommer även på vänsterkanten. Högerpopulistiska partier har i denna förklaringsmodell uppkommit inte i första hand eller ens i huvudsak på grund av motstånd mot invandring. Det råkar bara vara en katalysator för missnöjet med den politiska eliten och den känsla av övergivenhet som skapas av arbetslöshet och urholkad välfärd. Särskilt spelar förlusten av traditionella industrijobb härvidlag en avgörande roll. Inte sällan tenderar främlingsfientligheten att tonas ned eller trivialiseras. Vänstern och arbetarrörelsen kritiserar samtidigt för att ha övergett sina filosofiska rötter i upplysningen, moderniteten och rationalismen till förmån för en postmodern idé om olikheten ("identitet") och mångkultur.

Göran Adamson är alltså inte en helt udda röst. I samma kör finns marxister och utrerade vänsterskribenter, men också nagelfarande statsvetare och principfasta liberaler. Dit kan också räknas kulturkonservativa som Johan Lundberg. I *Ljusets fiender. Västvärldens självkritik och den svenska idédebatten* går Lundberg till attack mot vänsterns "kulturrelativister", men hans vilda sluggande är ändå som en konstakare i det fria programmet i jämförelse med Adamsons bombastiska ordmassor.

ETT REELLT MENINGSUTBYTE kring de här frågorna försvaras av att en föregivet okomplicerad rationell upplysningstradition placeras över varje diskussion. Mot denna ställs "postmodern" kritik av "rationalism" och "vetenskaplighet". Men även den senare rymmer många facetter och innebörder, spänner över så många politiska och vetenskapliga fält och kan komma från såväl höger som vänster.

Adamson tillhör det slags skribenter som målar upp fantombilder och karikerar föremålet för sin kritik, i det här fallet mångfald och mångkultur. Vi befinner oss i Adamsons värld långt från uppmaningen att utgå från motståndarens bästa argument, en viktig premis för ett upplyst samtal.

Han kritiserar "Mångfald i högskolan – reflektioner och förslag om sociala och etnisk mångfald i högskolan" (SOU 2000:47). Den tillsattes 1999 av utbildningsminister Thomas Östros och lades sedan till grund för högskolornas mångfaldsplaner. Adamsson analyserar och kritiserar ut-

redningen på längden och tvären och ser den som ett uttryck för socialdemokratisk mångkulturalism.

Jag är den förste att beklaga det svenska utredningsväsendets förfall de senaste decennierna för vilket såväl borgerliga som socialdemokratiska regeringar har ansvar. SOU har tenderat att bli en markör för politiska beställningsverk, ofta utförda av enmansutredare som levererar vad departementscheferna vill ha. Den tidigare utredningskulturen har i hög grad skattat åt förgängelsen. Och visst finns det ett yvigt politikerspråk som tenderar att skriva fram välvilja snarare än att diskutera komplikationer. Så långt hänger jag med. Men när jag sedan läser avsnitten i boken om vad högskolorna faktiskt ska göra för att främja mångfald och bredda rekryteringen till den högre utbildningen är det i mina ögon tämligen okontroversiellt, vilket gör Adamsons indignationsnummer svårt att förstå. Denna "socialdemokratiska rapport" representerar för honom ett förhållningssätt som överträffar "lojaliteten i en totalitär stat med faktorn tjugo".

På den vägen är det. Denna "socialdemokratiska" SOU har helt enkelt prisgett högskolorna åt mångkulturalismen och postmodernismen. Upplysningen är satt på undantag. Till på köpet hotas den "socialistiska klasskampen" av en "kulturbe-satt multikulturell nyvänster". Den senare representerar allt från historiemysticism till omvänd rasism, icke att förglömma att den "springer rakt i armarna på det globala finanskapitalet". I några sammanhang är "mångfald" ett uttryck för en konservativ ideologi, i nästa banar den väg för nyliberalismen. Sanningsvittne är härvidlag vänsterakademiker som Slavoj Žižek och Perry Andersson. Jag är ingen vän av nyliberalismen, men när Adamson hävdar att nyliberalismen hyser en "aversion mot modernitet" får till och med undertecknad lust att hålla försvarstal för mina nyliberala ovänner. Mycket kan de beskyllas för, men aversion mot moderniteten? Texten bubblar av illa dold aggressivitet av detta slag:

För inte så länge sedan var kungsordet inom vänstern jämlikhet, lika rättigheter, lika lön, likabehandling, likhet inför lagen. Sedan ställdes allt på huvudet: likhet blev olikhet. Nu kräver man rätten till olikhet; och ju mer olik desto bättre, rikare, mer emanciperad och "mångfaldig". Olikheten spillde över i hierarki. Homosexualitet blev bättre än vardaglig heterosexualitet, etnisk minoritet mer spännande än fadd majoritet, exotisk religiositet överlägsen urvattnad kristendom.

Boken består av en räckta "tankeslingor" av det här slaget. Mångfald innebär i Adamsons värld att "infödda svenskar förringas och trivialiseras", medan vi förväntas fascineras av andra gruppers "primitiva kraft och animala energi". Det forna studentklientelet "sågs som ett grått och mediokert släkte vid sidan om dagens färgkaskader av mångfald". Allt är vänt upp och ned. Till sist utbrister han: "Kan inte en svensk forskare ge kvalitet? Vad är det för fel på oss?"

Adamsons måltavla är vänstern i allmänhet och socialdemokratin i synnerhet. De företräder alltså något slags identitetspolitik och mångkulturalism. I andra formuleringar är det dock dagens liberala etablissemang som bör ställas till svars. Adamson gör gällande att hans kritik kommer från vänster. Det är emellertid lite oklart vad denna position innebär. Ibland refererar han till liberala principer, ibland låter han som en marxist som håller klassbegreppet i helgd.

DET FINNS SKÅL att efterlysa en mer sofistikerad analys av arbetarrörelsens syn på rättvisa och jämlikhet i dag, som också sätter in den i ett historiskt perspektiv. Jag har svårt att se några tecken på att den skulle ha förvandlats till någon form av postmodern rörelse, i varje fall som Adamson beskriver den. Den enda socialdemokrat som citeras i boken är Mona Sahlin, närmare bestämt hennes uttalande att hon var avundsjuk på invandrargrupper som har en kultur och en historia, till skillnad från oss etniska svenskar som bara har "midsommarafton och sådana tontiga saker". Kanske en litet tontigt formulering. Just Sahlin brukar regelmässigt anföras om exempel på en socialdemokratisk företrädare som representerar och företräder kulturrelativism. Jag vill bara påminna om att hon är en av de politiker som allra mest konsekvent engagerat sig i Fadime Sahindals öde och mot hedersrelaterat våld. Det går alltså att hålla två tankar i huvudet samtidigt.

För att tydliggöra vänsterns och arbetarrörelsens syn på rättvisa skulle jag vilja lyfta fram tre dimensioner. Den första handlar om att individerna ska kunna starta på lika villkor i livets resa. Översatt till utbildningens område ska alla ha rätt till en utbildning och därigenom kunna välja livsväg utifrån egna förutsättningar och intressen. Denna utgångspunkt delar vänstern med liberalerna. Man kan säga att detta är en fundamental liberal princip som utgör en grund i vår demokratiska och meritokratiska samhällsmodell. Icke desto mindre är det en "liberal illusion" i den meningen att vi aldrig börjar på samma punkt; vi ärver skilda ekonomiska och kulturella nivåer av kapital som i realite-

ten styr var vi hamnar i livet. Likväl är det klokt att tänka i termer av lika villkor för att befrämja klassresor och största möjliga individuella utveckling och självförverkligande. Men i praktiken kompletteras principen om lika villkor av olika politiska beslut. Vi kompenserar i skolan för barn med särskilda behov genom ekonomisk fördelning av samhällets resurser i skolan. Vi ger också individer flera chanser i livet, exempelvis via Komvux. Principen lika villkor är i denna mening fundamental, men inte absolut.

Till detta kan vi foga en andra dimension, utjämning av resultat eller på politiker-

går i praktiken inte att hitta en enkel princip som svar på frågan. Vi har dock en fortgående juridisk prövning av lagstiftningen och en kontinuerlig diskussion om hur vi ska tolka dessa principer för att undanröja diskriminering och värna individens rättigheter. Det är så vi ska och bör hantera den här typen av angelägenheter i ett demokratiskt samhälle.

Adamson menar om jag förstår saken rätt att den etniska och strukturella diskrimineringen är något som den postmoderna eliten suggererat fram. Och eftersom den är ett påhitt blir denna dimension av rättvisa i Adamsons idévärld ett hot mot

”Adamson tillhör det slags skribenter som målar upp fantombilder och karikerar föremålet för sin kritik, i det här fallet mångfald och mångkultur. Vi befinner oss i Adamsons värld långt från uppmaningen att utgå från motståndarens bästa argument, en viktig premis för ett upplyst samtal.”

språk fördelningspolitik. Vålfärdsstaten utjämnar över livsryckeln men det innebär i praktiken också en omfördelning mellan grupper, exempelvis omfördelar de kollektiva försäkringssystemen risker som gynnar låginkomsttagare. Detta är en socialistisk dimension av rättvisa som också i hög grad omfattas av socialliberaler. Den vilar inte på några absoluta principer utan är föremål för politisk strid, förhandling och diskussion. I någon mening är det också fråga om en intressekamp och en strid om fördelningen av produktionsresultatet mellan arbete och kapital. I politiken pågår en ständig dragkamp mellan olika grupper av intressen och i ideologisk mening mellan höger och vänster. Politikens a och o rör fördelningsfrågor.

Den tredje dimension som tillförts under senare tid kan definieras som frihet från förtryck eller frihet från diskriminering. Utgångspunkten är att om det föreligger diskriminering på grund av kön, etnicitet, sexuell läggning, etcetera så undergrävs i praktiken principen om lika villkor och lika behandling. Principen ligger till grund för dagens diskrimineringslagstiftning och ambitionerna att främja mångfald i hela samhällslivet. Kärnproblematiken är att en politik på detta område som tillerkänner en individ en rättighet inte får innebära att någon annans rättigheter kränks eller frihet inskränks. Dessa frågor är inte enkla och entydiga och det

rättsstaten och principen om likabehandling. Jag menar i stället att den tillför ett perspektiv som möjliggör ett förverkligande av just det idealet.

ADAMSON HAR EN fäbles för ordet likhet (han ogillar kort sagt olikhet) och ifrågasätter om det är möjligt för olika etniska grupper att leva tillsammans. I en passage om den "etniska rensningen" under Balkankrigen skriver han att "samexistens kan vara dåligt. Ibland leder det till våld". Nu är ju kriget på Balkan exempel på när nationalismen reduceras till etnicitet vilket i hög grad ledde till ett uppbrott från just samexistensen. Men Adamsons slutsats är här tydligt formulerad: "Grundförutsättningen för ett välfungerande samhälle är inte etnisk heterogenitet utan etnisk homogenitet – att människor är lika."

Författaren må kalla sig vänster, marxist eller liberal, men detta är stommen i hans världsbild. Göran Adamson är inte bara kritisk till "mångfaldspolitiken" utan ogillar i grunden det mångkulturella samhället.

► Håkan A. Bengtsson är vd för Arena-gruppen.

UTBLICK

BARA KAOSTEORIN TYCKS KUNNA FÖRKLARA UTVECKLINGEN I UKRAINA

av Per-Arne Bodin

TVÅ NYA BÖCKER försöker belysa utvecklingen i Ukraina. Karina Korostelina har samlat och organiserat de olika berättelserna om Ukraina. Läsaren blir till sist vimmelkantig av alla dessa berättelser, men ändå tycks de inte förklara protesterna på Maidan, våldet eller den ryska inblandningen. Man behöver, som den kände författaren Jurij Andruchovytj hävdar i antologin *Euromaidan*, lägga till ytterligare två berättelser om Ukraina, Putins och EU:s, som båda är ganska lika: de säger att Ukraina är oförmöget att klara sig självt. Men omvärlden måste sluta göra landet till ett objekt och i stället se det som ett subjekt.

UTVECKLINGEN I UKRAINA under det senaste halvåret förefaller ha tagit de flesta, inklusive Putin, på sängen. Lika handfallna tycks världens utrikesministrar ha varit. Mot den bakgrunden är det särskilt intressant att läsa två nyutkomna böcker om Ukraina. En av dem är den amerikanska forskaren Karina V. Korostelinas *Constructing the Narratives of Identity and Power – Self-imagination in a Young Ukrainian Nation*. Hon försöker att förstå Ukraina genom att använda sig av Benedict Andersons bok *Föreställda gemenskaper*. Hon har intervjuat 53 sagespersoner, det vill säga ukrainska politiker, journalister och statsvetare, inhemska och utländska. Alla har berättat om sin uppfattning om Ukraina och dess problem. Korostelina har ur detta enorma material försökt att vaska fram entydiga berättelser.

Hon blev färdig med sin bok strax innan demonstrationerna på Maidan tog sin början den 21 november 2013. Utvecklingen av Euromaidan har däremot skildrats i en alldeles färsk tysk antologi under redaktörskap av den kände ukrainske författaren Jurijj Andruchowytsh, *Euromaidan – Was in der Ukraine auf dem Spiel steht*.

KOROSTELINA BÖRJAR MED att relatera sagespersonernas historiska berättelser om nuvarande Ukraina. Så här långt är de flesta överens i huvuddelarna: det nuvarande Ukraina, Ryssland och Vitryssland tillhörde en medeltida statsbildning: Rus eller Kievriket. Den västra delen av nuvarande Ukraina blev sedan en del av Polen, och efter Polens delningar under slutet av 1700-talet en del av Österrike. Under mellankrigstiden blev den åter en del av Polen, för att sedan i samband med andra världskriget bli en del av Sovjetunionen. Centrala Ukraina blev senare en del av Litauen för att sedan införlivas i Polen. Östra delen (fram till floden Dnipro) blev en del av Ryssland i mitten av 1600-talet. Nuvarande södra delen erövrades av Ryssland från det tatariska khanatet och fick då namnet Nya Ryssland. I samband med Sovjetrysslands separatfred med Österrike och Tyskland 1918 bildades Ukraina som en självständig nation, som sedan införlivades i Sovjetunionen 1922, inklusive denna södra del. Krim blev en del av sovjetrepubliken Ukraina genom ett beslut av Chrusjtjov 1954. Tidigare ingick området i den ryska sovjetrepubliken. De gränser Ukraina har i dag har alltså haft de tre mest kända sovjetledarna som tillskyndare: Lenin (freden i Brest-Litovsk), Stalin (införlivandet av Galizien) och Chrusjtjov (Krim).

Vad de flesta av de drygt 50 experterna håller med om är att dessa olika historiska öden också innebär olikheter och skillnader. Det finns ett stort antal motsatspar

som kan användas om Ukraina: ukrainskt i väst, ryskt i öst och söder, uniatiskt i väst – ortodox i öst och söder, ukrainska versus ryska, agrart versus industrialiserat. Andra motsatspar gäller direkt förhållandet till Ryssland: ukrainsk nationalism står mot rysk imperialism, ukrainsk underkastelse mot ryskt våld, ukrainskt demokratiskt sinnelag mot ryskt totalitärt tänkande, ukrainsk kvinnlighet mot rysk manlighet.

Korostelina visar i sin undersökning att det framför allt är de utländska experterna som entydigt talar om väst-öst som motsatspar. Övriga ser en mycket mer komplex väv av likheter, nyanser, motsatser och paradoxer.

KOROSTELINA KOMMER FRAM till fem olika

berättelser efter att ha gjort alla dessa intervjuer. Den första identiteten är dubbel: rysk och ukrainsk, där den ryska blir dominerande. Ukraina finns mellan öst och väst. Det är Ukrainas ryska berättelse.

Den andra berättelsen utgår från det sovjetiska förflutna. Det finns olika identiteter i landet men framför allt ett stolt arv från Sovjet som inte får glömmas, i första hand Sovjetunionens seger i andra världskriget men också landets industrialisering och föreställningen om att det var ordning och reda under sovjettiden. Det är Ukrainas sovjetiska berättelse.

Den tredje berättelsen talar om ett Ukraina som kämpar för sin identitet. Det är de prosovjetiska och proryska stämningarna som är hotet. Det ukrainska språket är hotat av det ryska och måste skyddas. Staten ska vara ukrainsk, men man ska erkänna att det finns minoriteter, bland dem den ryska. Ett begrepp som återkommer är "det ofullbordade nationsbyggandet".

Den fjärde berättelsen är identisk med den tredje men ser inte några omedelbara

hot för den ukrainska identiteten. I båda dessa berättelser är det sovjetiska förflutna roten till det onda i det ukrainska samhället. Vissa av experterna ser förhållandet ur ett genusperspektiv: det kvinnliga ukrainska förtrycks av det manliga ryska, det imperiala och det sovjetiska.

Den femte berättelsen talar om ett civilt samhälle byggt på ett gemensamt territorium. Detta hotas av ukrainska nationalisterna å ena sidan och prosovjetiska krafter å den andra. Det är den multikulturella och multietniska berättelsen, som Korostelina också uppfattar som sin önskeberättelse.

INGEN AV DE fem berättelserna förnekar själva existensen av Ukraina eller hävdar att det ska och måste finnas bara en identitet i landet. Alla uppfattar de två tidigare presidenterna Jusjtjenko och Janukovyjtj som katastrofer för landet. När boken skrevs satt Janukovyjtj fortfarande vid makten. Gemensamt för alla delar av Ukraina är det sovjetiska förflutna, som kan vara kortare eller längre. Vad som också nästan alla kan hålla med om är att Ukraina har ett arv från Rus, att kosackerna är en viktig del av det nationella arvet och att det finns en skatt av gemensam folkkultur. Tämmligen okontroversiellt är också att den magdeburgska rätten med sin frihet för borgarna gällde i många ukrainska städer under tidigare historisk tid. Det är ett faktum som skiljer Ukraina från Ryssland där den magdeburgska rätten är okänd.

Vad som skiljer är just synen på det sovjetiska arvet: i de första två berättelserna ses det som en positiv komponent, i de tre sista som en negativ. I de två första förknippas det med segern i andra världskriget. I de tre sista förknippas sovjetmakten med hungersnöden i början av 30-talet, *Holodomor*, som blev följd av Stalins brutala kollektivisering, liksom allmänt med repression och förtryck.

En fråga som helt skiljer i de fem berättelserna är synen på andra världskriget och särskilt då synen på Stefan Bandera, den politiker som med stöd av Nazi-Tyskland försökte upprätta en ukrainsk stat under andra världskriget. I de två första berättelserna, alltså den ryska och den sovjetiska, uppfattas han som quisling, men i nummer tre som ukrainsk patriot som sedermera mördades av KGB. Han lierade sig med tyskarna för att kunna skapa ett fritt Ukraina. Under Jusjtjenkos tid som president restes ett monument över Bandera, vilket lett till många diskussioner och konflikter. Här skiljer sig berättelserna om andra världskriget åt. Bandera brukar nämnas tillsammans med kosackhövdingen Ivan Mazepa och ingår i samma berättelse som denne. Den som anser Bandera vara en förrädare anser Mazepa vara det, den

som anser Bandera vara en hjälte anser Mazepa vara sammalunda.

SYNEN PÅ UKRAINSKA respektive ryska skiljer också i de olika berättelserna: ska landet ha ett eller två statspråk? Ryskan är språkligt samtidigt med högsta prestige, men ukrainskan är det enda statspråket. Alla fem berättelserna kämpar med detta problem. Under Jusjtjenko togs flera steg för att språkligt ukrainisera landet: dubning till ryska förbjöds, ryskan skulle uppfattas som ett utländskt språk bland andra. Här kan man tillägga, som flera av Korostelinas experter gör, att det fanns en hel del onödig kläffing som väckte ont blod bland de rysktalande. Detta är den språkfråga som ett tag i våras såg ut att kunna vålla ett världskrig. Dilemmat är att ukrainskan måste stärkas samtidigt som ryskan behåller sin ställning i landet. De flesta av experterna ser alla frågor som nollsummespel, det finns föga förståelse för en möjlig utveckling i vilken ryskan behåller sin ställning samtidigt som ukrainskan får alla möjligheter till utveckling. Det är ju ändå 50 procent av befolkningen som är tvåspråkig, den andra hälften är antingen ukrainsk- eller ryskspråkig.

Av alla experter uppfattar 90 procent korruptionen som den viktigaste frågan för landet, bara 10 procent ser språkfrågan som primär. Det är uppgifter som inte alls stämmer med vår föreställning om stämningarna i Ukraina.

TROTS ALLA DESSA experter finner vi egentligen ingen förklaring till utvecklingen i Ukraina under det senaste halvåret. Korostelinas fem berättelser, som inte entydigt motsvarar indelningen i områden, kan inte förklara våldsamheten i de händelser som startade så fort hennes bok gått i tryck. Hon hamnar till slut i en myriad av berättelser och underberättelser som har med Ukraina att göra. Läsaren och kanske ibland också författarinnan själv (och recensenten) blir vimmelkantig av alla dessa berättelser. Men Korostelina har rätt, så komplicerade är förhållandena, men denna mångfald av berättelser kan inte förklara Maidan, kan inte förklara våldet, kan inte förklara den ryska inblandningen eller de inbördeskrigsliknande förhållandena i öst.

Problemet med boken är inte alla berättelser som analyserats fram, utan att två berättelser egentligen inte får tillräcklig plats, nämligen Putins och den Europeiska unionens, som i högsta grad påverkat utvecklingen. Dessa tar i stället Jurko Prochasko upp i boken om Euromaidan. Han ställer frågan om EU:s (och mera allmänt Västs) och Putins berättelser om Ukraina. Han konstaterar provokativt att de båda

berättelserna egentligen är ganska lika. Båda är postkoloniala, kryptohegemoniska: Ukraina är oförmöget att klara sig självt, det är helt enkelt en grotesk. Det antyds till och med och särskilt från den europeiska vänstern att ukrainarna inte ens är kapabla att genomföra en revolution mot usla makthavare: Euromaidan liksom tidigare den orangea revolutionen sägs vara orkestrerad av Väst. Egentligen är det inte fråga om en revolution utan en kris, som EU måste hantera som andra kriser. Ukraina är ett land med dåligt fungerande statsapparat, med korruption, med avsaknad av ett civilt samhälle, ett land som aldrig tycks lära sig något och som behöver gå i skola hos EU eller tas om hand av eller införlivas i Ryssland. Ryssland på samma sätt som Väst gör Ukraina till ett objekt och det får inte vara ett subjekt, sammanfattar Prochasko.

Jag vill här också lägga till den svenska berättelsen, den som uttrycks i den medeltida Nestorskrönikan där det heter att ruserna, (i den skandinaviska berättelsen: svenskarna) kallades in i Kievriket för att härska eftersom det inte fanns någon ordning däri. Den svenska berättelsen om Ukraina innehåller också Karl den tolfte och den ukrainske hetmanen Mazepas gemensamma kamp mot Rysslands Peter den store i början av 1700-talet. Kanske har den berättelsen också en fortsättning i Carl Bildts engagemang för Ukraina.

Det som skiljer EU:s och Rysslands berättelser om Ukraina är, om jag fortsätter Prochaskos resonemang, Västs tal om demokrati och civilsamhälle. Det intresserar inte Ryssland i nämnvärd omfattning. Det finns också olika uppfattningar om Ukrainas geografi. För Väst gäller gränserna från 1991, medan Putins Ukraina omfattar gränserna från slutet av 1700-talet samt erövringarna under andra världskriget, alltså ett Ukraina som aldrig existerat med sådana gränser. Dessutom – och ännu viktigare – anser Putin att Ukraina historiskt tillsammans med Ryssland och Vitryssland var ett land under tidig medeltid: Kievriket, Rus. Putin planerar för att Ukraina ska bli en del av hans framtida stora projekt, Den eurasiska unionen. Den är ämnad att bli en sammanslutning av samma slag som EU med länder som tidigare tillhört Sovjetunionen: i första omgången Ryssland, Vitryssland och Kazakstan. EU lade beslag på Maidan för att propagera för den europeiska saken, Ryssland lade beslag på Maidan och definierade den nya ukrainska makten som fascistisk genom att hänvisa till Maidans högra sektor.

SLUTSATSEN AV LÄSNINGEN av Korostelinas bok är att vi – trots att hon lyssnat på mer än 50 experter – var oförberedda

på vad som skulle hända några månader senare. Det är samma intryck som man får av boken om Euromaidan. Ingen av de ukrainska intellektuella som sammanfattat sina intryck av händelserna säger sig ha anat vad som var på gång. Första demonstrationsdagen kom mellan 200 och 300 personer för att protestera mot att Janukovyjtj inte hade skrivit under associationsavtalet med EU. Snabbt utvecklades sedan Maidan efter egna lagar. Orsakerna var djupgående missnöje med situationen, Janukovyjtj som inte kunde hantera denna och den massiva våldsanvändningen. Många av författarna talar om känslan av skräck och överklighet, blandad med en upplevelse av stark gemenskap bland alla som var samlade på torget. Till och med Kievs alla hemlösa kände sig välkomna på Maidan.

Känslan av överklighet förstärktes av talet om provokationer. Man visste inte om man var med i en grupp som protesterade eller i en grupp regimtroga som klätt ut sig till demonstranter för att provocera fram bråk. Vad som också framhålls i boken om Euromaidan är att vad som hände i första hand var en medelklassens revolution, det var inte, som i Polen under Solidaritet, arbetarna som gjorde uppror och inte heller (utom i inledningsskedet) bara ungdomar. Det är något som sällan påpekas, men som är av vikt för förståelsen av det ryskinfluerade upproret i det starkt industrialiserade södra och östra Ukraina.

Efter hand blev nationalisterna starkare på Euromaidan, det som kom att kallas högra sektorn. De var mest aktiva i kampen och många av dödsoffren kom just ifrån nationalisterna. Det var inte längre en icke-våldsaktion från de protesterandes sida.

SITUATIONEN ÄR SÅ komplicerad att det egentligen bara är kaosteori som kan förklara utvecklingen. Det har vi kunnat lägga märke till i dessa två böcker. Det finns så många berättelser och så många krafter som står och väger mot varandra. Därtill kommer ett auktoritärt presidentämbete och ett icke-fungerande partisystem. Det kanske ändå är Korostelinas femte berättelse och de varningar som vi får i Maidanboken för att inte göra Ukraina till objekt utan till ett subjekt som blir kontentan av dessa läsningar, som också innebär en önskan om en demokratisk, mångkulturell stat som inte är byggd på etnicitet utan på territorium, på demokrati och på gott statsmannaskap. ■

► Per-Arne Bodin är professor i slaviska språk vid Stockholms universitet.

ULF PEDER OLROGS visa "Konserverad gröt" från andra världskrigets ransoneringsstider slår sig några personer samman och börjar producera och sälja konserverad gröt gjord på vassla och sågsån – en parallell till dåtidens kvalitetsmässigt undermåliga ersättningsprodukter som surrogatkaffe. Refrängen "Allting går att sälja med mördande reklam – kom och köp konserverad gröt!" har sedan dess blivit ett ofta använt talesätt, som både understryker reklamens och marknadsföringens makt över våra sinnen och att entreprenörskapets natur av att fånga nya möjligheter har en tendens att röra sig i gränslandet av vad som vid en given tidpunkt betraktas som "hederligt".

Entreprenör är ett begrepp som under det senaste decenniet hamnat alltmer i fokus för den politiska och ekonomiska diskussionen. Fler entreprenörer och ökat entreprenöriellt kunnande efterlyses ofta som en förutsättning för att skapa innovationer som ska leda till nya jobb, nya företag och en ökad tillväxt. Politiseringen av begreppet entreprenör har också blivit tydligt i och med att ämnet entreprenörskap tagit sig in i utbildningsplanerna för gymnasiet och grundskolan. Vad en entreprenör är eller gör är dock inte lika klart definierat – vare sig i den politiska retoriken eller i ekonomisk teori. Med en hårt dragen generalisering kan man säga att synen på entreprenören pendlar mellan två extremer: å ena sidan Joseph Schumpeters "kreativa förstörare" som på kort och lång sikt driver fram teknisk och ekonomisk förnyelse, å andra sidan en närmast instrumentell mäklare som skapar balans på marknaden genom att allokera lediga resurser.

Det finns en liknande svårighet att fånga in vad fenomenet varumärken innebär. Varumärke är ett namn eller en symbol eller en kombination av båda som identifierar en vara, tjänst eller produkt och skiljer ut den från konkurrerande verksamheter. I sin världssuccé från 1999, *No Logo*, analyserar Naomi Klein hur varumärken genom marknadsföring och reklam i allt högre

grad kommit att generera företagens ekonomiska värde. "Brands, not products!" har blivit slagordet för de framgångsrika företagen, oavsett om det är Nike, Apple eller McDonalds. Det är företag som säljer en livsstil, mening snarare än varor. Därför kan de också göra sig av med själva produktionsapparaten, outsource tillverkningen till industriföretag i Asien eller Mexico,

olika varor under ett varumärke, vilket ger stora samordningsvinster och stordriftsfördelar jämfört med att marknadsföra olika varor var för sig. För att skapa ett framgångsrikt "corporate brand" är det viktigt med ett aktivt ledarskap och en stark företagskultur där ledningen ofta blivit symboler och garantier för företagets produkter – exempelvis Ingvar Kamprad och Ikea eller Steve Jobs och Apple. Att ett starkt varumärke kräver en entreprenör eller en bärande affärsidé som med tiden blir ett företag är dock ett förhållande som ofta glöms bort i den akademiska diskussionen av varumärken. De långsiktiga relationerna mellan entreprenörer, innovationer, företagsbildande och varumärket är också ett område som är relativt sett obeforskat. Det är först på senare år som forskningen om entreprenörskap betonat att immateriella tillgångar som exempelvis copy right och varumärken spelar roll för företagets framgångar.

DET ÄR DÄRFÖR glädjande att det finns en ny antologi under redaktörskap av Mats Larsson, Mikael Lönnborg och Karin Winroth, *Entreprenörskap och varumärken*, som tar sig an frågan att analysera entreprenörskap och varumärken från olika utgångspunkter. Författarna är forskare inom flera ämnesdiscipliner – ekonomisk historia, företagsekonomi, historia, juridik och kulturgeografi – och de har skilda forskningsfält och specialistkunskaper, vilket också präglar boken. Förutom ett introducerande inledningskapitel av redaktörerna, består boken av femton uppsatser som behandlar olika frågor när det gäller relationerna mellan entreprenör-

skap och varumärken. Som alltid när det gäller antologier finns det både en viss överlappning mellan olika kapitel – särskilt i de korta teoretiska genomgångarna i varje kapitel – och en spretighet när det gäller ämnesval. Det gör dock inte arbetet mindre läsvärt: antologin fångar på ett bra sätt upp det svenska forskningsläget inom detta nya fält.

Boken inleds med tre värdefulla orien-

EKONOMI

Mats Larsson, Mikael Lönnborg & Karin Winroth (red.)

Entreprenörskap och varumärken

GIDLUNDS | 317 S. | ISBN 9789178448883

BELYSNING AV RELATIONEN MELLAN ENTREPRENÖRSKAP OCH VARUMÄRKE

Recensent *Lena Andersson-Skog*

BEGREPPEN ENTREPRENÖR OCH varumärke har blivit centrala men deras innebörd är svårfångad. Det är därför glädjande att den nu finns en antologi som från olika synpunkter fokuserar på skärningspunkten mellan entreprenörskap och varumärkesbyggande. Det finns ingen explicit teoretisk ambition men det står klart att detta gränssnitt är värt att utforska på ett systematiskt sätt.

och koncentrera sig på att vårda det som är verkligen värdefullt – det egna varumärket. Resultatet av denna utveckling har blivit en drastiskt omstrukturerad av det industriella produktionssystemet och har lett till framväxten av vad Manuel Castells har kallat nätverksföretaget.

Nära relaterat till denna utveckling är också framväxten av en effektiv marknadsföring av hela företaget och dess utbud av

terande översikter. Karl Gratzner gör en genomgång av hur den akademiska forskningen inom entreprenörskap utvecklats internationellt och i Sverige under de senaste decennierna. Mikael Lönnborg och Marcus Box skildrar hur villkoren för några av de mer betydande entreprenörerna i svensk näringslivshistoria formade företagets och varumärkens uppbyggnad och förändring sedan 1800-talets slut: bland andra Sandvik, Ericsson, Separator, SKF, Volvo, Alfa Laval och Ikea. Marianne Dahlén beskriver i ett kapitel hur varumärkesrätten förändrats historiskt, från 1800-talets betoning på att skydda konsumenter och oföretliga intressen till dagens situation där det är företaget och dess rättigheter, särskilt immateriella tillgångar och varumärket, som står i centrum. Övriga kapitel innehåller analyser eller mer renodlade empiriska skildringar av den evolutionära processen under vilken entreprenören/företaget bygger upp ett varumärke genom en identitetsskapande marknadsföring.

Reklam och marknadsföring behandlas ur olika perspektiv av Mikael Funke, som betonar hur viktig reklambranschen varit för varumärkesbyggande, och av Christian Widholm som lyfter fram den intressanta aspekten av relationen mellan varumärken och nationalism, det vill säga användandet av nationella symboler för att stärka en varas eller företags konkurrenskraft. Sammanflätningen av "positiva" nationella föreställningar och värderingar med olika produkter och företag har använts under många decennier, från kullager och bilar till monteringsbara soffor. Nära kopplat till frågan om positiva värderingar är också frågan om vilken betydelse entreprenörens eller företagets rykte har för företagets utveckling. Dessa relationer diskuteras i två kapitel av Ingalill Holmberg och Ingela Sölvell, samt av Karin Winroth. Här understryks osäkerheterna och riskerna med varumärkesbyggande, och att etableringen av varumärken i många fall varit mer beroende av omständigheterna och slumpen än av välgenomtänkta strategier.

ETT ANNAT TEMA gäller aspekter av relationerna mellan företag och marknad; dels frågor om hur man bygger upp en lojal kundkrets till varumärket, dels hur relationerna mellan själva varuproducenten och detaljisterna i branschen förändras.

För företagen handlar varumärken om

att få konsumenterna att känna tillit och igenkännande. Mats Larsson diskuterar hur Malmö Strumpfabrik använde sig av strategin att marknadsföra två skilda strumpkvaliteter – Nivella och Vouge. Detta bidrog till att marknaden differentierades i skilda segment, där strumporna signalerade olika livsstilar och identiteter. Christine Myrvang diskuterar med ett norskt exempel hur varumärken kan få legitimitet hos konsumenterna genom att producenterna skapar direkta kanaler till konsumenterna – i detta fall genom att framstående kokkar använde livsmedel från ett företag och visade upp sin matlagning på mässor, skrev kokböcker och gjor-

av getost i Jämtland. Här står platsen som en viktig symbol för småskalighet och kvalitet i varumärkesbyggandet.

Svårigheterna med internationellt företagande och varumärken diskuteras också i några kapitel. Några av problemen som berörs handlar om uppkomsten av nya varumärken och deras förändring över en längre tidsperiod, hur det påverkar företaget och svårigheterna med att etablera företag på marknader med annorlunda kultur och företagsförväntningar. Peter Sandberg beskriver hur varumärket Three Towns uppkom efter andra världskriget som ett exklusivt öl för exportmarknaden, men när satsningen inte blev framgångsrik kom märket i stället att riktas in på den svenska ölmarknaden. Tommy Larsson Segerlind diskuterar också problemen med utlandsetableringar och svårigheterna att bygga upp en fungerande organisation och ett nytt varumärke med en fallstudie av Cariel Spirits AB. Tom Petersson gör en analys av ett av de mest kända svenska företagsmisslyckandena: Facits uppgång och fall under efterkrigstiden. Från att framgångsrikt ha kunnat konkurrera med betydligt större internationella företag, kom Facit i och med övergången till elektroniska räknare och kontorsmaskiner både att sakna finansiella muskler och klara strategier för att ta varumärket in i framtiden.

Avslutningsvis behandlas frågan om svårigheter för internationella entreprenörer att etablera sig på den svenska marknaden av H. Richard Nakamura, som belyser det så kallade Dragon gate-projektet i Älvkarleby, där en kinesisk entreprenör försökte bygga upp en handels/konferens/restaurangverksamhet. Här vävdes en kinesisk företagskultur och ledningsstil samman med svensk kommunal näringspolitik och oklara affärsplaner på ett sätt som misslyckades. Nakamura påpekar dock att kombinationen av villighet att misslyckas och finansiell uthållighet gör att privata entreprenörer från Kina i framtiden sannolikt kommer att fungera som "kreativa förstörare" i schumpeteriansk mening i den globala ekonomin. Här är kanske frågan snarare om det kommer att förändra varumärkesbyggandet och vår uppfattning av företagande eller inte?

SAMMANFATTNINGSVIS ÄR DENNA antologi ett ambitiöst försök att analysera svensk näringslivshistoria och enskilda företags utveckling genom att fokusera på skär-

de reklamfilm. Alla aktiviteter vände sig till konsumenten genom att hoppa över detaljistledet, vilket skapade en både mer vardaglig och personlig relation mellan varumärket och kunden.

Relationen mellan producenter och detaljister är en pågående process, där villkoren och maktförhållandena ändrat skepnad under det senaste seklet. Frank Prenkert diskuterar hur detaljisternas skapande av egna varumärken, vilka säljs vid sidan av andra producenters varor, har påverkat maktförhållandena, särskilt i livsmedelsindustrin. Frågan behandlas vidare i Madeleine Bonows och Paulina Rytkörens kapitel om platsens betydelse för varumärkesbyggandet inom den småskaliga och ekologiska livsmedelsproduktionen

► **Ingvar Kamprad och varumärket IKEA.**

ningspunkten mellan entreprenörskap och varumärkesbyggande. Det finns ingen explicit teoretisk ambition, men det står klart att gränssnittet är värt att utforska vidare på ett systematiskt sätt, både empiriskt, komparativt och teoretiskt. Det man kan fråga sig är hur nästa steg ska se ut?

I det inledande översiktskapitlet föreslår redaktörerna själva en väg framåt för att skapa en syntes mellan teorier om varumärken och teorier om entreprenörskap. Där lyfter de fram frågan om företagsstrategier som en potentiell gemensam nämnare. Michael Porter har pekat

på tre olika strategier för företag när det gäller att utveckla en stabil position på marknaden: företagen kan vara kostnads-effektiva, erbjuda differentierade produkter och fokusera på vissa kundsegment. Detta är utgångspunkter för en agenda som tydligt utgår från företaget som aktör och hur dess strategiska beslut fattas. Hur detta rent konkret ska studeras under olika historiska perioder, för branscher med skilda tekniska förutsättningar och marknadsvillkor, med föränderliga finansiella förhållanden och under vitt skilda politiska regimer och institutionella ramar för

företagande, är i så fall frågor som måste lösas. Oavsett den fortsatta utvecklingen av forskningsområdet, kommer det att krävas både fördjupade mångvetenskapliga insatser och ny forskning inom skilda ämnesdiscipliner.

► Lena Andersson-Skog är professor i ekonomisk historia vid Institutionen för geografi och ekonomisk historia vid Umeå universitet.

— Annon —

Nya grepp på tidlösa historier – böcker från Makadam förlag.

HÅKAN HÅKANSSON om Johannes Bureus: *Vid tidens ände. Om stormakstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand.* Klotband. 568 s. »... den mest fascinerande och förföriska historiska text jag läst på länge...« [Aftonbladet]

LINA SJÖBERG om Simson och Delila, Sara och Hagar, Lots hustru och andra gammaltestamentliga livsöden i helt ny skepnad: *Ofromma bibeltolkningar.* Mjukband. 208 s. Utkommer i september.

www.makadambok.se info@makadambok.se **BÖCKERNA FINNS I NÄTBOKHANDELN**

Jesper Roine
*Thomas Pikettys Kapitalet i det
 tjugoårhundradet
 – Sammanfattning, svenskt
 perspektiv.*

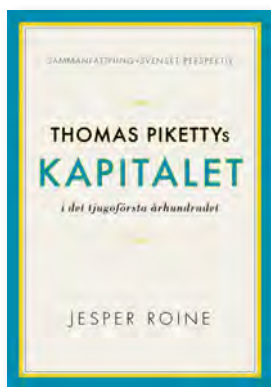
VOLANTE | 111 S. | ISBN9789187419409

PLÄDERING FÖR EN RIMLIG EKONOMISK JÄMLIKHET

Recensent *Mats Benner*

PIKETTYS BOK HAR blivit en internationell bästsäljare men denna blandning av anglosaxisk nationalekonomi och fransk kulturanalys passar inte dagens politiska samtal. Jesper Roines pedagogiska sammanfattning är välkommen eftersom den gör det möjligt att förstå hur Piketty arbetar och vilka slutsatser han faktiskt drar.

EKONOMI

DET ÄR SÄLLAN böcker baserade på nationalräkenskaper slår sig in på bästsäljarlistorna. Men Thomas Pikettys *Capital in the Twenty-First Century* har gjort just det; på bara några månader har den sålt i runt 100 000 exemplar bara i USA och ytterligare 100 000 ex-

emplar är på väg ut på marknaden. Piketty har blixtnsabbt blivit ett *household name* i den politiska debatten världen över. När han kom till Almedalen var det fullt och överallt möts han av finansministrar och partiledare. Också politikens fotfolk som politiska journalister och ombudsmän har fått 685 sidor tät ekonomisk-historisk analys att smälta. Piketty har också lyckats lansera en enradning som blivit en bestående del av det samtida politiska samtalet: att avkastningen på kapital under senare år tenderat att överstiga den ekonomiska tillväxten ($r > g$). Detta till skillnad från under perioden efter andra världskriget, där förhållandet var det omvända och där det allmänna välståndet översteg den enskildas avkastning på kapital och förmögenheter.

Pikettys bok är alltså ganska sträv läsning, inte minst eftersom hela boken är framtung. De första kapitlen ägnas åt begreppsdefinitioner och metoddiskussioner, medan det heta stoffet dröjer. Mest spektakulärt är det sista avsnittet, där Piketty föreslår en samordnad beskattning på kapitalinkomster med olika nivåer (för rika, superrika och astronomiskt rika). Innan dess är framställningen snirklig, med påfallande många hänvisningar till 1800-talslitteraturens fixering vid arv och giftermål för att slå sig fram i samhället, men också intrikata metodologiska garderingar om svårigheter att mäta och värdera inkomstfördelning och förmögenhetstillväxt över långa perioder. Slutresultatet är en inte alldeles homogen kombination av anglosaxisk nationalekonomi och fransk kultursociologi.

MEN VAD ÄR det för ett slags skrift egentligen? Är det en ny Keynes eller rentav Marx som trätt fram, som förebådar en ny syn på ekonomins villkor? Nej, Piketty har inte skrivit ett nytt *Das Kapital* eller för den delen en *General Theory*. Boktiteln till trots är Piketty ingen sentida Karl Marx med ambitionen att förlösa en ny samhällsordning. Budskapet är närmast försiktigt reformistiskt, med en ton av fördelningspolitik à la Gunnar Sträng, där folkets väl går före storfinansens, men där kapitalismen i sig inte är problemet.

Det litet modesta budskapet till trots blir Pikettys bok sannolikt historisk: den bär, med Victor Hugos formulering, fram en idé vars tid har kommit. Även om den långt ifrån är ensam om diagnosen av samtidens kapitalism – försvagad av grotesk rikedomssamling och i behov av nya gemensamma samhällsliga projekt – kom den precis rätt i tiden. Den kan röja väg för nya sätt att se på gemensamma angelägenheter och på behovet av rimlig ekonomisk jämlikhet.

Bokens styrka är auktoriteten hos författaren (erkänd också i de egna leden) och den kraftfulla tesen att den samlade tillväxten – välståndet och välfärden för den breda befolkningen – skjuts i sank av anhopningen av kapitalinkomster hos några få. Tesen är alltså inte ny men har vanligen framförts av oortodoxa ekonomer och andra mer lösa samhällsvetenskapliga existenser och har därför inte riktigt tagits på allvar. Med sin starka ställning kan Piketty bana väg för en bredare omställning i synen på skatter och fördelning.

Sedan är det ju detta med timing. Idéer blir inte inflytelserika över en natt, även om deras tid må ha kommit. När Milton Friedman vid mitten av 1960-talet pole-

”Särskild lovvärd är ambitionen att sätta in Pikettys resonemang och analys i ett svenskt sammanhang. Sverige gick allra längst bland världens marknadsekonomier i ekonomisk utjämning under efterkrigstiden, men är i dag ett land bland andra, med skarpt växande skillnader.”

miskt hävdade att ”alla var keynesianer” var det samtidigt ett första anfall mot just Keynes förkrossande dominans i synen på hur ekonomin skulle organiseras. Men det tog närmare två decennier – och två djupa ekonomiska kriser – innan Friedmans ideal om den självreglerande marknaden upphöjdes till allmän visdom. I sin kritik utgick Friedman från de stelheter och trögheter som följde keynesianismen och lanserade den rena marknaden som alternativ. Nu är det alltså den frigjorda marknadens obalanser som står i förgrunden, där oreglerade marknader skapat sociala och ekonomiska återvändsgränder snarare än välfärd och rikedom åt alla.

Men vägen ut ur Friedmans återvändsgränd blir inte enkel. Finanskrisen har inte märkbart rubbat de ekonomiska eliternas ställning. Om något har den dominerande krislösningen, med låga räntor och massiv utpumpning av kapital, gynnat dem som redan är besuttna och inte skapat någon märkbar omfördelning, även om en finansiell härdsmälta kunnat undvikas.

Budskapet hos Piketty – att skatterna

måste höjas och de kraftigaste rikedomarna beskäras om kapitalismen långsiktigt ska överleva – är fortfarande svårt att ta till sig, åtminstone i offentligheten. Alla som omfamnar honom – från höger till vänster – tar samtidigt avstånd från alla tankar på höjda skatter. En hel liten industri har också satt igång för att hitta maskor och revor i framställningen, där evidensen ska vara felaktig eller rentav fabricerad. Men något måste göras. De senaste decenniernas långa moderation har gått i baklås och de faktiska kostnaderna är tydliga: samtidigt som staterna är skuldsatta och satt under hårt tryck är skatterna fortsatt låga och de riktigt rika rikare än någonsin.

PIKETTYS BOK ÄR en hård nöt att knäcka. En vägledning eller varför inte en sammanfattning är därför en bra idé, för den som kanske skaffat boken, men gett upp. Bokens rykte är större än läsoplevelsen och huvudattraktionen är tesen ($r > g$) snarare än den långa vägen dit. Så tänkte nog i alla fall förlaget Volante som nu gett ut en sammanfattning på svenska, skriven av en av Pikettys många samarbetspartners, nationalekonomen Jesper Roine (som bidragit med material om Sverige som Piketty använt). Roines pedagogiska och tämligen lättsmälta sammanfattning är välkommen, eftersom den ger möjlighet att snabbt förstå hur Piketty arbetar – i stora lag, med stora och komplexa material – och vilka slutsatser han faktiskt drar (och inte drar).

Framställningen saknar svärtan och den intellektuella rörligheten hos Piketty och är i stället en stram och okonstlad sammanfattning av Pikettys bok, med en fördjupande inledning av kapital- och förnögenhetsbildningen i Sverige. Det låter kanske inte omedelbart tilltalande men boken fyller definitivt sin plats. Särskilt lovvärd är ambitionen att sätta in Pikettys resonemang och analys i ett svenskt sammanhang. Sverige gick allra längst bland världens marknadsekonomier i ekonomisk utjämning under efterkrigstiden, men är i dag ett land bland andra, med skarpt växande skillnader. Särskilt viktig tycks frågan om boendet vara och bostaden är i dag en viktig social skiljelinje i Sverige. Efter 1980 har skattesänkningar i stort och i smått varit valvinnare och Sverige av i dag försöker hålla ihop stora offentliga utgifter med krympande skattebaser. Det kan gå, men långsiktigt behöver något göras; antingen att lägga ut alltmer av offentliga angelägenheter på medborgarna själva eller att höja skatterna.

DEBATTEN OM SKATTER och offentliga åtaganden har länge förts i ekonomernas krets men behöver nå in i det politiska

rummet. Roines skrift kan underlätta det genom att skänka frågan både akademisk legitimitet och politisk relevans. Samtidigt är det litet märkligt att Sverige är så renons på seriös debatt om relationen mellan stat, marknad, arbete och kapital, som annars varit paradnummer i svensk politisk och ekonomisk debatt i decennier. På 1930-talet föregick Stockholmsskolan keynesianismens genombrott i synen på statens roll för krishantering. Några decennier senare blev LO-ekonomerna Rehn och Meidner världsberömda i sin analys av förutsättningarna för att hålla inflationen och arbetslösheten låga samtidigt.

I dag är det tystare från svenska ekonomer, som inte alls tycks tilltalade av att analysera den svenska modellens förutsättningar och framtid. Det är typiskt att debatten hålls igång med inspiration från USA och Frankrike. Även om de länderna självfallet är intressanta sociala och ekonomiska modeller med sina inneboende spänningar, är de inte alldeles enkelt överförbara på svenska förhållanden. Här är utgångspunkten snarare den komplexa blandningen av en ekonomi dominerad av få storföretag, arbetsmarknaden präglad av starka fackföreningar och politiken av omfattande välfärdsambitioner. Hur allt detta ska hållas ihop vore värt ett djupare studium, inte minst hur omfattande kapitalbildning och omfördelning ska kunna mötas. Sverige lyfts ju ofta fram som en samhällsmodell där ekonomisk förändring och social sammanhållning har bättre förutsättningar att samleva än på andra håll, i just till exempel Frankrike och USA där politiken först och främst är språkrör för etablerade intressen.

I AVVAKTAN PÅ den analysen ger Pikettys bok – och Jesper Roines svenska introduktion – nödvändiga perspektiv på frågan om omfördelning, skatter och ekonomisk utveckling. Pikettys huvudbudskap är att den oreglerade kapitalismen saknar kraften att på egen hand förnya sig; den

behöver mekanismer för fördelning och omfördelning. Det handlar inte enbart om legitimitet utan också om rationalitet och effektivitet. Om kapitalismen blir ett spel för några få stagnerar samhällsutvecklingen i stort och talang och möda läggs på att läsa av det sociala systemets villkor snarare än att skapa värden och bryta ny mark. Utbildning och strävan skymms av rikedomsjakt och allt blir till slut till salu.

Piketty är bara en i mängden av ekonomer som i finanskrisens efterbörd talar om

► Thomas Piketty.

behovet av att höja skatterna och på allvar prata om fördelningspolitik. Hans hastigt upplamnade berömmelse riskerar dock att slockna eftersom formen – tung akademisk prosa som blandar ekonomiska formler, nationalräkenskaper och kulturanalys – inte riktigt passar vår tids otåliga politiska samtal. Därför är pedagogiska sammanfattningar och intellektuella mellanhänder, som fångar upp budskapet och paketerar det på ett tillgängligt sätt, välkomna.

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet.

DET ÄR NÄSTAN omöjligt att tänka på Edith Södergran (1892–1923) och hennes världsberömda diktning utan att få med sig den envist traderade bilden av livshistorien – isoleringen, lungsjukdomen, sanatorievistelserna, intuitionens missförstådda mätare, den erotiskt frustrerade, det ensamt voluminösa jaget.

Särskilt tacksamt har det varit att sätta in kvinnliga författare i en tolkningsram av sjukdom och personlig livsångest. I sin bok *Hennes döda kropp* (2008) har Lisbeth Larsson följt historiskskrivningen om den rikligt biograferade Victoria Benedictsson. Vad man främst intresserat sig för är hennes liv och tragiska död, ”berättelsen om den undergångsdomda kvinnan”. Likaså har nyskapande kvinnor inte sällan hamnat i galenfacket. Deras utmanande konst har föranlett kritikerna att ställa medicinska diagnoser som förminskat deras litterära betydelse. Agnes von Krusenstjerna, Kerstin Thorvall och Maja Lundgren är några exempel. Edith Södergran är ett annat.

Litteraturforskaren Agneta Rahikainen disputerade tidigare i år i Helsingfors på en avhandling om mytbildningen kring den finlands-svenska diktaren. Nu har hon skrivit en spännande bok med titeln *Kampen om Edith – Biografi och myt om Edith Södergran*. Ty Rahikainen kallar Södergran-bilden en myt, och ett viktigt ärende är att bygga upp en ny bild som inte bara modifierar utan motsäger den vi vant oss vid. Den etablerade myten har sin grund i den biografisk-psykologiska tolkningsmall som lade fast författarprofilen vid 1900-talets mitt: liv ur dikt och dikt ur liv. De viktigaste auktoriteterna var litteraturprofessorerna Gunnar Tideström och Olof Enckell. Men det börjar redan i nekrologer och artiklar under dödsåret, med vännerna Hagar Olsson och Elmer Diktonius som tongivande riktningvisare för lång tid framöver. Diktonius arbetar målmedvetet fram Södergran som martyr och missförstått geni genom att ta fasta på illvilliga omdömen och neg-

liger den positiva respons hon faktiskt fick av samtidskritiken.

I sin ambitiösa granskning väljer Rahikainen att inte förlita sig på tidigare biografiska tolkningar. Hon går tillbaka till primärdokument som brev, recensioner och röster i samtiden. Det personliga material som står till buds är magert. Edith själv höll hårt om det privata och gjorde sig av

Edith tar myten om Södergran således en ny vändning, för varje biografi är ett resultat av författarens sällning, vägval och kritiska förförståelse. Systematiskt illustrerar hon hur litteraturforskningen är formad av sin tid – ett tydligt argument för det kontinuerliga behovet av nya tolkningsmodeller och orsaksförklaringar. Att författarmyter fortsatt uppstår och granskas har ju också sin grund i att varje biograf vill hitta sitt eget förhållningssätt i relation till tidigare forskning.

I JANUARI 1909 diagnostiserar Edith Södergran med tuberkulos, hon slutar skolan, tillbringar långa tider vid vårdinrättningar i Finland och Schweiz, flyttar förhållandevis frisk till Raivola på Karelska näset 1913, förlorar sina pengar vid ryska revolutionen 1917 och ser på nära håll våldets fasor i det finska inbördeskriget året därpå. Rahikainen följer livshistorien i sin föredömligt faktarika biografi (om än tröttsamt omständlig i redovisningen av recensioner, forskarnamn och material). Hon har samlat och strukturerat information om uppväxten och den sociala miljön till stort gagn för framtida Södergranläsare. Hon beskriver det finländska S:t Petersburg – endast Helsingfors hade fler finländare på 1880-talet – och staden som ett livligt mötesrum för folk och språk från olika delar av Europa. En viktig förmedlingskanal för svenskspråkiga stadsbor som underlättade vardagslivet var Nordisk kalender för S:t Petersburg. Den tillhandahöll praktisk information om det mesta: ryska måttenheter, varningstecknen för höga flöden i den egen-sinniga floden Neva, kontaktuppgifter till läkare som

talade svenska, annonser från mataffärer och skomakare. Ett sådant material är en guldgruva för biografiskrivaren.

Rahikainen tecknar alltså en annorlunda bild av den mytologiserade poeten. Hon placerar Södergran i den rika språkvärld som omgav henne – som forskningen visat förvärvade många modernistiska författare sin inspiration och kunskap i just mångkulturella och språkrika miljöer. Edith

KONSTARTERNA & MEDIER

Agneta Rahikainen

Kampen om Edith

– *Biografi och myt om Edith Södergran*

ATLANTIS | 465 S. | ISBN 9789173537001

IKONEN SÖDERGRAN HAR BLIVIT EN AKTÖR

Recensent *Anna Williams*

I SIN AMBITIÖSA granskning tecknar Agneta Rahikainen en annorlunda bild av den mytologiserade poeten. Här möter vi inte en missförstådd martyr utan en intelligent och initiativrik kvinna, som är litterärt välorienterad, utåttriktad och framfusig.

Hon skapar kontaktnät och tror på sin förmåga.

med sådant som eftervärlden hade velat ta del av. Många brev och dokument har försvunnit under de kaotiska krigsåren. Tidig korrespondens med skolkamrater som flyttade från S:t Petersburg är borta.

Genom att söka upp både nytt och annorlunda material bjuder Rahikainen på oprövade perspektiv. Hon publicerar också lockande fotografier utanför den södergranska bildkanon. Med *Kampen om*

fick en fri uppfostran och hade en relativt okomplicerad relation till sin stöttande mamma. Tiden på sanatorium i Davos kallar Rahikainen "hennes bildningsresa på kontinenten". I den frodiga kulturmiljön tränar Edith språk, läser tidens spetsförfattare och kulturradikala tidskrifter, följer med i de politiska dagshändelserna och låter sig inspireras av det dramatiska landskapet. Med mor besöker hon natursköna utflyktsmål och museer, reser till Berlin och Zürich, Stockholm och Köpenhamn.

Över huvud taget ger biografien bilden av en livligt kulturintresserad och perceptiv ung kvinna som utnyttjar alla möjligheter till förkovran och nöje under sina utlandsvistelser påbjudna av sjukdomen. Hon illustrerar med sin livshistoria de transnationella flöden som forskningen alltmer uppmärksammar och som vidgar perspektiven kring den nordiska litteraturrens spridningsmönster.

BERÄTTELSEN OM DEN vakna unga vuxna Edith underskattar emellertid inte sjukdomens inverkan. Smärtsamma ingrepp och monotona sjukhusmånader får Edith att bjuda motstånd och avstå från behandling. Det är som om hon erövrar integritet och oberoende genom beslutet. Ideologiskt och estetiskt avspeglas denna frihetslängtan i diktningen, men också i hennes framtoning som målmedveten diktare. När hon debuterat 1916 och mötts av avvaktande positiva recensioner blir hon sin egen promotor och söker oförväget upp det litterära Helsingfors, till synes säker på sin konstnärliga betydelse. Hon är tjugofyra år och kliver in i en starkt mansdominerad litterär offentlighet. Så småningom arbetar hon aktivt för att samla likasinnade omkring sig, både för att få gemenskap och för att stärka sin ställning i det litterära fältet. Hon vill få med sig alla till Nietzsche eller antroposofin eller det kristna evangeliet – alltid lika intensivt upptagen av sin nya livsåskådning. Hon bedriver litterära projekt, medverkar i den nya kulturtidskriften *Ultra* och arbetar med översättningar.

Den jämnåriga författaren Hagar Olsson blir en allierad och det är givande att följa Rahikainens källkritiska reflexioner kring deras korrespondens. Båda ikläder sig roller som skapar distans och närhet i deras dynamiska vänskap. Som hos många författare är brevskrivandet också en experimentverkstad där de prövar kritiska tankar och utvecklar idéer. I det här fallet, med två starka temperament och återkommande svartsjukesböjlor, utkristalliserar sig intrikata positioner som handlar om kontroll och dominans. Ett centralt avsnitt handlar om Olssons Södergranbild, formulerad bland annat i hennes förord

till de efterlämnade dikterna i *Landet som icke är* (1925) och i brevutgåvan 1955. Rahikainen hävdar övertygande att Olssons possessiva agerande vägledades av rädslan

poetikmanifest som ger upphov till en formidabel kritikstorm hos kåserande amatörrecensenter men försvaras av författare med inflytande som Bertel Gripenberg,

► Edith Södergran, 1892–1923.

för konkurrens och behovet att stärka sin egen position genom att etablera sig själv som den främsta auktoriteten. Rahikainen vill inte svartmåla, försäkras hon, men bilden hon vaskar fram är onekligen allt annat än smickrande.

Med sin andra diktsamling *Septemberlyran* 1918 realiserar Södergran sin Nietzscheinfluerade lyriska röst med den flödande, intuitiva skapardriften. Hon publicerar dessutom ett självsäkert

Arvid Mörne och Runar Schildt. Rahikainen förmår verkligen visa vilket radikalt traditionsbrott den kvinnliga diktaridentiteten handlade om. "Här är steget långt", skriver hon, "till alla de 'Dikt försök' eller 'Sandperlor' som kvinnliga poeter i Finland kallade sina alster några decennier tidigare, dessutom för det mesta under pseudonym."

RAHIKAINEN LYFTER FRAM den lekande Sö-

dergran, lättheten och det kvicka i hennes texter. I *Framtidens skugga* 1920 finner hon en "gäckande stil" och inbjuder till nyläs-

också att hon i sin källkritiska granskning av Tideström förringar hans insatser som introduktör.

”Vaxdukshäftet som rymmer Södergrans tidiga dikter skrivna främst på tyska och svenska är ett exempel. Där den tidiga forskningen spårat personlig vända hittar hon uppfriskande ironisk distans och lekfullhet, ofta med politisk udd och ett tydligt kvinnoperspektiv.”

ning. Hon påpekar att den traditionella psykologisk-biografiska tolkningen ofta utmynnar i cirkelresonemang som stänger dikternas symboliska och metalitterära dimensioner. Vaxdukshäftet som rymmer Södergrans tidiga dikter skrivna främst på tyska och svenska är ett exempel. Där den tidiga forskningen spårat personlig vända hittar hon uppfriskande ironisk distans och lekfullhet, ofta med politisk udd och ett tydligt kvinnoperspektiv.

Rahikainens nyktra saklighet kommer till sin rätt i det intressanta kapitlet "Diktaren och hennes landskap". Där följer hon Karelen symboliska innebörd i det mytskapande som författare och levnads-tecknare utvecklar. Landskapet förändras i takt med författarskapets ikonisering. Den livliga industriorten Raivola blir ödslig och avlägsen, och när Finland förlorar Karelen till Ryssland exotiserar platsen, upphöjs till en förlorad värld som får sitt sublima uttryck i diktningen. En sådan skapelseprocess går säkert att kartlägga kring många kanoniserade författarskap. En populär variant är dagens guidade litteraturvandringar i författares geografiska miljöer.

Att Södergran skulle ha varit den inspirationens och ingivelsens diktare som hon utkorats till i kanoniseringsprocessen (av främst Hagar Olsson och Gunnar Tideström) ställer sig Rahikainen skeptisk till. För att fastställa detta behövs tillgång till manuskript i skilda stadier och sådana finns inte. Hennes kartläggning av Södergrans läsefrukter och intellektuella miljö pekar på något annat. Likaså dissekerar hon i linje med moderna analyser de seglivade myterna om sexuell desillusion och sjukdomsbearbetning. Hon stannar vid Tideström eftersom det är den mytgrundande receptionen hon vill beskriva. Men jag hade gärna sett mer av den kritiska revidering som ju skett i de senaste årens Södergranforskning. Ibland tycker jag

RAHIKAINENS BIOGRAFI LÄGGER tonvikten vid livshistorien och den sociala och kulturella miljö som formar en författare. I sin inledning skriver hon att biografens ambition kan vara att "argumentera för den mest trovärdiga tolkningen av en persons liv". I den allvarligt syftande biografien föreställer jag mig att detta måste vara en ledstjärna. Visst är man som litteraturforskare medveten om att tolkningar anammats och förkastats, att dagens förhärskande uppfattningar kommer att övermannas av morgondagens. Samtidigt kan man i välgjorda författarbiografiska studier få syn på kärnan i den humanistiska och litteraturhistoriska forskningens vetenskapliga kompetens: initierad texttolkning, källkritisk medvetenhet, mångsidig kunskap om den aktuella tidsperioden och dess kulturella klimat.

I sådana studier måste biografiförfattaren acceptera och metodiskt hantera livshistoriens inbyggda motsägelser. Berättelsen om ett liv är strukturerad ordning. Att förmedla trovärdighet är den teoretiska och metodiska utmaningen, sprungen ur det material som står till buds. Med sin förtrogenhet med materialet och sin källkritiska blick och för det mesta robusta skepsis har Rahikainen utmanat bilden av en ikon på ett nydanande sätt. Nu är Edith Södergran en aktör, en intelligent och initiativrik ung kvinna som är litterärt orienterad, utåtriktad och framfusig, som skapar kontaktnät och har en produktiv och frigörande tro på sin egen förmåga. Hon gillade att klättra upp och sitta på tak. Därifrån hade hon koll på världen.

► Anna Williams är professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

Anders Wällhed
Jag söker en människa
– Minnesbok om skådespelaren, dramatikern och poeten Kent Andersson

LINDELÖWS | 330 S. | ISBN 9789185379811

TIDIG UTSATTHET PRÄGLADE DEN VUXNE FÖRFATTAREN

Recensent *Karin Helander*

DENNA BIOGRAFI OM Kent Andersson är en ohämmat subjektiv bok. Det är inte de teaterhistoriska perspektiven som är behållningen utan viljan att bevara minnet av Andersson och att det ges plats för satirikerns egna texter.

KONSTARTERNA & MEDIER

DET ÄR MED glädje man tar Anders Wällheds biografi om Kent Andersson (1933–2005), *Jag söker en människa*, i sin hand, eftersom det inte finns så mycket skrivet om denne särpräglade och folkkäre poet, dramatiker och skådespelare. Anders Wällhed arbetade under flera decennier nära Kent Andersson, som medförfattare och regissör, inte minst med revyerna på Teater Aftonstjärnan (1997–2003) i Göteborg. Boken börjar och slutar med ögonblicksbilder från Aftonstjärnan, däremellan trängs

osorterade anekdoter, episoder, minnen och skärvor av svensk (och särskilt göteborgsk) teaterhistoria. Författaren bygger på egna erfarenheter samt intervjuer med Anderssons medarbetare, vänner och släktingar. I boken ingår också flera av Kent Anderssons dikter och pjäsfragment. *Jag söker en människa* är en något pretentiös titel, som får sin förklaring. Det var Kent Anderssons entréreplik i rollen som filosofen Diogenes på Aftonstjärnans scen år 1999. Wällhed tolkar den metaforiskt, som en bekännelse eller skådespelarens självbild.

Det är en ohämmat subjektiv bok. Wällhed beundrar nästan reservationslöst Kent Anderssons konstnärskap och solidariserar sig med dennes politiska grundsyn, men låter ana att Andersson privat och som kollega var komplicerad och inte alltid lätt att förstå sig på. Under den goa gubbens keps fanns ett depressivt mörker och en rastlös destruktivitet; prestationsängesten och frustrationen låg latent. Vissa av Andersson-Wällheds gemensamma sympatier och antipatier återkommer som ledmotiv. Högt i kurs står Göteborg, god mat, lyrik, publikens kärlek och underhållning med hjärta och ironisk spets. Mest vänder sig duon mot medierna, särskilt kvällspressen, pampväldet, socialdemokratins svek, finkulturens uppblåsthet samt akademikers och recensenters snobberi.

KENT ANDERSSONS BARNDOM formade hans liv och texter. Han var yngst av sju syskon och växte upp i en trång enrummare. Hans far var stuveriarbetare, modern hemmafru. De skilde sig när Kent var i 10-årsåldern, familjen orkade inte med faderns alkoholism. Barnet Kent beskrivs som utsatt och mobbat, ett utanförskap som kom att präglade den vuxne författaren. Han blev tidigt intresserad av litteratur, läste och skrev poesi. Kent övertalades att börja realskolan och sedan läroverket. Men han tyckte det var omoraliskt att studera på syskonens bekostnad, slutade skolan, gick till sjöss, lärde sig spanska, läste Pablo Neruda och upptäckte Lorca.

Kent är 12 år när han för första gången går på teater. Wällhed skriver om hans arbetarkomplex och den höga tröskeln till teatern. Ändå söker sig den unge poeten till Atelierteatern i Göteborg, en fri avantgardescen, för att sköta ljus och städa. Ett par år senare antas han som elev vid Göteborgs stadsteaters elevskola. Där får han elevkamrater, som kommer att följa honom genom livet, främst Ingvar Hirdwall. Han gifter sig med mannekängen Gisela Grumbt, de får tre barn, men äktenskapet spricker. Kent Andersson anställs som skådespelare på teatern med Mats Johansson som chef och får först ofta spela hårdföra, känslökalla typer, med Wällheds ord "en

massa skräpproller", även om han betonar att rollerna präglades av skådespelarens personlighet. Kent Andersson fick också intressanta uppgifter som aktör, exempelvis titelrollen i Molières *Tartuffe*. Senare, på revyescenen, utvecklade Kent Andersson en "yttre karakteristik, hämtad ur sig själv". Wällhed beskriver honom då som estradör och posör.

Den stora vändpunkten för Kent Andersson som författare kommer med *Flotten* (1967), ett improvisatoriskt grupparbete som byggde på Anderssons texter. Det var den första av de samhällskritiska revyer om ett krackelerande folkhem som en grupp skådespelare gjorde tillsammans med författarna Kent Andersson och Bengt Bratt samt regissören Lenart Hjulström. Efter *Flotten* kom i tät följd *Hemmet* om äldreomsorgen, *Sandlådan* om den havererande välfärdsstaten ur ett makt- och generationsperspektiv och *Tillståndet*, en kritisk betraktelse över svensk psykiatri. Uppsättningarna föddes ur de medverkandes "kreativitet, spellust och värdegemenskap".

DET GES I boken mycket utrymme till de projekt där Wällhed och Andersson samarbetade, till exempel på Aftonstjärnan och den satiriska radiokabarén *Kabaré Apropå* (1981) som fälldes av Radionämnden. I boken beskrivs också flera av Kent Anderssons kolleger, som revykamraterna Maria Hörnelius och Lasse Brandeby. Betydligt mindre plats får exempelvis Kent Anderssons samarbete med Marie-Louise Ekman och samspelet med Gösta Ekman i TV-serien *Vennerman & Winge* och scenpjäsen *I fru Vennermans fall* under tidigt 1990-tal; det framgår mellan raderna att Wällhed känner sig en aning främmande för dessa genusöverskridande gestaltningar med manliga skådespelare i kvinnokläder.

Boken behandlar också pjäserna *Gropan* (1974) om några arbetarfamiljer i det tidiga 1920-talets Göteborg och blankversdramat *Agnes*, specialskrivet för Gunn Wällgren, som spelade titelrollen vid premiären på Scalateatern i Stockholm 1972. Kent Andersson skrev gärna i bunden versform och det är lätt att instämma i Wäll-

► Kent Andersson.

heds ord: "Han tyckte om att rimma vilket han gjorde med en förbluffande enkelhet utan omvänd ordföljd och styltiga konstruktioner. Oavsett om han uppträdde på den finstämda diktningens öppna fält eller som slagkraftig samhällskritiker. Han gjorde underfundig konst av de enkla vardagliga orden". Hans dikter är vassa, poetiska och laddade med sentiment. Kent Andersson utsågs 2005 till hedersdoktor vid Göteborgs universitet och tog emot denna hedersbevisning med stolthet. Vid hans begravning låg doktorshatten bredvid den göteborgska kepsen på kistan.

ATT FÖLJA WÄLLHEDS vänporträtt är en blandad upplevelse. Fint berättade anekdoter, humoristiska hägkomster och personliga minnen varvas med ohöjt

subjektiva värderingar av människor och situationer. Språket svajar mellan målande konkretion och ett överlastat bildspråk, ibland med märkliga och malplacerade ordval. Tyvärr finns också flera rena sakfel, några felciteringar och hundratalet korrekturfel som förlaget borde ha tagit itu med. Särskilt trist är det när namn stavas fel och personer förväxlas (koreografen Ek heter Mats och inte Niklas, dramatikererna Tennessee Williams och Ted Willis blandas ihop, Harold Pinters pjäs heter *Vicevärlden*, inte "Vicevärlden" etcetera). Det finns även en del onödiga insinuationer och avsnitt som gränsar till privat skvaller som man gärna kunde undvara.

Vissa teaterhistoriska påståenden bör man ta med en nypa salt. Visst var Kent Anderssons och Bengt Bratts samhällskritiska revy pjäser under de turbulenta åren kring 1970 oerhört betydelsefulla inom svensk teater med sin skarpa mix av samhällskritik, underhållning och ensemblearbete. De gav stark profil till Göteborgs stadsteater under Mats Johanssons ledning, drog ny publik, väckte debatt och gav ringar på vattnet i hela teatersverige. Men de var inte ensamma om att skapa kollektivt i början av gruppteaterns framväxt (däremot var man först inom en inhemsk institutionsteater) och utgjorde definitivt inte någon slutpunkt på gruppteaterns era. Här ger teaterchefen Mats Johansson själv en mer nyanserad bild i sina memoarer *...en tid vid teatern* (Carlssons, 2011).

DET ÄR KORT sagt inte de teaterhistoriska perspektiven som är behållningen av Wällheds bok, utan viljan att bevara minnet av Kent Andersson för eftervärlden och inte minst att det ges plats för denne känslomässige satirikers egna dikter. Och hans texter lever än. På Göteborgs stadsteater planeras som öppningsföreställning hösten 2014 en ny uppsättning av regissören Mattias Andersson, som ska utforska arvet efter Kent Anderssons pjäser *Flotten*, *Hemmet* och *Sandlådan* och där publik som såg föreställningarna på 60-talet ska berätta om sina liv och unga göteborgare kommentera vad pjäserna säger om vår egen samtid.

► Karin Helander är professor i teatervetenskap, Stockholms universitet.

Johan Svedjedal
Ner med allt?
– Essäer om protestlitteraturen
och demokratin, cirka 1965–1975

W&W | 350 S. | ISBN 9789146225263

DET ÄR SVÅRT ATT MINNAS TILLSTÅND AV KOLLEKTIV BERUSNING

Recensent Svante Nordin

PERIODEN 1965–1975 HAR kommit att betraktas som ett förlorat årtionde för svensk skönlitteratur och kanske ville den vara det. 68-rörelsen handlade framför allt om den svenska bildningselitens självdestruktion. Johan Svedjedal har försökt lysa upp detta mörka rum men det är svårt även för dem som var med att i efterhand förstå hur det var.

KONSTARTERNA & MEDIER

DET REVOLUTIONÄRA ÅRET 1968 publicerades i Sverige en faktiskt seriös politisk roman. Det var Bo Baldersons *Statsrådet och döden*. Det talar väl för Johan Svedjedals skarp syn att han tagit med den i sin genomgång av den svenska politiska skönlitteraturen under skedet 1965–1975, *Ner med allt?*

Statsrådet och döden är svår att upptäcka eftersom den gick rakt mot vinden och

dessutom tillhörde den mest lättviktiga av genrer, deckaren. Men Balderson är trots allt den ende riktigt läsbare deckarförfattare genom tiderna som publicerat på svenska och därför värd att uppmärksamma. På sitt sätt ger hans böcker också en vägvisning. Om man tittar på en väderflöjel kan man se vart vinden blåser, men också var den kommer ifrån. Det är bara att ta ut motsatt riktning och det var det Balderson gjorde.

Bo Balderson är fortfarande oavslöjad även om en kvällstidning identifierat honom som Björn Sjöberg. Hemligheten bidrog som Svedjedal framhåller till att skapa hans succé, men också det lekfulla greppet där detektivromanen blev till fars. Den politiska satiren blev också till fars, inte avsedd att tas på allvar, men som Svedjedal likaledes framhåller i vissa avseenden egendomligt påminnande om vänsterns politiska satir. Den senare tog visserligen i motsats till Balderson sig själv på absolut allvar. Men i fråga om måltavlan – den svenska socialdemokratin och den svenska modellen – fanns likheter. Detta var en tid när den svenska modellens fennisa flagnade.

Den geniala karaktärsskapelsen i Baldersonromanerna är inte statsrådet, den stormrike 14-barnspappan som blir statsråd därför att han har för stora galoscher. Nej, det är Vilhelm Persson, läroverksadjunkt och statsrådets sväger. I denne timide, pedantiske, självöverskattande och av mindervärdeskomplex lidande man har Balderson tecknat den svenska bildningsborgerlighetens undergång med en etsande skärpa som får läsaren att misstänka att författaren själv tillhör det skrä som han karikerar. Persson, den hårt prövade läraren, patetiskt stolt över sin trebetryggsuppsats i historia om förhållandena under Karl XI:s förmyndarregering, ilsket föraktfull gentemot den framgångsrike svågernmångmiljonären, stelnad i borgerliga fördomar, rysande inför barn, sommarvistelser och all för tarmen riskabel föda, det vill säga allt utom kokt torsk, blir en representant för det Sverige som nu är dömt till undergång, det "försociala".

Som sådan vinner han hos läsaren sakta medhåll. Han representerar det som finns kvar av gott uppförande, pliktmedvetenhet, historisk bildning och ordinär anständighet. Där stormen gått fram kämpar Persson med envetet bakåtsträveri efter att upprätthålla en viss standard. Hans säregna talang för att hamna i centrum för ouppklarade mordfall har ingenting med hans medvetna vilja att göra, den är en sorts förbannelse.

Vilhelm Persson har sin relevans även om alla andra gestalter i Svedjedals bok hör hemma inom vänstern, eftersom

68-rörelsens drama när allt var slut mindre hade handlat om Vietnamkriget eller Kinas kulturrevolution än om den svenska bildningselitens försvinnande, till stor del genom självdestruktion. När Stockholms studenter just märkesåret 1968 okuperade sitt eget kårhus var symboliken uppenbar. Studenterna gick till stormns mot sig själva, den klass de själva tillhörde och som de nu beskyllde för allt ont i världen.

VAD GAVS ANNARS ut 1968? Svedjedal tar upp Staffan Beckmans *Tycker du att Georg är en galning?*, en roman som skildrar och förhårligar en stalinistisk kupp för att med våpnat våld ta över makten i Sverige. Han diskuterar också Sara Lidmans och Odd Uhrboms *Gruva*, där Lidmans suggestiva fejkade intervjuer med gruvarbetare varvades med Uhrboms lika suggestiva svartvita fotografier där dessa gruvarbetare blickar ut i en verklighet utan tröst eller förhoppningar. Svedjedal nämner från året även Göran Palms *Indoktrineringen i Sverige* med dess hårda attack mot demokratin och engagerade försvar för systemet i Sovjetunionen och andra kommunistiska länder.

Egendomligt nog har Svedjedal inga egentligen kritiska kommentarer när det gäller angreppet mot demokratin i periodens litteratur. Inte heller när det gäller försvaret för megamördare som Mao Zedong – sannolikt rent kvantitativt historiens främsta – och andra. Saktmodigt talar han om "känslan av ett demokratiskt underskott i västvärlden". Men naturligtvis var det denna känsla som fick människor att sympatisera inte bara med kommunistiska utan med fascistiska och nazistiska diktaturer. Att se detta som en ursäkt är att göra det lätt för sig. Själva kan jag se ett försvar för vår generation bara i det faktum att vi sympatiserade med diktaturer som åtminstone låg så långt borta att de inte

utgjorde ett omedelbart hot mot Sverige. Den reflexionen undantar dock dem som hyste sympatier för Sovjetunionen.

VAD SKALL MAN säga om den estetiska sidan av saken? Perioden 1965–1975 har som Svedjedal ser i all stillhet kommit att betraktas som ett förlorat årtionde för svensk skönlitteratur. Kanske kan man säga att det ville vara det. Skönlitteratur som företeelse har onekligen något obestridligen borgerligt och dessutom amoraliskt över sig. De invändningar mot hela företeelsen som Platon framförde i *Staten* fick hos det vänsterradikala 60- och 70-talet bara en ny utformning. Diktarna är svävande, otydliga, mångtydiga. Kan de uttrycka något genom en metafor, parabel eller berättelse i stället för med klara verb, gör de det. Aldrig kan de avstå från fina fraser, parfymering, anekdoter, lögnhistorier, dunkla ord. I stället för att säga sanningen rakt ut och mana till omedelbar revolution och till skapandet av idealstaten väjer de för pliktens bud och väljer "underhållning"! Mycket riktigt! Vilka samvetskval led inte de svenska författarna under åren 1965–1975 när de insåg sanningen i denna ofrånkomliga analys! Inte hjälpte det heller stort att klä sig i säck och aska och idka självkritik. Den borgerlige författaren var definitionsmissig en skithög. Jan Myrdal skrev: "Vi är inte medvetenhetens bärare. Vi är medvetenhetens fnask."

Onekligen var Jan Myrdal själv ett medvetenhetens fnask under perioden, med maoismen som hallick Det hörde till det groteska i situationen. Lika besinningslöst som man angrep demokratin och det egna svenska och västerländska samhället, lika villigt ställde man sig i tjänst hos diktaturerna, Myrdal hos Kina, Sara Lidman och Peter Weiss hos Nordvietnam. Därför sprack också alltsammans någon gång

kring 1975, när Kina och Vietnam råkade i konflikt för att några år senare befinna sig i öppet krig. I denna sutenörernas kamp fick fnasken sitta emellan.

JOHAN SVEDJEDAL ÄR en helt ung man, född 1956. Han var därför helt enkelt inte med. Det ursäktar en del av hans naivitet. Ärliga ungdomar bör uppmuntras och hedras även när de far vilse. Hans ambition i *Ner med allt?* är också god. Han talar i ett inledande avsnitt om den period han behandlar som "en övergiven byggnad i flera våningar, någonstans i utkanten av en stad — alla fönster är mörka, men nyckeln till byggnaden finns fortfarande i förvar". Han har velat låsa upp byggnaden, tända i några av rummen och se sig om. Det är en god föresats. Men även om han hade fått tag på nyckeln, vilket han inte lyckats med, skulle kanske inte så mycket ha varit vunnet. Det är svårt även för den som är tio år äldre att komma ihåg hur det hela tedde sig när alla fönstren var upplysta, dansen igång och musiken strömmade ut på gatan. Det finns någonting i tillstånd av kollektiv berusning som gör att de är svåra att komma ihåg efteråt.

Detta är naturligtvis inte bara ett problem för Svedjedal utan för all samtids-historia. Det är lätt att vara efterklok, men svårt att vara efterrättvis eftersom de omständigheter som gav upphov till illusionerna inte längre föreligger. Svedjedal har försökt. Han har plöjt igenom en hel litteratur, namn som P. O. Enquist, Sonja Åkesson, Gun-Britt Sundström och Staffan Seeberg kan läggas till de nämnda, och ansträngt sig att tränga in i en främmande värld. Redan det är lovt.

► Svante Nordin är professor i idéhistoria vid Lunds universitet.

— Annon —

FRED OCH SÄKERHET I TIDER AV FÖRÄNDRING

Essäer om utrikes- och säkerhetspolitik
Krister Wahlbäck

Förord av utrikesminister Carl Bildt

Krister Wahlbäck var både vetenskapsman och diplomat. För den som söker insiktsfulla analyser och lärda översikter av sekler av svensk säkerhetspolitik erbjuder hans skrifter en oöverträffad källa till kunskap och förståelse av den militära alliansfriheten och svenska politiska vägval.

479 s inb

www.santerus.se

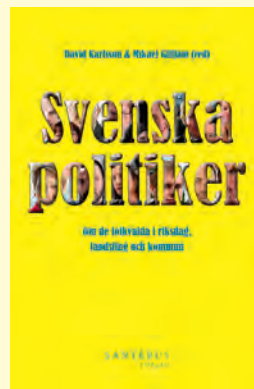
SVENSKA POLITIKER

Om de folkvalda i riksdag, landsting och kommun

David Karlsson & Mikael Gilljam (red)

I denna bok, som bygger på undersökningar som riktat sig till samliga folkvalda, studeras vad svenska politiker tycker i en rad frågor, hur de ser på demokrati och representation, på konflikt, klientelism och korruption. De 16 författarna lyfter särskilt fram flernivådemokrati och de politiska partiernas betydelse.

318 s hft

DET ÄR VALÅR i år och enligt flera opinionsundersökningar rankar väljarna skolfrågor högt. Svenska elever presterar under genomsnittet i den ena internationella mätningen efter den andra och orsakerna till förfallet debatteras livligt. Förlaget Historiska media i Lund drar sitt strå till stacken genom att ge ut etnologen Jonas Frykmans debattbok *Ljusnande framtid – Skola, social mobilitet och kulturell identitet* från 1998 i ny utökad utgåva. Professor Frykman är något av en grand old man inom svensk etnologi och det är med grundmurat självförtroende han yttrar sig, inte bara om skolan, utan om klassresor, mödrar, fäder och söner i Sverige under hela 1900-talet.

Boken inleds med en analys av hur medier och allmänhet såg på bråken, skadegörelsen och vantrivseln i skolan i slutet av 90-talet. Reaktionerna var enligt författaren ett uttryck för moralpanik – ett fenomen som Frykman undersökte redan i sin bok om 1930- och 40-talets ungdomskultur (*Dansbaneeländet* 1988). ”Moralpaniken” omformar verkligheten utifrån vissa fasta föreställningar, menar Frykman: ungdomen är på väg åt fel håll, sedefördärv och moralisk upplösning hotar, staten måste gripa in.

Frykman har även framträtt i samband med dagens skoldebatt med ett liknande budskap. Att klanka på ungdomen är något man gjort sedan Sokrates dagar, påpekar han. (Eventuellt har etnologiprofessorn haft ett populärt citat i åtanke: ”Våra dagars ungdom älskar lyx. Den uppträder ohöveligt, föraktar auktoriteter, har ingen respekt för äldre människor [...]” Citatet i fråga har tillskrivits Sokrates, men verkar inte varit känt före 1950.) Därmed vill Frykman emellertid inte påstå att skolans problem är en konstruktion. Bekymren är verkliga, men den berättelse som moralpaniken diktar riskerar att skymma andra, större sammanhang.

Frykman argumenterar för att de politiker och pedagoger som styrde den svenska skolan till den position den har i dag har begått ett allvarligt misstag när det gäller

elevernas personlighetsutveckling. Skolan fick i uppgift att ta på sig en roll som tidigare varit reserverad för hemmen: att förvalta barnens kulturella identitet. I stället för att se eleven som en passiv mottagare av lärdom skulle skolan utgå från hans eller hennes egen individuella särart.

VAD FRYKMAN FÖRSÖKER leda i bevis är att

SKOLA & UTBILDNING

Jonas Frykman

Ljusnande framtid

– *Skola, social mobilitet och kulturell identitet*

HISTORISKA MEDIA | 224 S. | ISBN 9789187239229

DAGENS SKOLA UNDERLÄTTAR INTE KLASSRESOR

Recensent *Hanna Enefalk*

JONAS FRYKMAN MENAR att skolan har påtagit sig rollen att förvalta barnens kulturella identitet och överlåtit åt hemmen att coacha barnen. Därmed läser man fast barnen i deras sociala position. Det saknas inte uppfriskande idéer i boken men källorna hanteras osystematiskt och resonemang som är trovärdiga blandas med sådana som inte är det.

den välmenande fokuseringen på eleven som individ fick oförutsedda och negativa resultat. Genom att bejaka elevernas befintliga positioner fryser man dem, hävdar han. Skolan förlorar därmed sin förmåga att möjliggöra klassresor, ja, till och med förmågan att ingjuta känslan i eleverna av att förändring är möjlig.

Frykman dristar sig alltså att ifrågasätta alla lärarutbildningars credo att ”möta

eleverna där de är”. Skolan borde i stället, säger Frykman, erbjuda ”en god annorlunda”. I skolan ska man inte vara en hel individ. Man ska vara just elev: en speciell roll, där man kan lämna den identitet familjen diktar bakom sig för några timmar om dagen eller för hela livet. Det är onekligen en uppfriskande tanke.

I bokens nyskrivna slutkapitel utvecklar Frykman sitt resonemang och anknäver mer direkt till dagens diskussion om elevers bristande kunskaper. Dagens pedagogik – ”otydlighetens pedagogik”, kallar Frykman den med ett uttryck lånat av den brittiske sociologen Basil Bernstein – har inte gynnat elevernas kunskapsinhämtning.

De fria studierna, att utvecklas tillsammans med kunskaperna, kan vara en alldeles lysande målsättning för det fria lärandet i universitetsmiljö, men skapade mest förvirring i grundskolan [...] Familjen kom att ta över delar av ansvaret för kunskapsinhämtande, studieplanering och läxarbete.

Läsvana hem klarade av att coacha sina barn till högre studier, men det gjorde inte arbetarklasshemmen. Resultatet har blivit att den sociala snedrekryteringen till högre utbildning består.

Ljusnande framtid innehåller alltså en del guldgrub, men det är ingen lättläst bok. Frykmans resonemang är ibland självmotsägande och man kan också fråga sig vem boken egentligen är skriven för. Förlagets val av omslag – ett snedställt färgfoto och en titel skriven med vit krita på en svart tavla – signalerar närmast att man tänker sig en bred målgrupp. Men Frykmans

språk är knappast inkluderande. Han talar om ”dyadiska relationer”, ”Ferdinand Tönnies välkända Gemeinschaft kontra Gesellschaft”, och ”en strukturerande struktur” – ”för att använda Bourdieus välkända definition av habitus.” Förekomsten av ordet ”knäsattna” i en text brukar också vara ett tecken på att professor ropar till professor.

Texten är över huvud taget svår att placera i ett fack. Den vidlyftiga, för att inte

såga orerande tonen gör att *Ljusnande framtid* känns som en debattbok. Författaren ”tycker mer än hans forskning kan stödja”, som recensenten i den kulturhistoriska tidskriften *RIG* påpekade när boken först publicerades 1998. Frykman själv beskriver sitt verk som ”en studie i hur modernitetens identitet formades och hur överskridandets vardag organiserades i 1900-talets svenska skolor”. Boken används som kurslitteratur i etnologi på universitetsnivå.

FÖRFATTARENS FÖRHÅLLNINGSSÄTT TILL sitt källmaterial är emellertid väldigt fritt, även med etnologiska mått mätt. Undersökningen sägs vara baserad på ett omfattande material om utbildning och kulturell identitet, samt ett avhandlingsprojekt. I materialet ingår ett stort antal intervjuer med personer födda under 1920-, 1940-, och tidigt 1970-tal. Dessutom har Frykman använt sig av memoarer och skönlitteratur.

Den osystematiska hanteringen av källor gör att trovärdiga och mindre trovärdiga resonemang blandas huller om buller. Granskar vi till exempel kapitlet där skolans inverkan på könsroller diskuteras finner vi å ena sidan ett intressant resonemang kring minskad fadersauktorit: de kunskaper fadern satt inne med var inte längre relevanta för söner på väg uppåt i samhället. Intervjumaterialet visar att det i stället ofta var mödrarna som stöttade sina pojkar så att de kunde läsa vidare. Klassresan innebar på så sätt alltid ett uppbrott från fadern.

Å andra sidan finner vi att Frykmans de-

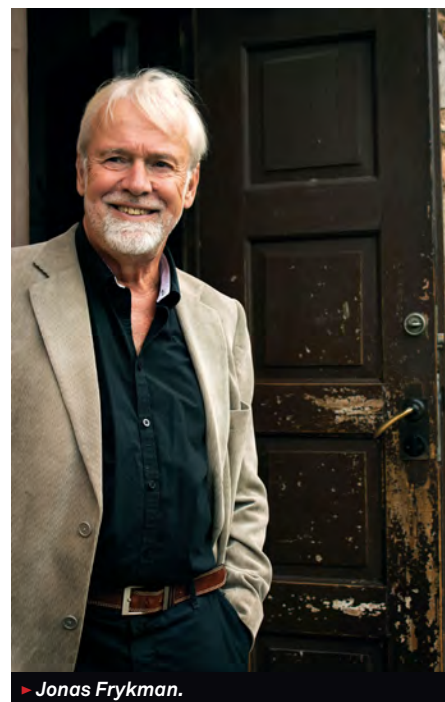
fanns flera olika manligheter redan under medeltid och tidigmodern tid. Munken, legeknekten, den gifte mannen och drängen representerade inte ett och samma manlighetsideal.

Resonemanget kring klassresornas effekt på äktenskapsmönstren innehåller också en del tvivelaktigheter. Frykman menar att klassresenärerna tenderade att gifta upp sig, med kvinnor ur den etablerade medelklassen. (Både klassresenärer och elever är för det mesta av manligt kön i Frykmans bok, även om det sällan påpekas.) I familjerna som bildades var det alltså hustrun som hade kontakterna och den kulturella kompetensen. Svenska familjer blev därmed ovanligt jämställda. Problemet med detta resonemang är naturligtvis att ekvationen inte går ihop. Hur räckte medelklasskvinnorna till för både medelklassmännen och alla klassresenärer ur arbetarklassen? Det är ett demografiskt mysterium.

EN YTTERLIGARE KRITIK, som kanske ska riktas lika mycket mot förlaget som mot författaren, är den bristfälliga presentationen av Frykmans medarbetare. Boken baseras som sagt delvis på ett avhandlingsprojekt vid etnologiska institutionen i Lund, men namnet på doktoranden finns inte i brödtexten. Först genom att följa en hänvisning placerad två stycken senare får vi veta vilka som varit inblandade i arbetet.

Olika vetenskapliga discipliner har olika traditioner när det gäller hur man refererar till andras forskningsinsatser, och författaren av denna recension är inte insatt

Om inte annat borde i alla fall informationen i notförteckningen vara korrekt, men så är inte fallet. Här står att ”fil kand Gunnel Olsson skriver en doktorsavhandling på temat ”Vi i femman” – men en snabb bibliotekssökning visar att Olsson disputerade för över tio år sedan. Hennes avhandling heter *Mellan rum: En studie i fysisk och mental utveckling av kommunikation*

▶ Jonas Frykman.

med utgångspunkt i en mellanstadieklass och gavs ut år 2003 på Brutus Östlings bokförlag Symposion.

Man kan över huvud taget rikta kritik mot att förlaget ger ut en gammal bok som om den vore helt nyskriven. Det har visserligen tillkommit ett nytt slutkapitel och ett kort förord, men resten av texten har inte uppdaterats på något systematiskt sätt. Det talas om ”slutet av vårt eget århundrade”, och den senaste svenska filmen med skolanknytning är Bo Widerbergs *Lust och fägring stor*, inte Anna Odells *Återträffen*. Förlaget verkar ha haft bråttom, ett intryck som förstärks av ett antal korrekturläsningssmissar. Bland annat innehåller tre slutnoter endast ordet ”Utgår.”

Ljusnande framtid är alltså en något slarvig produktion och innehållet är blandat. Icke desto mindre har etnologen Jonas Frykman något att säga oss om skolan i dag – ett tecken så gott som något på att den humanistiska forskningen behövs i samhällsdebatten.

▶ Hanna Enefalk är universitetslektor i historia vid Uppsala universitet.

”Svenska familjer blev därmed ovanligt jämställda. Problemet med detta resonemang är naturligtvis att ekvationen inte går ihop. Hur räckte medelklasskvinnorna till för både medelklassmännen och alla klassresenärer ur arbetarklassen? Det är ett demografiskt mysterium.”

definition av traditionell nordisk maskulinitet under 1900-talet bland annat bygger på *Njals saga* (nedtecknad omkring år 1280). ”Traditionell maskulinitet” blir på så sätt en problematiserad, historiskt oföränderlig enhet. ”Det är faktiskt först i detta moderna samhälle som manlighet kom att vara ett ord som borde stå i pluralis”, hävdar Frykman. Men den nyare historiska forskningen har tvärtom visat att det

i hur Lundaetnologins praxis ser ut. Jag är heller inte personligen bekant med någon av de inblandade och vet inte hur deras överenskommelse såg ut när boken publicerades. Men nog hade det varit rimligt att nämna dem som samlat in material och gjort intervjuer med namn i brödtexten. Hade detta varit en naturvetenskaplig studie hade de antagligen stått som medförfattare.

Traditionen är inte en lagerlokal utan ett hus vi kan andas i

av *Torbjörn Elensky*

ERNST ROBERT CURTIUS arbetade i inre exil i Nazi-Tyskland under femton år på sitt verk *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (1948). Han ville rädda den europeiska traditionen undan det nazistiska barbariet så att den efter kriget skulle kunna användas till att bygga upp en ny tysk identitet som inte kunde stängas in i snävt nationella ramar. Men han underströk också att vi måste betrakta traditionen som en enhet, som omfattar bra och dåligt, moraliskt och snusligt på samma gång. Omläsningar är nödvändiga, överstrykningar mycket farliga.

KLASSIKERN

SKÖNLITTERATUREN ÄR GRUNDEN för vår kultur. Berättandet upptar en stor del av vår vakna tid, alltifrån nyheternas dramaturgiskt anpassade berättelse om läget i världen, till hur meningsskapandet kring vår självbild, vårt jobb och våra relationer går till. En äldre släkting är en anekdot om något som hände för många år sedan; vänskap en berättelse på studentmiddagen om hur det gick till när någon började skolan för längesedan.

Det är en förunderligt tät väv av minnen, historier, berättelser, ibland samstämmiga, ibland motstridiga, som vi använder oss av för att orientera oss i tillvaron. Det vi väljer att tro på, att minnas, att tradera vidare, är det som ger vårt liv mening och kommer att bestämma hur vi ser ut för dem som kommer efter oss. Men de är så klart fria att i sin tur ta miste, minnas fel, missförstå, glömma och fylla i luckorna med sådant som passar deras egen uppfattning om världen och vad de själva vill lämna vidare. Traderandet, omtolkningen, förståelsen av det förgångna är en grund för självförståelsen.

En av de centrala personerna för min egen förståelse av skönlitteraturens form och möjligheter, som författare såväl som läsare och kritiker, är Ernst Robert Curtius. Det som lockade mig hos honom var insikten om hur mönstren går igen.

Han öppnar den europeiska litteraturen och framhäver den litterära samtidigheten, i sin mäktiga genomgång i *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948) av hur det klassiska arvet fortplantats in i den medeltida litteraturen.

Han behandlar stående former och motiv, Dantes syn på antiken, retorikens betydelse för poesin, olika slags metaforik, det ideala landskapet, klassicism och manierism, och mycket mer, på sätt som verkligen gör traditionen levande och tydliggör hur den fungerar och ännu kan ha betydelse. Curtius litteratursyn kändes som en verklig befrielse för mig. Jag, som alltid haft en dragning till marginalia, till avantgarde och excentriciteter i litteraturen, får av Curtius lära mig att det som intresserar mig i själva verket ingår i grunden i det europeiska kulturarvet. Redan under antiken skrev poeterna dikter där de uteslöt en viss bokstav, liksom George Perec gör i sin roman *La Disparition*, som är skriven helt utan att använda bokstaven "e", och litteraturen som symboliserar sig själv, som hos Borges, fanns redan i de tidigaste reflektionerna över skrivandets förhållande till världen.

ERNST ROBERT CURTIUS var ursprungligen verksam som kritiker, specialiserad på samtida fransk

litteratur, men han drevs under trycket av den fördummande nationalismen och nazismens kvävande utbredning att återvända till källorna för den europeiska kulturen, till det antika arvet och förvaltandet av det under medeltiden, de sekler under vilka det som senare skulle ta form i våra nationalstater växte fram. De tyska nazisterna ideologiserade universitetsväsendet och klassade olika typer av forskning som nationell, judisk och så vidare. Curtius vände sig starkt mot ideologiseringen av kulturhistorien och litteraturen, och mot nazisternas historiesyn ställde han den vetenskapliga filologin, som han i *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* utvecklar till vad som närmast kan karaktäriseras som en läsandets fenomenologi, där detaljiakttagelser i enskilda verk samspejar med systematisering av återkommande motiv och former.

Curtius reagerade mot missbruket av historien, hur den än kunde reduceras till berättelse, än upphöjas till myt. För honom blev det, inför nazisternas maktövertagande och kvävande av alla oppositionella röster, viktigt att återgå till det som låg för handen, till ursprunget, och att bearbeta och systematisera det på ett så sakligt sätt som möjligt. Han skriver uttryckligen att det inte kan vara frågan om någon moralism, eller "god smak", som begränsar den som vill förstå de historiska källorna. Enbart när vi betraktar traditionen fördomsfritt, allt som en enhet, med bra och dåligt, moraliskt och snuskigt, om vartannat, kan vi se sammanhanget och kontinuiteten som de verkliga är.

Jag kan inte låta bli att reflektera litet extra över detta i dessa tider då en i och för sig lovvärd lust att motverka homofobi, rasism och kvinnoförtryck, gör att somliga är väldigt snabba med att vilja rensa ut det olämpliga ur våra bibliotek; en tavla med nakna bröst i vår svenska riksdag flyttades av sedlighetsskäl så sent som förra året. Det kan vara viktigt att lyfta de delar av traditionen som varit mest fördomsfria, men att för den skull stryka ut dem som kan sägas ha burit på intolerans och nedlåtenhet mot utsatta grupper är inte rätt. Omläsningar är nödvändiga, överstrykningar mycket farliga.

VAD INNEBÄR EGENTLIGEN kontinuitet i den litterära traditionen? Curtius räknar med viss me-

lankoli upp allt det som försvunnit i historien, alla böcker som förlorats, bränts, eller bara glömts och tappats bort. Det gäller huvuddelen av den grekiska poesin, de flesta tragedier såväl som komedier. Enbart under andra världskriget, samtidigt som Curtius själv arbetade med sitt manuskript, förstördes miljoner oersättliga verk i alla de bibliotek som bombades, plundrades och brändes ner, framför allt av de nazistiska truperna.

Mnemosyne, minnet, var musernas moder. Det är genom den litterära traditionen som en kultursfär bevarar sin identitet över tiden. Kultur är inte bara minnen och museer, den unga människan måste initieras i det kulturella arvet för att det ska kunna leva vidare. Inget är vanligare och lättare än glömska och förstörelse. Bara den som vill

ha ofria undersåtar har något intresse av att skära av människor från deras kulturella och intellektuella arv. Detta är, vågar jag påstå, grunden i Curtius uppfattning om traditionens betydelse. Att vara kunnig om det egna arvet ger oss en orientering i intellektuella och estetiska frågor som också gör oss mera öppna och mottagliga för andra kultursfärens egenvärde och inflytanden.

Ytterst är vår kultur i dag enbart en liten del av världskulturen, litet samma mening som Goethe talade om världslitteraturen. Historie-skrivningen och minnet kan inte, om det tas på allvar och inte omgärdas av ideologiska begränsningar, fungera utslutande. Den som känner antikens dikter eller den medeltida europeiska poesin är också mera mottaglig och har bättre förutsättningar att förstå även den persiska, liksom den som känner den västerländska dramatiken lättare förstår den indiska eller de som bekantar sig med 1700-talets engelska romaner klarar att ta till sig även den kinesiska romankonsten.

LIKA UPPTAGEN SOM Curtius var av att bekantgöra de klassiska formerna, lika medveten var han om att en form som traderas som självändamål med tiden blir till ett tomt skal. Det går inte att upprepa de givna gesterna mekaniskt. Curtius var skeptisk mot möjligheten att skapa en bestående kanon. Det tvångsmässiga uppreparandet av givna former, av etablerade mästares mästerverk, skapar döda listor över verk med vilka man plågar

skolbarn, som inte förmår värja sig. En kanon, en levande tradition, kan inte bygga på museal vördnad för den gamla storheten, det handlar om initiering i en levande tradition, som också hålls levande genom att minnet traderas, genom just denna initiation av ständigt nya generationer i ett arv som i sig inte får vara statiskt, utan måste uppfattas som en levande del av vår historia och identitet. ”Vi har inte behov av någon lagerlokal för traditionen, vi vill ha ett hus som vi kan andas i”, skriver han.

Kulten av traditionen som självändamål blir lätt ett sätt för träkmånsar att sätta de verkligt kreativa på plats. Men kulten av det nya som självändamål, utan de grundläggande kunskaper som krävs för att över huvud taget uppfatta vari det nya egentligen består, blir i sin tur gärna till en personlighetskult, där den mest högröstade och chockerande kan sno åt sig utrymmet på bekostnad av det som kanske bär på djupare värden – hur nu än dessa kan begripas. Hos Curtius blir traditionen inte till något tyngande, en börda och regelverk av begränsningar för nya generationer författare, utan tvärtom en möjlighet till friheter, till utvecklingsbara möjligheter som kan stärka det nyas växtkraft.

SÄKERT SPELADE CURTIUS

bakgrund in i hans intresse och val av studier. Sprungen från en känd familj i Alsace, det genom århundraden omstridda gränslandet mellan franskt och tyskt, var han uppvuxen i ett tvåspråkigt hem. Han studerade från början bland annat sanskrit och filologi, innan hans intressen fördes över till den moderna litteraturen. Han ägnade sig då främst åt den samtida franska litteraturen, André Gide, Marcel Proust och Paul Valéry, men även åt engelskspråkiga författare som T.S. Eliot, och han var mycket tidig med att skriva om James Joyces *Ulysses*, som han uppfattade som ett essentiellt mänskligt verk, som verkligen på djupet återkopplar till det homeriska arvet.

Det skulle vara lätt i dag att karaktärisera honom som konservativ, men det träffar inte rätt. Att han var mån om att vårda och vidareföra traditionen och gärna gick till roten i sin undersökning av den europeiska litteraturen har inte nödvändigtvis någonting med konservatism att göra. Snarare tjänar hans radikalt filologiska inställning till historien och hans avståndstagande

från rangordning inom den, liksom hans skepsis till en oföränderligt fastslagen klassikerkanon, ett levande intresse – syftet att gjuta nytt liv i den samtida litteraturen genom att göra den uppmärksam på dess rötter och identitet.

Om någon påminner han kanske mest om Bela Bartók i musiken. Denne började som nationalist och reste ursprungligen runt och samlade av kärlek till den ungerska nationen in folksånger, men upptäckte snart under sitt arbete att nationsgränserna inte avgränsar traditionerna, och att en sång inte går att hänföra till någon viss etnicitet; den rör sig över alla gränser och tider och förändras efter de behov och ideal som råder. Bartók var även han, fastän förankrad i traditionen, inte alls någon konservativ konstnär, utan tvärtom en som tog tillvara alla sina kunskaper

och erfarenheter för att åstadkomma verkligt nyskapande musik, på ett sätt som kan ses som principiellt besläktat med hur Curtius använder sig av sina filologiska kunskaper för att läsa sin tids nya litteratur, och sina erfarenheter av samtida kritik för att förnya läsningen av de stora klassikerna. Sammanbindandet sker inte för att tvinga ihop det ena med det andra, utan är ett fortlöpande upptäckande och avtäckande av grundläggande mönster i det sätt på vilket det är meningsfullt att berätta om världen och på ett fruktbart sätt reflektera över texter.

NAZISTERNA FÖRDÖMDE CURTIUS

för att han enligt dem inte förstod den tyska kulturens biologiska grundvalar och för att han beblandade sig med och lät sig influeras av judiska tänkare. I den polemiska essän *Deutscher Geist in Gefahr* (1932) angriper han den nazistiska synen på tysk kultur och identitet. För de kristendomsfientliga nazisterna var Karl den store någon som fjärrmat tyskarna från deras germanska sanna natur och i stället släppt in kristendom och det klassiska latinska arvet. För Curtius var det tvärtom genom det klassiska latinska arvet som den europeiska kulturen formats, han underströk Karl den stores alleuropeiska betydelse och vände sig mot tanken på någon särskild ”germansk natur” som skulle vara främmande för detta. Det latinska, romerska arvet var avgörande också för formandet av medeltiden och så småningom renässansen även i norra Europa.

Nazisterna förbjöd denna skrift, men Curtius

kunde ändå fortsätta att verka. Sedan 1929 var han professor i romersk filologi i Bonn, och han behöll den tjänsten under hela kriget och fram till sin död 1956, liksom en del andra framstående akademiker verksam i ett slags inre exil, under 15 år helt inriktad på arbetet med *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* som ett stilla motståndsarbete, som för att bevara det värdefulla som hotades av nazisternas barbari, så att det skulle kunna användas efter kriget till återuppbyggandet av kulturen i Tyskland, återfinnas det rentav, av en tysk identitet, som inte låter sig stängas in i snävt nationalistiska ramar.

CURTIUS ÄR VIKTIG som litteraturhistoriker. Hans iakttagelser och systematisering av motiv i medeltida europeisk litteratur är intressant i sig, men mest intresserar den mig som en handledning i läsning. Curtius gav mig insikten att den litteratur vi uppfattar som normal, det "hederliga berättandet", realismen, med alla dess knep och tekniker, inte alls är något naturgivet, inget självklart och framför allt att det under huvuddelen av vår västerländska litteraturhistoria faktiskt inte dominerat. Boken förbinder samtiden med den allra tidigaste historien, öppnar den engagerade läsarens ögon för mönster som går igen genom, årtusenden, men även för principerna bakom hur nya litterära mönster skapas. Regelbundet återvänder jag till den, läser någon av essäerna eller kontrollerar något spår via index. Avsnittet om boken som symbol i litteraturen för mig till exempel in i reflektioner över läsningens natur, religiös symbolik, kring både Bibeln och Koranen, och in i grundläggande läsningar från 1900-talet av hur litteratur kan symbolisera sig själv, dessa oändligheter av reflektion och självreflektion, som gärna ses som exempel på postmodernistisk lek med fiktionen, men som i själva verket, vilket just Curtius visar, är djupt förankrade i en klassisk syn på läsning och litteratur.

Curtius skriver att det inte var något strikt historiskt intresse som drev honom att börja ägna sig åt de litterära traditioner han behandlar, utan det var samtidens trängande politiska behov i efterdyningarna av första världskriget, som fick honom att inse att det var viktigt att introducera den nya franska litteraturen i det tyska kulturella medvetandet. Senare blev det inför nazismens in-

skränkt nationella och rasistiska hot mot det kulturella han älskade så högt, viktigt att gå till roten med de traditioner som han menade hade format den europeiska litteraturen och medvetandet.

Viktigt att påpeka är dock att även om *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* har den latinska litteraturens långa linjer ända in i romantiken och modernismen och hur dessa bidragit till att forma en europeisk kultur och identitet, som sitt ämne, så är Curtius inte heller någon inskränkt eurocentriker; hans läsprinciper öppnar i själva verket för det slags universella kultur, för den världslitteratur, som även var Goethes ideal. Exempelvis återkommer han till den arabiska poesins betydelse, inte minst hur avgörande den var som influens på den spanska guldålderns stora poeter, som Góngora.

FÖR MIG ÄR detta centralt även i det svenska arvet. Vi är, som några av våra största författare, Eyvind Johnson, Vilhelm Ekelund eller Gunnar Eklöf varit fullt medvetna om och utgått ifrån i sin diktning, inte någon isolerad liten nordgermansk spillra, utan ett utskott på den europeiska civilisationens stam. Jag har inte lyckats hitta någon upplysning om detta, men jag har en stark känsla av att Curtius måste ha varit viktig läsning för exempelvis Eyvind Johnson. Intresset för det gränsöverskridande, den europeiska medeltidens latinska, romerska rötter, blandformerna av språk och

kulturer innan nationalstaterna har satt sig – jag kan inte tänka mig annat än att han läste och inspirerades av Curtius i arbetet med *Hans nådes tid* och *Livsdagen lång*. Det är genom förståelsen för vår hemmahörighet i detta arv som den svenska kulturen blir begriplig och meningsfull. Genom att återknyta till det kan vi än i dag finna fram till en svensk identitet som går utanför de snävt nationalistiska ramarna, och se vår plats i det världskulturella historiska såväl som samtida sammanhanget. På så sätt kan vi utveckla självkänsla utan chauvinism och verkligen öppna oss för världen. ■

► Torbjörn Elensky är författare, närmast aktuell med boken *Italo Calvino – Skönlitteraturen som livsform* (H:ström).

VID 1600-TALETS MITT var Sverige kortvarigt inblandat i två koloniala företag, Nya Sverige vid Delawarefloden i Nordamerika och Cabo Corso på Afrikas Guldkust i nuvarande Ghana. Nya Sverige var svensk besittning i sjutton år, från 1638 till 1655, då det erövrades av holländare. Motsvarande tid för Cabo Corso var elva år (1650–1663), interfolierat av strider med danskar och holländare och slutligen övertaget av de sistnämnda. Nya Sverige, där det som mest fanns fem-sexhundra svenskar och finnar har firats med återkommande högtidligheter. Senast, år 2013, var det 375-årsjubileum med deltagande av ättlingar till kolonistörerna och lenapeindianerna, det svenska kungaparet, Eero Heinäluma, talman i Finlands riksdag och USA:s vicepresident Joe Biden. Mig veterligt har inga motsvarande högtidligheter ägt rum i Ghana.

Ingendera företag framstår i ett nyktert historiskt perspektiv som något att fira. Den kortvariga svenska närvaron vid Delawarefloden var vare sig betydelsefull eller ärofull. Styrkemässig underlägsenhet och otillräcklig egen materiell försörjning förklarar den ofta som god framhållna kontakten mellan kolonin och indianerna. Syftet med Cabo Corso var att komma med i den lönsamma triangelhandeln, inklusive slavhandel; inte heller det är något att yvas över.

Historisk uppmärksamhet har sina förklaringar. De politiska motiven bakom Nya Sveriges popularitet som jubileumsföremål framstår som självklara. Den tidiga svenska närvaron i Amerika lyfts fram i tecknet av vänskapliga förbindelser mellan Sverige och stormakten USA. Att 1,2 miljoner svenskar invandrade till Nordamerika från 1850 till 1925 gör det tacksamt att knyta an till Nya Sverige – de svenska immigranterna kan på det sättet pretendera på ärofulla pilgrimsfäder.

När historikern Karl Hildebrand och skolmannen Axel Fredenholm på 1920-talet gav ut en påkostad och omfångsrik skildring i två delar av den svenska ut-

vandringen till Amerika ägnades Nya Sverige följaktligen stort intresse. Redan på 1600-talet var svenskarna amerikaner, redan då hade de de goda egenskaper som präglade utvandrarerna på 1800- och 1900-talet. Hårt arbete under svåra omständigheter, skötsamhet och därav följande framgång lyser från sidorna. Bilden är både nationalistisk och nationalromantisk

tidslinje finns dock att följa – den svenska kyrkan i Amerika. Mot slutet av 1600-talet började Sverige skicka över präster till de svenskar som stannat kvar i den forna kolonin. Fram till år 1786 skickades över tjugo präster dit, församlingar grundades och ännu i dag kvarstående kyrkor byggdes. Denna kontakt skapar ett skört samband ända till 1831, då den siste utsände prästen avled. Det fanns ju också svenskar som besökte Amerika, till exempel Pehr Kalm, som vistades flera år i USA och skrev *En resa till norra Amerika* i tre delar om sina erfarenheter. Svenska officerare, som under 1700-talet för att få erfarenhet ofta tjänstgjorde i den franska krigsmakten, kom till Amerika under sjuårskriget och, som Axel von Fersen den yngre, under frihetskriget.

Hildebrands och Fredenholms verk tillkom när den svenska utvandringen till Amerika led mot sitt slut. Tjugofem år senare gav Wilhelm Moberg sin bild av emigrationen, som sannolikt fortfarande dominerar svenska föreställningar om utvandringen och utvandrarerna. På 1960- och 1970-talet väcktes senkommet den akademiska forskningens intresse. Under ledning av främst professor Sten Carlsson kartlades, analyserades och redovisades utvandringen mångsidigt och grundligt i en rad avhandlingar och samlingsverk.

SOM EN FÖLJD av intresset bildades också lokala arkiv och verksamheter som till exempel Svenska Emigrantinstitutet i Växjö. I Minneapolis hade svenskamerikanska ättlingar grundat The Swedish American Institute, som fortfarande publicerar tidskriften *The Swedish-American Historical Quarterly*.

Kontakter över Atlanten med ännu levande utvandrare och deras ättlingar kunde blomstra. Men i och med tidens gång har med nödvändighet förutsättningarna för och innehållet i sådana verksamheter förändrats. De som var med om den stora utvandringen finns inte längre. Kontakterna skiftar och avtar, intresset tenderar att bli mer rent historiskt om ändå betydelsefullt.

HISTORIA

Lennart Pehrson

Den nya världen – Utvandringen till Amerika I

BONNIERS | 489 S. | ISBN 9789100131913

MISSTAG ATT BÖRJA UTVANDRINGENS HISTORIA MED KOLONIERNA

Recensent *Ann-Sofie Ohlander*

DEN FÖRSTA DELEN av Lennart Pehrsons trilogi om den svenska emigrationen till USA är välskriven och vittnar om goda kunskaper om amerikansk historia men intrycket blir ändå litet obalanserat eftersom han binder ihop händelser med olika karaktär. Han börjar med de två kortvariga koloniala projekt som Sverige var inblandat i vid 1600-talets mitt och måste därför upprätthålla en konstlad kontinuitet fram till 1840 när de första svenska invandarpionjärerna anländer till USA. 1600-talets svenska inslag i Amerika har inte något samband med den överväldigande majoritet av utvandrare som Pehrson huvudsakligen vill skildra.

– svenskarna var nog egentligen de allra bästa invandrare USA fått ta emot. Varför så många utvandrade verkar däremot mera oklart; förhållandena i Sverige framställs i ljusa och idealiserade färger.

Men det är lång tid mellan 1655, när Nya Sverige förlorades och 1850-talet då den stora utvandringen kom igång på allvar. Det gör anknytningen mellan dem båda besvärlig, för att inte säga obefintlig. En

NÄSTAN HUNDRA ÅR efter Hildebrands och Fredenholms publikation är det nu åter dags för ett översiktsverk om emigratio- nen. *Utvandringen till Amerika* är rubriken på en planerad populärvetenskaplig tri- logi av Lennart Pehrson, journalist och USA-kännare. Första delen, *Den nya vär- lden*, behandlar "svenskarna som kom till Amerika från 1600-talets kolonialtid till 1800-talets inbördeskrig". Vägledande är den amerikanske historikern Oscar Handlins tes att "invandringen är USA:s historia". I uppläggnings av arbetet vill Pehrson utöver de svenska utvandrare- dena ägna "betydande utrymme" åt delar av USA:s historia: "om det amerikanska styrelseskicket, territoriell och ekonomisk expansion".

Det är osäkert om Pehrson känner till sina föregångare från 1920-talet. Han hänvisar inte till verket och det finns inte med i hans litteraturförteckning. Båda verken är omfångsrika, påkos- tade, rikt illustrerade och vänder sig till en större publik. Skillna- derna i historie- och samhällssyn och arbetssätt är stora – Pehrson tar programmatiskt avstånd från nationalromantiska idealisering- ar. Men den kronologiska upp- läggningen är densamma. Också Pehrson börjar med en utförlig framställning om Nya Sverige. Han sätter på ett bra sätt in det svenska koloniala äventyret i då- tidens europeiska maktpolitiska sammanhang och ekonomiska föreställningar. I skildringen av svenskarnas kontakter med lenapeindianerna och av deras världsbild och tänkande har han dragit nytta av historikern Gun- lög Furs forskning om samer och indianer i det svenska stormakts- väldet. Den omtalade fredliga svenska inställningen till indian- erna hade "mer att göra med brist på re- surser än medkänsla och omsorg".

Men sedan möter Pehrson samma pro- blem som sina föregångare och tacklar det på ungefär samma sätt. Han följer noga tidslinjen med de svenska prästerna som skickades över, liksom de rapporter och skrifter de ägnar det nya landet. Pehr Kalms besök och kontakter med bland andra Benjamin Franklin följs upp. Axel von Fersen den yngre ägnas ett kapitel i sam- band med sin tjänstgöring i Frankrikes armé under frihetskriget.

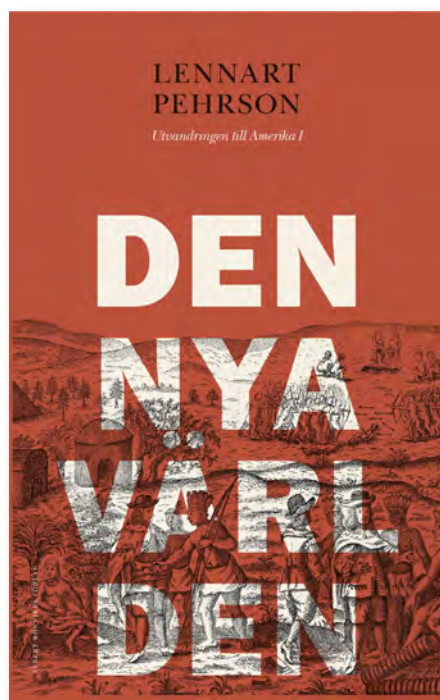
Inte förrän i slutet av boken, från 1840-talet och framåt, kommer de första svenska invandrapionjärerna. Gustaf Unonius började som romantisk nybygga- re i Almqvists anda, slutade sin amerikan-

ska vistelse som präst i episkopalkyrkan och återvände besviken till Sverige. Bon- den Peter Cassel sålde gården och tog med sig sockenbor från Kisa. "Profeten" Erik Janson och hans följeslagare grundade det kollektivistiska, diktatoriskt styrda "uto- piska" samhället Bishop Hill.

Det är svårt att låta bli att ställa upp den kontrafaktiska hypotesen om hur den svenska utvandringshistorien skulle ha skrivits om inte Nya Sverige hade funnits. Frågan är också varför det återkommande tagits som utgångspunkt för något det inte hör samman med. Behovet att se samman- hang från 1655 och tvåhundra år framåt leder till ett ibland närmast krampaktigt

rerar också Fredrika Bremers besök i USA vid mitten av 1800-talet.

Senare besökte också Rosalie Roos USA, och hennes och Bremers kvinno- och män- niskosyn granskas i samband med fram- ställningen om slaveriet. Ett utförligt bio- grafiskt material om Monitors uppfinnare John Ericsson redovisas i ett kapitel i sam- band med inbördeskriget. Där deltog cirka tretusen svenska invandrare, en rimlig proportion, menar Pehrson, i förhållande till den dåvarande svenska invandrapopu- lationen på omkring 18 000. En av dem var Hans Mattson som avancerade till överste, och som senare bedrev en omfattande verksamhet som emigrantagent i Sverige.

letande efter svenska anknytningar, hur flyktiga de än må vara. Lennart Pehrsons ambition att ge utrymme för väsentliga del- lar av USA:s historia och foga in det svens- ka han nu kan hitta, kan vara ett försök till lösning. Han bygger ofta framställningen kring biografier, inlätade i händelseför- lopp eller företeelser. Benjamin Franklin ägnas ett eget kapitel som både belyser hans egen på sitt sätt amerikanskt "exem- plariska" karriär och det inflytande han hade på sin samtids politik, praktik och ideologi. George Washingtons liv skrivs in i avsnittet om frihetskriget och den ame- rikanska konstitutionen. Alexis de Toc- queville uppmärksammas i ett avsnitt om synen på USA:s statsskick och möjligheter till demokratisk utveckling. I kapitlet figu-

FÖRST SENT GÖR därmed ut- vandringen entré i boken, eller kanske snarare invandringen. De första svenska invandrar- öden ägnas intresse, oftast bönder, som sålde sina gårdar i Sve- rige i förhoppning om bättre utkomst som jordbrukare i USA. Homesteadlagen, som gav möjlighet att fritt få tillgång till jord, presenteras utförligt. Den tidiga utvandringens karaktär av familje- och grupputvandring poängteras. Liksom tidigare ger Pehrson utrymme åt enskilda utvandrares erfarenheter och öden.

Sammantaget blir det en habil framställning av huvudpunk- ter och huvudfigurer i USA:s historia. Ibland integreras de svenska gestalterna relativt väl i framställningen, som till ex- empel Pehr Kalm i avsnittet om Benjamin Franklin, ibland blir det krystat och onaturligt som ifråga om Axel von Fersen. Men en rimlig balans blir svår att upp- rätthålla; det svenska inslaget motiveras ofta enbart just med

att det är "svenskt", inte med dess even- tuella betydelse i sammanhanget. Hos lä- saren infinner sig känslan av att likt Ask- ungens styvsystrar tvingas in i en alltför trång sko. Därtill kommer att 1600-talets svenska inslag, möjligen med undantag av den långlivade svensk-lutherska kyrkan, inte har något samband med den överväl- digande majoritet av de utvandrare och den utvandring som det väl är Pehrsons huvudmålsättning att skildra.

Så långt fram i tiden kommer knappast denna första del av trilogin. Pehrson är också knapphändig när det gäller redovis- ning av omfång och struktur av den tidiga utvandringen. Vilka var de, utvandrar- na – kvinnor, män, barn, hur gamla, varifrån kom de? Vissa generaliseringar kan kän-

► Amerikabrev.

nas störande. Fattigdom och misär uppgår Pehrson återkommande som utvandrarnas huvudmotiv, men i verkligheten krävdes det resurser – de allra fattigaste hade inga möjligheter att betala en Amerikabiljett. Det fanns ingen utvandring av statare, backstugusittare och fattighjon, om nu inte socknen fann för gott att betala biljetten för att bli av med dem. En

”Det fanns ingen utvandring av statare, backstugusittare och fattighjon, om nu inte socknen fann för gott att betala biljetten för att bli av med dem.”

dränglön kunde för den sparsamme räcka till att tjäna ihop en biljett, men knappast en piglön. Kvinnorna fick i betydligt större utsträckning än män biljetten betald av andra; det märks i emigrantagenternas redovisningar av så kallade pre-paid tickets betalade från Amerika.

Pehrson är som nämnts tyvärr sparsam med sifferuppgifter om utvandringen. Förhoppningsvis kan detta bli bättre i nästa bok, som ju ska ta upp de verkligt stora utvandringsåren. En randanmärkning är dock redan här på sin plats. Pehrson förvånar sig över att den amerikanska invandringsstatistiken år 1888 redovisar 48 845 svenska invandrare, medan officiell

svensk statistik uppger att 45 561 utvandrat. Men skillnaden förklaras ju till övervägande del av den oregistrerade, så kallade ”olagliga utvandring”, som ägde rum främst över Köpenhamn, men också över Trondheim och Hamburg. Denna bestod till övervägande del av unga män, som på det viset undgick att söka eller kanske inte hade fått det tillstånd att utvandra som sedan 1884 krävdes av värnpliktiga, ett krav som skärptes i och med den nya värnpliktsförordningen av år 1892. Huruvida de gjorde detta för att undgå värnpliktstjänstgöring kan diskuteras; faktum är att utvandringen av unga män inte ökade vid förlängningar av värnpliktstjänstgöringen utan i likhet med övrig emigration följde konjunkturerna i Amerika.

PEHRSONS BOK ÄR välskriven och vittnar, knappast förvånande, om goda kunskaper i amerikansk historia och god förmåga att levandegöra och förmedla dem. Men det sammanlagda intrycket blir disparat och litet obalanserat, förmodligen för att han stretar med att binda ihop omständigheter och händelser som har olika karaktär, proportioner och inte naturligt hör samman. Frågan är också om inte avsnittet om Nya Sverige, väl utfört och spännande som det är, mer trasslar till framställningen än underlättar den. Med tanke på Pehrsons koncentration till både svenskar i Amerika och till invandringen kunde kanske också en annan överblick ha varit mer adekvat, till exempel Hildebrands och Fredenholms *Svenskarna i Amerika*.

► Ann-Sofie Ohlander är professor emeritus i historia vid Örebro universitet.

Magdalena Hillström och
Hanne Sanders (red.)
*Skandinavism – En rörelse och en
idé under 1800-talet*

MAKADAM | 256 S. | ISBN 9789170611353

SKANDINAVISMEN FÖDDES UNDER NAPOLEONKRIGEN

Recensent *Gunnar Wetterberg*

DENNA BOK UPPVISAR antologins vanliga brister. Texterna spretar, ämnet blir fläckvist och slumpartat belyst. Det hindrar inte att det finns läsvärda texter, som Henrik Edgrens och Ruth Hemstads belysning av den tidigaste skandinavismen, som hade sin upprinnelse i propagandan under Napoleonkrigen.

HISTORIA

SOM LÄSARE ÄR jag skeptisk till antologier. De kan verka vara ett snabbt och bekvämt sätt att belysa ett ämne som ingen orkar eller hinner skriva en genomarbetad monografi om, men alltför ofta blir resultatet en besvikelse. Texterna spretar, både till innehåll och kvalitet, ämnet blir bara fläckvist och ibland slumpartat belyst. Det finns undantag, men de kräver en stor arbetsinsats både av redaktörerna och av författarna. Jag minns en antologi om Churchill för ett tiotal år sedan, framvärt vid ett

antal seminarier som bearbetade de olika bidragen och utnyttjade olika specialisters möjlighet att belysa ämnet ur olika vinklar. Men det är undantaget som bekräftar regeln – och *Skandinavism* är tyvärr inget undantag.

Redan introduktionen fallerar. Det rimliga hade varit att teckna ramarna för den skandinavism som boken vill belysa, men det blir bara några summariska rader på en dryg halvsida. Sedan övergår redaktörerna till att sammanfatta vart och ett av bokens åtta bidrag. Inledningen avslutas med en dryg sidas betraktelse om varför det är viktigt att studera fenomen som skandinavismen – men hur det kommer sig att man gjort just så här, varför dessa bidrag och författare valts ut, och på vilket sätt de hänger samman, det försöker Hillström och Sanders inte förmedla.

DET HINDRAR INTE att det finns läsvärda korn lite varstans. I "Norden hedder vort fosterland. Nordiskt och skandinaviskt i svensk tidningsopinion under tidigt 1800-tal" skriver Henrik Edgren om den moderna skandinavismens upptakt, propagandan under Napoleonkrigen. Kriget och deras upplösning innebar stora förändringar i Norden. Finland skildes från Sverige och blev storfurstendöme under tsaren. Banden mellan Danmark och Norge upplöstes, och Norge hamnade i personalunion med Sverige. Island och Färöarna förblev under Danmark, trots att de ursprungligen haft starkast band med Norge. I Sverige avsattes Gustav IV Adolf och ersattes av sin farbror Karl XIII, men den barnlöse kungen behövde en tronföljare.

Framför allt tronföljarvalet och den svenska unionen med Norge gav upphov till skriftställning med skandinavistiska teman. Danskhetens portalfigur N.S. Grundtvig skrev 1810 den lilla pamfletten *Er Nordens Forening ønskelig? Et Ord til det svenske Folk*, ett av flera danska alster som spreds inför tronföljarvalet. (Grundtvig behandlas också i Ole Vinds lätt panegyriska "Den Grundtvigske skandinavisme", där han betonar att den mogna Grundtvig tog avstånd från tanken på politisk union, men tyvärr förklarar Vind inte omsvängningen från 1810.) Från svensk sida kom Tegnér's dikt "Nore" 1814. Edgren påpekar hur Karl Johan undertryckte sympatyttringar för Danmark och Finland – Danmark som rival om Norge, Finland därför att de goda förbindelserna med Ryssland blev ett huvudnummer i 1812 års politik.

Ruth Hemstad sysslar med samma tid och fråga i "Fra 'Det förenade Skandinavien' til 'Den skandinaviska halfön'. Skandinavistisk propaganda för skandinavismen, 1808-1814". Hemstad disputerade 2008 på avhandlingen *Fra Indian Summer til*

nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen, det mest intressanta som skrivits om skandinavismen under senare år. I många sammanhang – även i Hillström/Sanders antologi – behandlas studentrörelsen vid 1800-talets mitt som skandinavismens huvudsak, men Hemstads avhandling ger andra perspektiv. Vad studenterna drömde om, omsatte docenterna och ämbetsmännen i praktisk handling. Det var från 1860-talet och framåt som de nordiska mötena och sammanslutningarna spred sig från det ena området till det andra, med juristernas samarbete om civilrätten och den radikala äktenskapsbalken som föregångare till den resultatnriktade nordismen efter andra världskriget.

I denna antologi kommer den utvecklingen helt bort. Hemstad själv tar sig an

”Enefalk pekar på skillingtrycken som massmedium. Visorna spreds i väldiga upplagor, många med anknytning till beväringarnas exercismöten, då det blev kutym att köpa ett tryck med sig hem. Problemet var snarast att mätta marknaden med text och musik. I detta kom skandinavismen in.”

den tidigaste skandinavismen, men hennes bidrag hör ändå till bokens viktigaste. Hon skärper och preciserar Edgrens iakttagelse om Napoleonkrigen som den moderna skandinaviska retorikens upprinnelse. Tronföljarvalet var överspelat, men Norge desto mer aktuellt. "I årene 1808–1814 foregikk det man kan kalle en propaganda- eller opinionskrig i Norden, der den svenske propagandaoffensiven overfor Norge i årene 1812-1814, og danske og norske svar på denne virksomheten, utgjorde høydepunktet."

Debatten fördes inte bara inom och mellan de nordiska länderna, utan ledde också till inlägg utifrån. Det märkligaste inslaget var flygbombningen av Skåne 1808–1809. Sedan Danmark förklarat Sverige krig i februari 1808 förberedde man från dansk

sida en landstigning i Skåne. Franska trupper under marskalken Bernadotte skulle bistå. För att mjuka upp befolkningen tog danskarna nymodigheten luftballonger till hjälp. Sju små ballonger seglade in och dumpade skriften *Strödda anmärkningar öfver Sveriges ställning*. Skriften propagerade för Fredrik VI som det förenade Skandinavians kung, men propagandan nådde inte fram, generalguvernören Johan Christopher Toll i Skåne tog hand om och brände upp de flesta.

I nästa skede var det Norge som bearbetades av den svenska statsledningen och dess propagandister. Hemstad noterar glidningarna i den politiska terminologin. Kretsarna kring Karl Johan lanserade begreppet "den skandinaviska halvön". Det var slugt – det ställde både Danmark och Finland åt sidan. Norge var huvudsaken, som bearbetades med flygblad i form av fiktiva brev.

HANNA ENEFALKS UPPSATZ "Billig skandinavism. Om skandinavistiska texter i skillingtryck vid 1800-talets mitt" hör till de mest intressanta uppslagen. Skandinavismen var i mycket en elitrörelse. Allmogen hade sedan länge fått lära sig att Danmark var arvfjenden. Ändå vände det under 1800-talet, ända därefter att drygt 40 procent häromåret svarade att en nordisk union var ett mycket bra eller ganska bra förslag (*Ett nordiskt rum*, Riksbankens Jubileumsfonds årsbok 2011/2012). Hur kunde det hända?

Enefalk pekar på skillingtrycken som massmedium. Visorna spreds i väldiga upplagor, många med anknytning till beväringarnas exercismöten, då det blev kutym att köpa ett tryck med sig hem. Problemet var snarast att mätta marknaden med text och musik. I detta kom skandinavismen in. "En vise om den tappre Land-Soldat" kom till i samband med det första slesvigska kriget 1848–1850. De tysksinnade i Slesvig och Holstein gjorde uppror och fick stöd av Preussen. Den danska armén grep in och kunde till slut stilla upproret, sedan stormakterna tvingat Preussen att sluta fred med Danmark och upprorsmännen fått klara sig på egen hand. "Den tappre Land-Soldat" kom till för att popularisera mobiliseringen, men fann också vägen över till Sverige, både i original och i översättning (Enefalk återger båda, den danska mindre svulstig än den svenska). Den fick sällskap av fler skandinavistiska texter.

Vilken roll kan det ha spelat för att bredda skandinavismen? "Det är fullt möjligt att skillingtrycken, tillsammans med teaterpjäser, konserter och arrangemang kring de nordiska studentmötena, bidrog till att idén om en nordisk intressegemens-

skap senare så lätt fick fäste i Sverige”, summerar Enefalk. Kari Haarder Ekman skriver i ”Från Andersen och Bremer till Bonnier och Brandes. Skandinavismen som kulturell kontext” om kontakterna mellan nordiska författare, kritiker och förlag, som mot 1800-talets slut bidrog till att skapa en nordisk litterär gemenskap.

DET SOM ÖVERRASKADE mig i Henrik Ullstads ”Med mjöd och manligt glam på fädrens sätt”. Studentskandinavismen som ideologi och performativ praktik” var Karl XII som skandinav. Det kan numera tyckas vara en rätt osannolik roll för hjältekonungen, men säger en del om det utrikespolitiska sammanhang som 1840-talets studenter rörde sig i. Ullstads begrepp ”performativitet” verkar inte omistligt, men uppslaget att se studentmötena och ritualerna runt dem som ett sätt att befästa och förstärka en ideologi är tänkvärt.

Etnologen Fredrik Nilsson, sedan 2012 föreståndare för Centrum för Öresundsstudier, skriver om kvinnorna i skandinavismen, men det blir inte mycket. Det empiriska materialet verkar vara några brevväxlingar, som Nilsson använder queerteori för att brodera på. Många kvinnor kom som åskådare till möten när de inbjöds, han citerar brev från Hedda Arosenius till Carl Säve där hon skriver om hur gärna hon vill delta, men Nilsson konstaterar också att många män var direkt avvisande.

Magdalena Hillströms avslutande ”Nordiska museet och skandinavismen” är också ganska mager kost. Hon menar att Arthur Hazelius var skandinavist och återoppar en opublicerad artikel av sonen Gunnar, där denne vände sig mot Oscar Montelius förslag att låta Nordiska museet bli en del av ett svenskt nationalmuseum. Hon nämner att stora delar av samlingarna kom från de andra länderna, men tyvärr utvecklar hon inte hur detta kom till synes i museets verksamhet. Den mest intressanta noteringen var Hazelius roll vid det nordiska rättstavningsmötet 1869, när han anslöt sig till försöken att använda nystavning som medel att närma de nordiska språken till varandra.

SÅ SPLITTRAD ÄR antologin. Uppslagen drar åt olika håll och möter sällan varandra. En del är nöjsamt, men den som vill fördjupa sig i frågan hur skandinavismen utvecklats till dagens nordiska vardag har betydligt mer att hämta i Ruth Hemstads avhandling.

► Gunnar Wetterberg är historiker och författare.

Karin Carlsson
*Den tillfälliga husmodern
– Hemvårdarinnekåren i
Sverige 1940–1960*

NORDIC ACADEMIC PRESS
240 S. | ISBN 9789187351389

BARNENS INTRESSE LÅG TILL GRUND FÖR SATSNING PÅ HEMVÅRDARINNOR

Recensent *Lisa Öberg*

DEN HITTILLS UTFORSKADE statssubventionerade hemhjälpens är föremålet för Karin Carlssons intressanta och välskrivna avhandling. Hennes slutsats att orsaken till att man inte satsade på kollektiv barnomsorg var föreställningen om att kvinnans plats var i hemmet kan dock ifrågasättas. Snarare satte man barnets behov av kontinuitet i centrum.

HISTORIA

VAD HÄNDER MED barnen när två föräldrar skadas i en bilkrasch? Vem tar hand om barnen när en ensam mamma ska opereras? Eller inte orkar? Från 1940-talet till 1960-talet finns i många svenska kommuner en eller flera hemvårdarinnor i beredskap. När ingen släkting kan ersätta den frånvarande mamman utgör hemvårdarinnan en re-

serv att lita på, i stad som på landet. Den prydligt uniformerade hemvårdarinnan har i allmänhet hushållsutbildning och är delvis avlönad med statliga subventioner.

När hemvårdarinnorna introduceras i nationell skala 1943 beskrivs syftet så här:

Samhället har obestriddligen ett starkt intresse av att barnens omvårdnad och hemmens skötsel icke äventyras vid tillfällena, då hushållens normala funktioner av en eller annan anledning rubbas (SOU 1943:15 s. 43).

Befolkningskrisen finns i bakgrunden till beslutet, så det är typiskt nog barnen som nämns först. Den statliga utredningen tänker uppenbarligen i första hand på barnfamiljen när den talar om hushållet.

Först några bakgrundsfakta. År 1944 kunde kommunerna för första gången ansöka om statsbidrag för social hemhjälp. Redan då fanns sådan offentlig hemtjänst i tre fjärdelar av alla städer, ibland även på landet, och med statsbidraget – som täckte en del av kostnaden – beräknades den sociala hemhjälpens växa. Så blev också fallet. På 1950-talet fick cirka 75 000 barnfamiljer varje år hjälp av en hemvårdarinna under någon period. Efterhand efterfrågades hemvårdarinnorna också alltmer som hemhjälp åt gamla människor.

DEN HITTILLS UTFORSKADE statssubventionerade hemhjälpens är ämnet för den intressanta och välskrivna avhandlingen *Den tillfälliga husmodern – Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*. Studien sätter husmodern i centrum och lägger genomgående ett genusperspektiv på de mångfacetterade situationer som hemvårdarinnan är satt lösa. Det var ingen lätt uppgift att rycka in som extramamma i en familj i kris, förstär man indirekt. Den ideala hemvårdarinnan skulle enligt myndigheterna vara varken för ung eller för gammal och dessutom huslig, själsligt stabil, flexibel, mogen, fysiskt frisk och ”naturligt varm”. Minst lika många motsägelsefulla krav som ställdes på husmodern ställdes på hennes stand-in.

Avhandlingsförfattaren, Karin Carlsson, placerar sin undersökning i en historisk tradition som studerar det betalda hemarbetet och dess professionalisering. Hon visar att en professionalisering av hemvårdarinneyrket blev omöjlig genom att kommunerna aldrig kunde enas om att ställa krav på en bestämd utbildning och examen för anställning som hemvårdarinna. Hemvårdarinnorna själva gjorde tappra men i längden fruktlösa försök att skapa en stark organisation som drev den lilla yrkeskårens fackliga krav: en lön som man kunde leva på, reglerad arbetstid, adekvat utbildning. Försöken försvärades

av att medlemmarna var utspridda i hela landet och att hemvårdarinnorna ofta arbetade ensamma och isolerade. De flesta hemvårdarinnor organiserade sig därför aldrig, och stannade sällan länge i yrket. Hemvårdarinnan kom aldrig i närheten av en professionell status.

CENTRALA BEGREPP I avhandlingen är välfärd och profession, privat och offentligt, hemarbete och omsorgsarbete. De tas som utgångspunkt för närstudier av främst offentliga och fackliga källor, utifrån tre övergripande frågeställningar: 1) Vilka problem var den sociala hemhjälpen tänkt att lösa och hur kan dessa problem förstås? 2) Vilka aktörer deltog i processen och hur påverkade de problemformuleringen samt konstruktionen av dess lösningar? 3) Vilka alternativa lösningar diskuterades och vilka lösningar var otänkbara?

Karin Carlsson drar slutsatsen att den sociala hemhjälpen var "en pragmatisk lösning i relation till barnens omhändertagande". Så var det säkert. Men det är samtidigt ett påstående som kanske kunde problematiseras mer än vad som görs. Varför just hemvårdarinnor? Författaren drar i avslutningen slutsatsen att rådande "föreställningar om kvinnans plats i hemmet för ett fungerande familjeliv var så starka att alternativa lösningar såsom kollektiv barnomsorg ännu sågs som problematiska".

Där skulle jag vilja infoga ett frågetecken. Kollektiv barnomsorg fanns, om än inte i stor skala och naturligtvis inte överallt. Den första barnkrubban hade öppnats i filantropisk regi redan 1854 i Stockholm. I många städer fanns kommunala, företags- eller föreningsdrivna barnkrubbor och eftermiddagshem för skolbarn under 1940-talet. Dessutom var antalet fosterhem högt under 1940-talet. Därutöver fanns barnhem för barn främst från arbetarklassen och mödrahem för ensamma mammor med spädbarn. För den burgna medel- och överklassen förekom så kallade barnpensionat. När jag läser avhandlingen blir jag inte helt övertygad om att hemvårdarinnan var den enda självklara lösningen när folkhemmets barnfamiljer drabbades av sjukdom och olycka, eller att kollektiva lösningar var ett helt otänkbart komplement.

Andra vägar hade kunnat väljas, som att tillfälligt placera berörda barn i dygnsvård tillfälligt i ett annat hem eller på barnhem. Båda alternativen förekom säkert parallellt med den sociala hemhjälpen och var etablerade i kommunerna sedan fattigvårdens tid. Men det var bara hemvårdarinnan som kommunen fick statsbidrag för. Varför?

Som jag tolkar avhandlingen grundas

beslutet om statsbidrag till hemvårdarinnor på en bestämd och tydlig åren 1943 icke förhandlingsbar uppfattning. Den uppfattningen innebar att barnet och familjens hem utgjorde en oskiljbar enhet som i möjligaste mån skulle bevaras även i en stund av kris (i varje fall om den inte var självförvårdad). Det är fascinerande att riksdag och departement här bryter med den månghundraåriga traditionen av tillfällig fosterhemsplacering, en extremt billig vårdform som församlingar och senare kommuner hade vana att administrera. I stället satsar staten nu för första gången relativt stora pengar på att barn ska få fortsätta att sova i egen säng också när mamma är sjuk. På det sättet ger avhandlingen – som jag ser det – en glimt av en storhetstid i välfärdspolitiken, där barnets intresse av trygghet och kontinuitet, utan inskränkning och utan särskilda villkor, ställdes i centrum.

Det är värt att notera att den typ av räddningsinstans som hemvårdarinnan personifierade är försvunnen sedan länge. Ett barn som i dag drabbas av föräldrars plöts-

höga krav som ställdes på hennes ansvarskänsla, goda karaktär och förmåga till in-kännande? "Hemvårdarinnan var till sina delar alltid utbytbar", konstaterar i stället Carlsson. I analysen av olika alternativa välfärdssystem står sig tyvärr professionaliseringsteorin slätt. En medlem av en profession må vara utbytbar i viss mening, som när en profession utformar sina strategier gentemot andra grupper. Men det arbete den professionella omsorgsgivaren utför är aldrig helt utbytbar.

Att utföra professionellt omsorgsarbete i en annan människas hem kräver en hög grad av hänsyn, målmedvetenhet och anpassningsförmåga. Det inser nog alla som haft behov av hemtjänst, eller tror att de kommer att få det, och kraven på hemvårdarinnornas kompetens var i vissa avseenden ännu större.

Karin Carlsson visar också på att det ofta var svårt för kommunerna att få den kvalificerade och välutbildade arbetskraft de behövde för uppgiften. Bara glimtvis berörs det faktum att hemvårdarinnans uppgift var att garantera de yttre ramarna

”Det är fascinerande att riksdag och departement här bryter med den månghundraåriga traditionen av tillfällig fosterhemsplacering, en extremt billig vårdform som församlingar och senare kommuner hade vana att administrera. I stället satsar staten nu för första gången relativt stora pengar på att barn ska få fortsätta att sova i egen säng också när mamma är sjuk.”

liga sjukdom (eller död) måste som regel lämna sin invanda miljö när traumat är som färskast och störst (om ingen släkting finns som tillfälligt kan flytta in i hemmet). Kommunerna har ersatt hemvårdarinnorna med så kallade jourfosterhem, som numera i allmänhet drivs i privat regi och vilkas tjänster köps på kontraktbasis efter upphandling till billigaste pris. Inte heller finns det längre någon hemvårdarinna att kalla på när barnet är sjukt och en förälder måste stanna hemma, vilket skapar problem som inte kan lösas helt ens med de mest generösa VAB-regler.

I DET PERSPEKTIVET känner jag mig inte helt komfortabel med den något melankoliska ton i vilken Karin Carlsson berättar om den sociala hemhjälpens korta historia. Skulle man inte kunna tänka sig en liten gloria över hemvårdarinnan med de

ifråga om närvaro, kroppskontakt, mat, tvätt och alla små rutiner, som är trygghetsskapande för ett barn och blir särskilt viktiga när en barnfamilj är i känslomässig, kanske även ekonomisk, kris. Förmodligen beror det på det tillgängliga källmaterialets officiella karaktär att läsaren bara kan ana innehållet i hemvårdarinnans välfärdsuppdrag och omsorgsarbete, i periferin av den politiska berättelsen om *Den tillfälliga husmodern*.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

Kort.

BLANDADE KORTRECENSIONER

HISTORIA

Carl Henrik Carlsson (red.)

Första världskriget i svenska arkiv
Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven

2014 | 335 S. | ISBN 9789187491054

Sverige under första världskriget

Den 2 augusti 1914 ringde alla kyrkor i Sverige till mobilisering under fanorna. Landsstormen med sina trekantiga hattar inkallades. Påföljande dag proklamerades Sveriges "fullständiga" neutralitet (som dock hade en tysk slagsida).

Sverige skulle stå utanför första världskriget men självklart påverkades det svenska samhället på många sätt av kriget. Mest konkret kanske på det marina området. 800 sjömän och 280 handelsfartyg gick förlorade. Flottan tvingades till omfattande konvojeringstjänst för att säkra den svenska importen och exporten. Den tyska krigsmakten hade i många avseenden fungerat som förebild för den svenska. Det fanns svenska "aktivister" som drömde om en "modig uppslutning" på tysk sida, men antalet svenska militärer som anmälde sig till tysk tjänst var faktiskt mindre än under andra världskriget. Att gå i tysk tjänst var heller inte helt okomplicerat. Den hetlevrade löjtnanten Axel Gyllenkrok ville strida på tysk sida, men gav upp inför kravet att han då måste avsäga sig sitt svenska medborgarskap.

OM GYLLENKROK OCH andra frivilliga kan man läsa om i Riksarkivets och Landsarkivens välmatade årsbok för 2014 som har temat *Första världskriget i svenska arkiv*. Flera uppsatser ägnas humanitära uppsatser. Sverige var ett viktigt transitland för krigsfångeutväxling mellan Tyskland och Ryssland. Sammanlagt 28 168 personer utväxlades från Ryssland till Tyskland. Carl Henrik Carlsson skriver intressant om judiska invandrare i Sverige under kriget och deras försök att finna en plats i det svenska samhället. Första världskriget var också en storhetstid för "skämttidningen" *Naggen* med Erik Lindorm som redaktör. Man häpnar över den höga konstnärliga kvaliteten på teckningarna. Det rör sig om mästerverk i anti-krigspropagandans tjänst som återges i Örjan Ramefors upp-

sats "Världskrigskritik". Den krigiske Sven Hedin var en tacksam måltavla för tidningens satiriska pilar. Spionrädslan var levande redan före världskriget ("de ryska sågfilarna"). Ann Hörsell skildrar i en uppsats med titeln "Militärattachéer, kypare och guvernanter" den svenska underrättelse-tjänstens uppbyggnad. Denna var till att börja med i hög grad riktad mot Norge men kom under kriget att inrikta mot "utländska agenter", men också antimilitaristisk agitation. Det var framför allt det ryska spioneriet som stod i centrum. Den största fisken som fastnade i den militära underrättelse-tjänstens garn var ryske medborgaren Julius Suni och hans medhjälpare kyparen Gustaf Strand, som dömdes till sex respektive fem års fängelse. Strand tycks emellertid ha varit en ren skojare.

LARS ERICSON WOLKE skriver om den svenska beredskapen under första världskriget. Han gör därvid några intressanta jämförelser med Sverige under andra världskriget. Han menar att det svenska försvaret vid världskrigets utbrott 1914 var väl utbyggt både kvantitativt och kvalitativt. Sedan 1901 hade en omställning genomförts från yrkesarmé till värnpliktsförsvaret. Både flottan och armén var utrustade med moderna vapensystem, detta till

”Här övergick demonstrationer mot ransoneringsystemet den 4 maj 1917 till plundringar av kött och bröd. Bakgrunden var inte revolutionärt sinnelag utan rykten som uppstått om utdelning av mat på olika ställen.”

skillnad från 1939 då Ericson Wolke menar att Sverige var "hopplöst oförberett" med stora luckor både i utbildningssystemet och i tillgången på modernt material.

Men under andra kriget genomfördes en intensiv upprustning och 1945 stod Sverige med en välutbildad och välutrustad armé. Däremot menar Ericson Wolke att försvarsmakten 1918 blivit "rejält" akterseglad. Man får intrycket av en försvars-

► Protesterande mödrar på väg till Mjölkcatedralen, maj 1917.

mässig regression under kriget. Den militära beredskapen låg på "en förhållandevis låg nivå". Orsaken till detta finner Ericson Wolke i att man under första världskriget, bortsett från de första månaderna, aldrig upplevde något direkt hot mot landets säkerhet, medan situationen under andra världskriget som bekant var en helt annan.

REGERINGEN HAMMARSKJÖLD (1914-1917) förde en ganska rigid neutralitetspolitik, vilket ledde till konflikter med Storbritannien och att importen från väst av bland annat spannmål blockerades. Detta i kombination med den felslagna potatis-skörden ledde under våren 1917 till en ansträngd livsmedelsituation och oroligheter i olika landsortsstäder. Det har talats om "Hungerrörelsen". Hur denna gestaltade sig i Norrköping behandlar Camilla Westling i uppsatsen "Inte bli vi mätta på bara ord". Här övergick demonstrationer mot ransoneringsystemet den 4 maj 1917 till plundringar av kött och bröd. Bakgrunden var inte revolutionärt sinnelag utan rykten som uppstått om utdelning av mat på olika ställen. Westling menar att det var dyrtiden som fick människorna att demonstrera och ge sig ut på landsbygden på jakt efter livsmedel.

► Alf W. Johansson är professor emeritus i historia vid Södertörns högskola och senior editor på *Respons*.